

ნმ. ანდრია პირველწოდებულის სახელობის
უნივერსიტეტი

გურამ ლორთქიფანიძე
გოჩა ბერაძე

კულტუროლოგია ყვანვოლთათვის

გამომცემლობა „მნიგნობარი“
თბილისი - 2011

რედაქტორი:

აკადემიური დოქტორი
როლანდ ბურჭულაძე

რეცენზენტები:

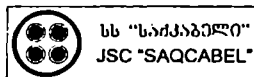
ისტ. მეცნ. კანდ. ნინო გოისაშვილი
ასოც. პროფ. ზვიად კვიციანი

© გურამ ლორთქიფანიძე, გოჩა გერაძე 2011

© გამომცემლობა „მნიგნობარი“ 2011

ISBN 978-9941-424-37-3

წიგნის გამოცემასთან დაკავშირებული
თანადგომისათვის ავტორები გულწრფელ მადლობას
უხდიან „საქკაბელის“ ხელმძღვანელობას.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	5
----------------	---

კარი I

§1. რას შეისწავლის კულტუროლოგია?	7
§2. კულტურის მორფოლოგია	19
§3. კულტურის ისტორიის გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ისტორიული პერიოდიზაცია	25
§4. კულტურის ისტორიის ქრონოლოგია- პერიოდიზაციის საკითხები	30
§5. ლითონის ხანა (ქვა-სპილენძის, ბრინჯაოს და რკინის საუკუნეები)	41

კარი II მსოფლიოს კულტურის ისტორია

§1. პირველყოფილი (პრეისტორიული) საზოგადოების კულტურა	49
§2. პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის ისტორიის წყაროები	54

კარი III პირველი მდინარული (ჰიდრავლიკური) ცივილიზაციები

§1. ძველი შუმერი (შუამდინარეთი-ცივილიზაციის აკვანი)	99
§2. ძველი ეგვიპტე	114
§3. ძველი ინდოეთი	139
§4. ძველი ჩინეთი	151
დასკვნის მაგიერ	175
რეკომენდირებული ლიტერატურა	177

მეცნიერებს გამოთვლილი აქვთ, რომ დედამიწაზე უძველესი დროიდან დღემდე, 400 000 მილიარდ ადამიანს უცხოვრია. ეს დაახლოებით 100 000 თაობაა. მათ უკვალოდ როდი ჩაუვლიათ, როგორც პირდაპირი, ასევე გადატანითი მნიშვნელობით. დაიწყეს რა ბრძოლა არსებობისათვის ცარიელი ხელებით, ინტელექტის გონის მეშვეობით შესძლეს გაბატონებულიყვნენ მთელ პლანეტაზე. ისინი ღმერთმა აკურთხა და უთხრა: „ინაყოფიერეთ და იმრავლეთ, აავსეთ დედამიწა და დაეუფლეთ მას“ (დაბადება., I 28). მათ შექმნეს თავიანთი არსებობის გარემო, მრავალგანზომილებიანი რეალობა. დაიწყეს ხის კომბლებითა და ხელცულებით. მდინარეთა ნაყოფიერ ქალებში შექმნეს პირველი ცივილიზაციები.

კულტურის განვითარების ხარისხობრივი მაჩვენებლების გარეშე, რომელიც მხოლოდ „გონიერი ადამიანის“-თვის დამახასიათებელი ფენომენია, შეუძლებელია გავიზიაროთ კაცობრიობის მიერ გავლილი გზა, თუ არ გავეცნობით კულტურას და მის ისტორიას, კაცობრიობის კულტურულ შემოქმედებას. დიდი გერმანელი ფილოსოფოსი ვილჰელმ ფრიდრიხ ჰეგელი (1770-1831) ამბობდა: კულტურის აბსოლუტური ფასეულობა იმაშია, რომ მისი მეშვეობით ხდება აზროვნების საერთო განვითარება. ჯერ კიდევ ძველმა რომაელებმა იცოდნენ - „ვაზროვნებ ე.ი. ვარსებობ“ (cogito, ergo sum). XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან განსაკუთრებით მწვავედ დადგა კულტურის ფენომენის ცალკე სპეციალური შესწავლის პრობლემა. შეიქმნა ახალი სასწავლო-სამეცნიერო, საუნივერსიტეტო დისციპლინა „კულტუროლოგია“, გაჩნდა სპეციალობა „კულტუროლოგი“, გაიზარდა ინტერესი მის მიმართ საქა-

რთველოს საშუალო სკოლებში. ფაკულტეტურ დონეზე (ე.წ. არჩევითი კურსი) 2011/2012 წწ. შემოღებულია „მსოფლიო კულტურის ისტორია“. ჩვენ გადავწყვიტეთ, ახალგაზრდებისათვის მიგვეწოდებინა საკითხავი წიგნი კულტუროლოგიაში. თუ რამდენად შესძლეს ეს ავტორებმა, დაე, თავად მკითხველმა განსაჯოს.

§1. რას შეისწავლის კულტუროლოგია?

ვიდრე შევუდგებოდეთ ახალი სასწავლო, ჰუმანიტარული დისციპლინის „კულტუროლოგიის“ „მეცნიერება კულტურის შესახებ“ საგნის განხილვას, საჭიროა გავერკვეთ მის სახელწოდებაში. ტერმინი „კულტურა“ (kultura) მომდინარეობს კლასიკური ლათინურიდან. ის თავდაპირველად მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებით იხმარებოდა და ბუნებრივის (Natura) საპირისპიროდ „დამუშავებულს“ ნიშნავდა. ეს სიტყვა, ცნება დაფიქსირებულია რომაელი პოლიტიკური მოღვაწისა და მეცნიერის კატონ უფროსის (ძვ.წ. 234-149 წწ) შრომაში „აგროკულტურა“ ანუ „მიწის კულტურა“. მხოლოდ მოგვიანებით პლუტარქეს (ახ. II ს.) ნაშრომის „აღზრდის შესახებ“ თარგმნის შემდეგ ლათინურში მან ახალი დატვირთვა მიიღო. ის გავრცელდა ადამიანზე, როგორც მისი აღზრდის, დამუშავების ხარისხის მაჩვენებელზე. რომშივე ვრცელდება „კულტურული ცხოვრების“ ამსახველი ცნებაც – „vita kultior“. საყოველთაოდ არის ცნობილი სახელგანთქმული რომაელი ორატორისა და მეცნიერის ციცერონის (ძვ.წ. 106 - ახ.წ.43 წწ) ფრთიანი სიტყვა: „ფილოსოფია არის სულის კულტურა.“ მან კარგად იცოდა, რომ ადამიანები ცხოვრობდნენ, არსებობდნენ არა მარტო კონკრეტული საგნების, არამედ განყენებული ცნებების გარემოცვაში, ისეთში, მაგალითად, როგორც კულტურა და კულტურული გარემოა. ძველ ბერძნებს, ელინებს ისევე როგორც მათი ენისა და კულტურის თაყვანისმცემელ რომაელებს, ოდითგანვე აინტერესებდათ ადამიანის ცხოვრების არსი. ის კულტურის ფენომენში, მაღალორგანიზებულ სახელმწიფო სისტემაში, აღრზდა-განათლევ-

ბაში-პოულობდა გამობატულებას. პლუტარქე ამბობდა: როგორც მიწათმოქმედს მართებს მიწის ყოველმხრივი დამუშავება, დათესვა, მარგვლა, ჭირნახულის მოყვანა, ასევე პედაგოგი მოვალეა იზრუნოს მოსწავლის გონის დამუშავებაზე, მის აღზრდა-განვითარებაზე. ბერძნული განათლების სისტემა მთლიანად მორგებული გახლდათ თავისუფალი მოქალაქის, სამშობლოს სასიცოცხლო ინტერესების უანგარო დამცველის, ფიზიკურად ძლიერი და სულიერად მტკიცე, კულტურული ახალგაზრდის აღზრდაზე. ბერძნული სიტყვა „პეპადევმენოს“ კულტურის, განათლებულის სრული შესატყვისია. რადგან ანტიკური ქალაქები კულტურისა და განათლების ცენტრებს წარმოადგენენ, „ქალაქელი“ კულტურულის სინონიმი იყო, ხოლო სოფლელი ბერძნული – „აგრაიკოს“ (შეად. ქართული აგრიკა) და ლათინური „რუსტიკუს“ – სალანძღავ, გაუნათლებელის ამღმნიშნელ სიტყვას წარმოადგენდა. ციცერონი, როგორც წესი, ყოველთვის უპირისპირებდა ერთმანეთს ველურობას, უხეშობას – სამართლიანობასა და სათნოებას, რაც განასხვავებდა ადამიანს ცხოველთა სამყაროსგან. ბრძენთა წყალობით ველურობიდან გამოსულმა კაცობრიობამ „შექმნა სახელმწიფო და ეზიარა კულტურასო“ აღნიშნავდა ის.

ციცერონი ზმნა „polire“ – გაპრიალება, პოლირება, გახეხვა-ს და მისგან ნაწარმოები მიმღეობას – „politus“ კულტურული, განათლებული ადამიანის დასახასიათებლად იყენებდა. ლათინურის გავლენით ცნება კულტურა გავრცელდა ევროპაში, ხოლო XIX ს საქართველოში.

კულტურის განვითარების პროგრესული აღმავლობის სურათი დაგვიხატა რომაელმა პოეტმა და დიდმა მოაზროვნემ ლუკრეციუსმა (ძვ.წ. 99-55 წწ) თავის ცნობილ ნაშრომში „საგანთა ბუნებისათვის“. ის აღნიშნავდა: „ბევრჯერ მობრუნდა ცის ტატნობზე-ბორბალი მზისა,

კაცი კი მხეცებრ აღმა-დაღმა ეხეტებოდა, ნაცადი ხელით მოხრილ სახნისს არვინ მართავდა, არვინ იცოდა რკინით მიწის დამუშავება. არც ნორჩ ხეხილთა გაშენება, დარგვა თუ მოვლა, არც ვინ აცლიდა ხეს სასხლავით გამხმარ ტოტებსა, მზისა და წვიმის მეშვეობით რაც მოდიოდა, და თვითონ მიწა რასაც ზრდიდა, მას სჯერდებოდნენ...”

„ცეცხლის მოხმარა არ იცოდნენ, არც მისი რიგი, არცა სხეულზე მიფარება ნადირთა ტყავის... არრა იცოდნენ რა საერთო კეთილდღეობის.“ (თარგმანი პ. ბერაძისა)

ამგვარად ანტიკურ, ბერძნულ-რომაულ ხანაში კულტურას ადამიანის მოღვაწეობის პროდუქტად თვლიდნენ. კულტურას ხელი უნდა შეეწყო მისი კეთილდღეობისათვის. შუა საუკუნეების (V-XVII სს) მოაზროვნენი კულტურას ღვთის მადლად მიიჩნევდნენ. ისინი პიროვნების, ინდივიდის პირად თვისებებს, მისი სრულყოფის, რელიგიური აღზრდის პროცესს უკავშირებდნენ. განმანათლებლებთან (XVIII ს) კულტურა ადამიანის გონთან, მის გონიერებასთან არის დაკავშირებული. კულტურა მაჩვენებელია საზოგადოების განვითარების, მისი ორგანიზებულობის, პროგრესის, მეცნიერებისა და ხელოვნების დანინაურებისა. მისი საფუძველი კი ისევ და ისევ განათლებაა, პიროვნების შემოქმედებითი თავისუფლება. ამ კულტურულ ისტორიულ ეპოქაში ყალიბდება ის მოძღვრება, ევდემონიზმის (ბერძ. ბედნიერებიდან) სახელით რომ არის ცნობილი. ითვლებოდა, რომ კულტურას ბედნიერება უნდა მოეტანა კაცობრიობისათვის.

XVIII - XIX სს. ინგლისური ეკონომიკურ მოძღვრებათა გავლენით, მარქსიზმის გავრცელების შედეგად, საზოგადოების განვითარების საქმეში, უმთავრესად ეკონომიკა იქნა მიჩნეული, შესაბამისად შემუშავებული იქნა ცნება, რომლის თანახმადაც „ყოფიერება განსაზღვრავდა ცნობიერებას.“ კულტურას, პიროვნების სწავლა-განათლებას

მეორეხარისხოვანი როლი ენიჭებოდა. მთავარი პრიორიტეტი „ეკონომიკური ხელოვნება“ გახდა, რაც თითქოს განაპირობებდა საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების მაღალ დონეს. ამის მიღწევისათვის საჭირო იყო ორი რამ: „მინა“ + „კაპიტალი“. ამ ორი საზოგადოებრივი რესურსის კომბინაცია. ეკონომიკური შემოქმედება იძლეოდა პროგრესს. თუ ეს საზოგადოება არ არის სათანადო განათლების მქონე, მაშინ როგორ შეიძლება ავითვისოთ თანამედროვე უახლესი პროგრესული ტექნოლოგიები, მოვიპოვოთ წიაღისეული და ენერგიის ახალი წყაროები? ცხადია პროგრესისათვის საკმარისი არ არის გამდიდრებისაკენ სწრაფვა, არამედ აუცილებელია კულტურული განვითარების მაღალი დონე. თავად განათლებას კულტურის საერთო სტრუქტურაში ობიექტურად ძირითადი დატვირთვა აქვს. მოარულ წარმოდგენას „ლარიბი სამხრეთი“ – „მდიდარი ჩრდილოეთი“ განაპირობებს არა ნაყოფიერი სახნავ-სათესი მიწები და მრავალფეროვანი წიაღისეული. მთავარია ქვეყნის ინტელექტუალური პოტენციალი. კულტურული განვითარების, ცოდნა-განათლების მაღალი დონე. ამის მაგალითია იაპონია, ისრაელი და სინგაპური.

XIX ს. მეორე ნახევრიდან ტერმინები „კულტურა“ და „ცივილიზაცია“ (ლათ. ciVilis – სამოქალაქო) იხმარება როგორც საზოგადოების განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელი. მათ შორის მკვეთრი ზღვარი გერმანელმა კულტურის ფილოსოფოსმა ოსვალდ შპენგლერმა (1880-1936 წწ.) გაავლო, რომელიც ცივილიზაციას კულტურის განვითარების უმაღლეს საფეხურად თვლიდა, რომლის შემდგომაც იწყებოდა მისი დაცემა, კვდომა. მთელი XX საუკუნე აღინიშნა განსაკუთრებული ინტერესით კულტურის ფენომენისადმი. პრობლემით დაინტერესებული იყვნენ ეპოქის საუკეთესო მოაზროვნენი, ფილოსოფოს-

ები, კულტურის ანთროპოლოგები, ისტორიკოსები, (ეთნოლოგები, არქეოლოგები) ხელოვნებათმცოდნეები, ლინგვისტები, ლიტერატურათმცოდნეები, ფსიქოლოგები, მუსიკათმცოდნეები და პოლიტოლოგები. ყველა მათგანი ცდილობდა თავისებურად გაეაზრებინა ადამიანისათვის დამახასიათებელი ეს მოვლენა. არ არის გასაკვირი „კულტურის“ ცნების (დეფინიციის) მრავალფეროვნება, რაც მის უამრავ განმარტებაში აისახა. დღეს მხოლოდ იმაზე არ დაობენ, რომ კულტურა ერთიანი რთული სტრუქტურაა. მისი შემადგენელი ელემენტები: ენა, ხელოვნება, მეცნიერება, პოეზია, ლიტერატურა, სამართალი, ზნეობრივი ნორმები, დამწერლობა, განათლება და სხვ. საზოგადოების განვითარებასთან ერთად ყალიბდებოდა. ყოველი კულტურული მიღწევა ეხმარებოდა ადამიანს არსებობისათვის ბრძოლაში. დღემდე ინარჩუნებს თავის აქტუალობას ინგლისელი ეთნოგრაფის ედუარდ ტეილორის (1832-1917წწ.) მიერ შემუშავებული კულტურის ფენომენის განსაზღვრება: „ეს ის მთლიანობაა, რომელიც შესდგება ცოდნის, რწმენა-წარმოდგენების, ხელოვნების, ზნეობის, კანონების, ადათ-წესების და სხვა უნარ-ჩვევებისაგან, რომელიც შექმნა ადამიანმა როგორც საზოგადოების წევრმა.“ ამასთანავე, მისი აზრით „კულტურა“ და „ცივილიზაცია“ თანაბარი ცნებებია, სინონიმები.

კულტურაში ტრადიციულობა, მამა-პაპათა მიერ შემუშავებული ფასეულობანი და ახალ თაობათა ინოვაციურობა მუდმივ ოპოზიციაში არიან, რაც განაპირობებს საზოგადოების განვითარების დინამიკას. ასევე, მუდმივ ოპოზიციაში იმყოფება მათი კულტურა გარემომცველ სამყაროსთან, ბუნებასთან. მოწესრიგებული გარემო უზრუნველყოფს ადამიანისა და მისი კულტურის არსებობას. ეს არის სასიცოცხლო მზის სხივები, ატმოსფერო,

წყალი, საკვები, მინერალური რესურსები. კულტურის პროდუქტია გონიც (ე.წ. ნეოსფერო), ადამიანის ხელით და გონით შექმნილი ბუნებაში მანამდე არარსებული საგნები და იდეები. არსებობისთვის აუცილებელი, საჭირო ხელოვნური ნივთების, იარაღების (არტეფაქტები) მთელი რიგი, რომელთა ევოლუციას ჯერ კიდევ ლუკრეციუსმა მიაქცია ყურადღება. ამაში, კულტურის ცნებაში მატერიალური ობიექტების გარდა, შედის ადამიანის მიერ შექმნილი ცხოვრებისეული სოციალური (ლათ. *Socialis* – საზოგადოებრივი) სტრუქტურები, ენა და კომუნიკაციის სხვა საშუალებები, სიმბოლოები. ამგვარად, ადამიანის კულტურა ხასიათდება დუალიზმით ანუ ორმაგი, ბიოსოციალური ბუნებით. ბუნებრივი ელემენტები გადამუშავებულია ადამიანის გონით, ნებითა და ხელით, თავისი სასიცოცხლო მიზნებისა ინტერესების შესაბამისად.

კულტურა საერთო-საკაცობრიო მონაპოვარია; ის არაბიოლოგიური ხასიათისაა, თუმცა მას ზოგჯერ „მეორე ბუნებასაც“ კი უწოდებენ. ხელოვნურად შექმნილი მთელი ეს სისტემა უზარმაზარ ზეგავლენას ახდენს მის შემქმნელ ადამიანზე. კულტურის მონაპოვარი მხოლოდ სწავლების გზით გადაეცემა, ჯერ კიდევ ძველმა ეგვიპტელებმა იცოდნენ: „თუ ადამიანი არაა ნასწავლი, მისი გონება, ჭკუა უშედეგოა.“

ამგვარად გასაგებია, რომ კულტურას საყოველთაო გლობალური ხასიათი აქვს. ის არა მარტო ფილოსოფიური, არამედ ისტორიული კატეგორიაა, რომელსაც აქვს ამა თუ იმ კულტურულ ისტორიული პროცესისთვის დამახასიათებელი ნიშნები. ის როგორც დავრწმუნდით საზოგადოების გლობალური (ფრ. *Global* გლობუსი-დან), ანუ საერთო მსოფლიო მასშტაბის მოღვაწეობის შედეგია. ეს მისი აუცილებელი საარსებო ფუნქციაა. ბუნებრივია, ჰუმანიტარულ მეცნიერებაში, უკვე XX საუკუნის შუა წლებ-

ში წარმოიშვა აუცილებლობა ახალი, სპეციალურად კულტურის შემსწავლელი მეცნიერების ჩამოყალიბებისა. მას კულტუროლოგია უწოდეს. ის შედგება სამი შემადგენელი ნაწილისაგან: 1. კულტურის თეორია ანუ ფილოსოფია 2. მსოფლიო (ნაციონალურთან ერთად) კულტურის ისტორია და 3. გამოყენებითი კულტუროლოგია. ეს უკანასკნელი მოიცავს კულტურის დაწესებულებების მართვის ხელოვნებას, თანამედროვე სახელმწიფო თუ არასამთავრობო კულტურის ინსტიტუციათა (მუზეუმები, არქივები, საგამოფენო დარბაზები და სხვა) საორგანიზაციო პრაქტიკას. გაჩნდა ახალი პროფესია – კულტუროლოგი, რომელიც წარმართავს საზოგადოების კულტურული ცხოვრების ყოველდღიურ პრაქტიკას.

კულტუროლოგიის, როგორც კულტურის შესახებ მეცნიერების ფუძემდებელია. მიჩიგანის (აშშ) უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის კათედრის გამგე პროფ. ლ. უაიტი (1900-1975წწ.). მან პირველმა დაწერა ისეთი საუნივერსიტეტო კურსები, როგორიც იყო „კულტურის მეცნიერება“ და „კულტურის ევოლუცია.“ ამ ახალი სასწავლო და სამეცნიერო დისციპლინის ჩამოყალიბება მოხდა კულტურის ფილოსოფიის, ისტორიის, სოციოლოგიის, ენათმეცნიერების, ფილოლოგიის, ხელოვნების, სოციოლოგიის, ფსიქოლოგიის და ანთროპოლოგიის და სხვათა მიჯნაზე. მისი საერთო სახელწოდება „კულტუროლოგია“ ჯერ კიდევ 1913 წელს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა გერმანელმა ქიმიკოსმა, ნობელიანტმა ვილჰელმ ოსტვალდმა. ტერმინი სიტყვა სიტყვით აღნიშნავს მოძღვრებას (ბერძნ. „ლოგოსიდან“) კულტურის შესახებ. მისი კვლევის ობიექტი გახდა ადამიანის მიერ, დროსა და სივრცეში, შემოქმედებითი შრომის პროცესში შექმნილი სულიერი და მატერიალური ფასეულობანი. მას ევალებოდა არა მარტო კულტურის მოვლენების ე.წ.

კულტურის ფაქტების აღნუსხვა, არამედ მათი მეცნიერული შემეცნება, ახსნა-გააზრება საზოგადოების ისტორიულ განვითარებასთან მჭიდრო კავშირში. ლ. უაიტის თანახმად კულტურა, ორგანიზებული ინტეგრირებული (მთლიანი, განუყოფელი) მხოლოდ ადამიანისთვის დამახასიათებელი სასიცოცხლო სისტემაა. მას აქვს თავისი სამი ქვესისტემა: 1. ტექნოლოგიური (ბერძნ. ოსტატობა-დან) 2. სოციალური (ლათ. საზოგადოებრივი) და 3. იდეოლოგიური (ბერძნ. ცნებიდან – შეხედულებები) ისინი აქტიურად ურთიერთქმედებენ ადამიანის არსებობის მთელ მანძილზე. ჩვენამდე, 2 მილიონი წლიდან დაწყებული დღემდე კულტურა დამოკიდებულია ბუნებასთან ადაპტაციის (ლათ. შეგუება) ხარისხზე. კულტურის საფუძველი ტექნოლოგიებია და მისი წყალობით მოპოვებული ენერგიის წყაროები. ლ. უაიტმა გაადევნა რა თვალი მსოფლიო კულტურის ისტორიას (ატომური ენერგეტიკის დანერგვამდე), დაადგინა ზოგიერთი კანონზომიერება. კულტურის განვითარება დამოკიდებულია ერთ სულ მოსახლეზე დახარჯული ენერგიის მოცულობაზე. თავის მხრივ ეს პირდაპირ კავშირშია ტექნოლოგიების, შრომითი იარაღების ეფექტურობაზე. მან ჩამოაყალიბა კულტურის ევოლუციის კანონი, რომელიც დღეს მის სახელს ატარებს.

თანამედროვე ფრანგი კულტუროლოგი ჟან კლერი თავის გახმაურებულ ნაშრომში „კულტურის ზამთარი“ აღნიშნავს, თუ რა ფართო შინაარსი მიიღო XX-XXI საუკუნეების მიჯნაზე ცნებამ „კულტურა,“ მან პრაქტიკულად მოიცვა ადამიანის მოღვაწეობის ყველა მხარე დაწყებული მისი ჰიგიენის, ფიზიკური კულტურიდან, პოლიტიკური კულტურით დამთავრებული. საზოგადოებაში გაჩნდა „კულტურის კულტი,“ ამის გარეშე უკვე წარმოუდგენელია თანამედროვე ე. წ. „მომხმარებლური“ საზოგადოება, რადგან, როგორც ეს XX საუკუ-

ნემ გვიჩვენა, რაც უფრო მზარდია განათლების დონე, იქ იწყება ეკონომიკური აღმავლობა, მით უფრო იზრდება კულტურის მნიშვნელობა. ის განაპირობებს კაცობრიობის მომავალს. უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება მასობრივი ინფორმაციების საშუალებებს, ბეჭდვით ორგანოებს, ტელევიზიას, რადიოს, ინტერნეტს. კულტურის ანბანის ათვისების პროცესი ოჯახიდან და სკოლიდან იწყება და უწყვეტი ხასიათი აქვს. გამოყოფენ მსოფლიო კულტურას და მის ისტორიას, და ეროვნულ კულტურას და მის ისტორიას. პირველ შემთხვევაში ეს არის სინთეზი სხვადასხვა ხალხების მიღწევების, ხოლო მეორე შემთხვევაში ცალკე აღებული ეთნოსის მატერიალური და სულიერი განვითარება (მაგ. ჩინეთი). ამ შემთხვევაში აუცილებელია მისი თავისებურებისა და განუმეორებლობის ჩვენებით. იმის მიხედვით თუ ვინ არის ამა თუ იმ კულტურის მატარებელი, ვინ ქმნის მას და რა ისტორიულ ვითარებაში. მეცნიერები გამოყოფენ კულტურის სამ ტიპს: ელიტარულს (ფრ. რჩეული); ხალხურს და მასობრივს (საქალაქო ცხოვრების პროდუქტს, ფართოს და ხელმისაწვდომს). ელიტარული მოიცავს: ნატიფ ხელოვნებას, კლასიკურ მუსიკას, არქიტექტურას, კლასიკურ ლიტერატურას. სამეცნიერო ტექნიკური რევოლუციის პირობებში XX ს. დასაწყისში გაჩნდა ცნებები: „ხელოვნება ხელოვნებისათვის“, „წმინდა ხელოვნება“ და „ხელოვნების სამყარო.“ ამ კულტურისათვის დამახასიათებელია პროფესიონალიზმი, პროფესიული განათლების მაღალი დონე. მისგან განსხვავებით ხალხურ კულტურას მოყვარულების კატეგორიას აკუთვნებენ. მისი შემოქმედი არა პრივილეგირებული მოსახლეობის ზედა ფენაა, არამედ ხალხთა ფართო მასები. ესაა მათი ერთობლივი, კოლექტიური შემოქმედება. მისი საყოველთაოდ გავრცელებული სახელწოდებაა – ფოლკლორი. მოიცავს: მითებს, ლეგენდებს, ეპოსს, სიმღერებს ცეკვა-თამაშებს

და სხვა. ის დემოკრატიული ბუნებისაა – შემოქმედების ხასიათი თავისუფალია, შეუზღუდავი; ასახავს ადგილობრივ ტრადიციებს, წეს-ჩვეულებებს. მასობრივი კულტურა საერთოდ ხელმისაწვდომია ხალხის ფართო მასებისათვის. ის თანამედროვე მოვლენაა. ის პირდაპირ კავშირშია საყოველთაო კომერციალიზაციის გლობალურ პროცესთან. ესაა ხელოვნება ყველასათვის და არა მარტო მხოლოდ ინტელიგენციის, სპეციალური განათლების მქონე პირებისათვის. მთავარია ის „გადამხდელუნარიანი იყოს.“ ამით აიხსნება უზარმაზარი რიგები კინო-საკონცერტო დარბაზებში, მსოფლიოს დიდ მუზეუმებში, სადაც თავმოყრილია მსოფლიო კულტურის შედეგები. შესაბამისად ხდება თავად მუზეუმების, საგამოფენო დარბაზების კომერციალიზაცია, მათი საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლა. ასეთ ვითარებაში მასობრივი კულტურის ობიექტები ხშირად ექვემდებარებიან მოდის (ფრ. გემოვნებიდან) დროის კაპრიზებს. ელიტარულ, რჩეულ კულტურულ საზოგადოებაში XIX ს. გაჩნდა მოწოდება: „ხელოვნება ხელოვნებისათვის,“ რაც მარქსისტების განსაკუთრებული კრიტიკის საგანი გახდა ისევე, როგორც ცნება „წმინდა ხელოვნება“ და „ხელოვნების სამყარო“. მის საპირისპიროდ ხალხურ კულტურას, ანუ ფოლკლორულს – „მოყვარულთა კულტურად“ გაიაზრებდნენ. ამ „არაპროფესიონალთა“ კულტურას ახასიათებს ფართო მომხმარებელზე გათვლილი მასობრივი პროდუქცია. ის გამოირჩევა ზედაპირულობით, დაფუძნებულია თითქოსდა ყველასათვის ნაცნობ არქეტიპზე (ბერძ. „არქე – საწყისი, ტიპი – სახე), რაც აადვილებს მასების მიერ მის შემეცნებას. კულტურის ეს ტიპი განსაკუთრებით საშიშია მოზარდი თაობისათვის, რადგან დაფუძნებულია ქვეცნობიერ ინსტიქტებზე, კერძოდ ძალადობის კულტზე (ლათ. *Cultus* - პატივისცემა-დან) და ეროტიზმზე (ბერძნ. სიყვარული), ხასიათდება გადაჭარ-

ბეჭდული სექსუალიზმით. მასობრივი კულტურისათვის დამახასიათებელია შემოქმედებითი სულისკვეთების დაკარგვა და სწრაფვა კულტურის მომხმარებლებისკენ. აქედან იწყება „მომხმარებელი საზოგადოების“ სულიერი სიღარიბე. კულტურას საზოგადოების ახალგაზრდობის აღზრდის პროცესში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება! შესაბამისად გამოყოფენ კულტურის რამოდენიმე ძირითად ფუნქციას (ლათ. Functio – შესრულება). მისი უპირველესი დანიშნულებაა კაცობრიობის მიერ დაგროვილი ცოდნის, სოციალური გამოცდილების, შემოქმედებითი გადაცემა მომავალი თაობისათვის. კულტურას ისტორიული მემკვიდრეობის ხასიათი აქვს. მას კაცობრიობის მახსოვრობადაც თვლიან. ის ზეპირგადმოცემების გარდა მოიცავს წერილობით ფიქსირებულ ლიტერატურულ ნაწარმოებებს, ხელოვნების ნიმუშებს, მუსიკას, ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს, მეცნიერებას, რელიგიურ სისტემებს, ზნეობრივ ნორმებს. ამ ისტორიულ-კულტურული მემკვიდრეობის გარეშე კაცობრიობა ვერ განვითარდება, მას მომავალი არა აქვს.

კულტურას გააჩნია შემეცნებითი ფუნქციაც. ათასწლეულების განმავლობაში დაგროვილია ცოდნა სამყაროს და კოსმოსის შესახებ. ეს აუცილებელია ყოველდღიურობის, პრაქტიკული საჭიროებისათვის. რაც მთავარია, კულტურა აუცილებელია თავად სიცოცხლის უზრუნველყოფისათვის. ამასთანავე მას აქვს რეგულაციური ფუნქცია. ის აწესრიგებს საზოგადოებრივი და პირადი ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს. ზოგჯერ მას ნორმატიულისაც უწოდებენ (ლათ. Norma – საყოველთაო წესი, დაწესებული რაოდენობა), მისი მეშვეობით ხდება სოციალური თანაფარდობის დაცვა. ნორმატიულია ზნეობა და სამართალი. მათი მეშვეობით ხდება ადამიანთა ქცევის რეგულირება, სულიერ და ნივთიერ ფასეუ-

ლობათა არჩევა. ახლახან კულტურის მეცნიერებებმა გამოჰყვეს კულტურის კიდევ ერთი თავისებური ფუნქცია ე.წ. სემიოტიკური (ბერძ. ნიშანი) ანუ ნიშნობრივი. ყველა შემთხვევაში ენა, წარმოადგენს ადამიანების ურთიერთობის, კომუნიკაციის ძირითად საშუალებას. ის შედგება გარკვეული ნიშნებისაგან, რომელიც შესწავლადია და არა თანდაყოლილი. სპეციფიკურია სამყაროს აღქმის ნიშანთა ენა: მუსიკალურ ნაწარმოებებში, ფერწერაში, არქიტექტურაში, თეატრსა და კინოხელოვნებაში....

კულტურა საზოგადოების განვითარებაში კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქციის მატარებელია, რომელსაც ფასეულობით ანუ აქსიოლოგიურს უწოდებენ. (ბერძნ. „აქსია“ – ფასეულობა, „ლოგოს“ – მოძღვრება) ასახავს კულტურის უმთავრეს, ხარისხობრივ მაჩვენებელს, მის ფასეულობას, ღირებულებას საზოგადოების ცხოვრებისათვის. აყალიბებს ცალკეული პიროვნების ფასეულობით მოთხოვნებს და წარმართავს მის ორიენტირებს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მას აქვს როგორც ზნეობრივი, ასევე ინტელექტუალური (ლათ. Intellectos – გაგება, შემეცნება) მნიშვნელობა.

დღეისათვის კულტუროლოგია, როგორც დამოუკიდებელი სასწავლო და სამეცნიერო დისციპლინა, საყოველთაოდ აღიარებულია. აუცილებელი გახდა კულტუროლოგიის შესწავლა საჯარო სკოლაში, კერძოდ XI-XII კლასებში. კულტურასთან არის დაკავშირებული მოსწავლის ეროვნული თვითშეგნების ფორმირება. შესაბამისად აუცილებელია ვიცოდეთ როგორია მსოფლიო კულტურის ისტორია, განვითარების რა ეტაპები გაიარა მან და როგორია მისი განვითარების კულტურულ-ისტორიული

§2. კულტურის მორფოლოგია

აღნიშნული ცნება – კულტურის მორფოლოგია (ბერძნ. „მორფე“-დან, ფორმა) სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა იოჰან გოეთემ (1749-1832 წ.წ.), გერმანული ლიტერატურის კლასიკოსმა. სხვათა შორის, მას უკავშირდება საინტერესო განმარტება – „კულტურა უპირველესი ფენომენია, როგორც ყოველი წარსული, ასევე მომავალი მსოფლიო ისტორიისა.“ თავისი ფორმის შესაბამისად კულტურას ორ ძირითად ნაწილად ჰყოფენ. პირველია მისი სულიერი მხარე, ანუ შიდა სამყარო. მისი გამოვლენა ხდება რელიგიაში, ხელოვნებასა და ფილოსოფიურ აზროვნებაში; მეორე მატერიალურ წარმოებასთან არის დაკავშირებული, მოიცავს ადამიანის მიერ ფიზიკური და გონებრივი შრომის შემოქმედებითი შერწყმის პროცესში შექმნილ ნივთებს, კონკრეტულ საგნებს, რომლებიც ბუნებაში მანამდე არ არსებობდნენ. მათ ხშირად არტეფაქტებს უწოდებენ (ლათ. „ხელოვნური“). ისინი არქეოლოგიურ-ხელოვნებათმცოდნეობითი შესწავლის ობიექტებია. არამატერიალურია სულიერი კულტურა. პირველისგან განსხვავებით მას არა აქვს პრაქტიკული უტილიტარული, ანუ გამოყენებითი დანიშნულება, დაფუძნებულია თავისუფალ შემოქმედებაზე. მისთვის დამახასიათებელია გონისმიერი სულიერი სამყარო, რომელიც ბევრად აღემატება ფიზიკურ გარემოს. (ანტიკურ კულტურაში მათ არ გამოყოფდნენ ერთმანეთისაგან). კულტურა მოიცავდა ადამიანის შემოქმედების პრაქტიკულად ყველა მხარეს – სოციალურს, სულიერს თუ მატერიალურს. თანამედროვე კულტუროლოგიაშიც არის ცდები მათი გაერთიანებისა „კულტურის ტიპოლოგიაში.“ ჩვენ გადავწყვიტეთ ტრადიციულად ცალ-ცალკე გაგვეხილა

ისინი. ვფიქრობთ ეს მოგვცემს საშუალებას უკეთ წარმოვაჩინოთ კულტურის ორმაგი ბუნება. ისინი არაბიოლოგიურია და სწავლების, ენის, მეტყველების მეშვეობით, ცოდნა-სწავლების გზით გადაეცემა. ერთხელ, ყველასათვის კარგად ცნობილ ინგლისელ ფიზიკოსს ისააკ ნიუტონს უთქვამს: „მე ვხედავდი სხვაზე ბევრად შორს, რადგან ჩემი წინაპრების მხრებზე ვიდექი.“ ასევე ყოველი თაობა ეყრდნობა თავისი წინაპრების ცოდნა-გამოცდილებას.

ფრანგი განმანათლებლები მატერიალური და სულიერი კულტურის ხარისხის მიხედვით განსაზღვრავდნენ ადამიანის ცივილიზირების დონეს. მის ამაღლებას ხედავდნენ მისი ფიზიკური ძალის როლის თანდათანობით შემცირებაში და გონის უპირატესობის ზრდაში; ქვეცნობიერი ძალების, ინსტიქტების დათრგუნვასა და ცნობიერების გაძლიერებაში; ხასიათის სირბილესა და გემოვნების, ესთეტიკური გრძნობების დახვეწაში. ასეთი კულტურული სრულყოფა ერთდროულად ადამიანისთვის მიზანიც არის და არსებობისთვის ბრძოლის ნაცადი საშუალებაც. სულიერ კულტურას მთლიანად განსაზღვრავს პიროვნების ინტელექტი, ინდივიდის ცხოვრებისეული ცოდნა-გამოცდილება. ის განაპირობებს სოციალური ორგანიზაციის, საოჯახო ურთიერთობების რთულ პროცესებს. სულიერი კულტურის ძირითადი ფორმებია: რელიგია, მითოლოგიური აზროვნება, ზნეობრივი თუ სამართლებრივი ფორმები, ფილოსოფია, ხელოვნება, შემოქმედებითი პოტენციალი. ეს ყველაფერი, როგორც ამას კულტურულ-ისტორიული პროცესები მოწმობენ, უპირატესად სწორედ სულიერ კულტურაში ვლინდება. სულიერი კულტურა საზოგადოებრივი ცხოვრების ცენტრშია, შეადგენს „კულტურული სივრცის“ მნიშვნელოვან ნაწილს. მის გარეშე წარმოუდგენელია ადამიანთა ურთიერთობები, ე.წ. სოციალური მართვის ინსტიტუციური

ორგანოების, მათ შორის, ოჯახის ჩამოყალიბების პროცესები. სულიერ კულტურას ადამიანებისათვის კომუნიკაციური მნიშვნელობა აქვს, აწესრიგებს რა დიალოგს სხვადასხვა კულტურებს შორის. როგორც აღვნიშნეთ – მატერიალური კულტურა გულისხმობს ადამიანის ხელით შექმნილ შრომისა და ბრძოლის იარაღებს, საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს, წარმოების საშუალებებს, ყველაფერ იმას რაც მან ბუნებასთან მუდმივი დაპირისპირების პირობებში შექმნა. ეს არ არის ბიოლოგიური „თანდაყოლილი“ ჩვევა, „ბუნების წყალობა“. არსებობისთვის ბრძოლამ ადამიანი აიძულა თავად ეძებნა გამოსავალი ბუნებასთან დაპირისპირების პროცესში. დაემზადებინა ხის, ძვლისა და ქვის იარაღები. ნადირობითა და შემგროვებლობით მოეპოვებინა საკვები – სასიცოცხლო ენერგიის წყარო. როგორც ეს ბიბლიაშია ნათქვამი „ტანჯვით მიიღებდე მისგან საზრდოს მთელი სიცოცხლე“ (დაბადება, III, 17).

მატერიალურ კულტურას ხშირად ტექნოლოგიურსაც უწოდებენ. სულიერი და მატერიალური კულტურები მაშინ აგრძელებენ არსებობას თუ მათი გენოტიპი, მემკვიდრეობითი ბირთვი მოთხოვნადია. ამ შემთხვევაში ის მემკვიდრეობით გადადის თაობიდან თაობაზე. ამგვარად, სულიერ და მატერიალურ კულტურას ფესვები კაცობრიობის შორეულ წარსულში აქვს გადგმული. სპეციალისტები გამოჰყოფენ კულტურის ტიპებს გეოგრაფიული, რელიგიური და სხვ ნიშნების მიხედვით. მაგალითად, ფართოდ არის გამოყენებული ცნებები – დასავლური (ევროპული) და აღმოსავლური (აზიური) კულტურები. გავიხსენოთ ცნობილი ინგლისელი მწერლის, „მაუგლის“ ავტორის რ. კიპლინგის სიტყვები: „დასავლეთი არის დასავლეთი, აღმოსავლეთი აღმოსავლეთია და ისინი

არასოდეს შეხვდებიან ერთმანეთს." პირველი წარმოიშვა ბერძნულ-რომაული და ბიზანტიური კულტურის საფუძველზე; მეორე ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციის (შუამდინარეთი, ინდოეთი, ჩინეთი, ირანი, არაბეთი) პირმშოა. თითოეულ მათგანს მისთვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისება გააჩნია, რის გამო არ გამორიცხავენ ამ ცივილიზაციათა, დაპირისპირებულ კულტურათა შეჯახებას (ჰანციგტონის თეორია). ფსიქოლოგები (მაგ. კარლ იუნგი, 1875-1961 წწ.) განსხვავებას მათ აზროვნებაშიც ხედავდნენ.

დასავლური კულტურა ევროპელების სულიერი ერთობის მაჩვენებელია. ის დაფუძნებულია განათლების სრულყოფილ სისტემაზე, პიროვნების თავისუფლებისა და დემოკრატიის პრინციპებზე. პროგრესული ტექნოლოგიური მიღწევები, წარმოების დინამიური განახლება, რაციონალიზმი, პრაქტიციზმი, ურბანიზმი (საქალაქო ცხოვრების წესი), ობიექტივიზმი, პლურალიზმი (ლათ. „პლურალის“ – მრავლიდან), სეკულარიზმი, (ლათ. „სეკულარის“ – საერო), რაც „ევროცენტრიზმის“ საძირკველია. არ არის გასაკვირი, რომ სულიერად დასავლეთი აღმოსავლურ კულტურას საბერძნეთში ძვ.წ. VI-IV ს. დაუპირისპირდა და ეს გაგრძელდა სპარსეთ-ბიზანტიის ომების დროსაც ახ. წ. V-VI სს. ყველა ამ შემთხვევაში ბრძოლები უშუალოდ საქართველოს მიწა-წყალზეც მიმდინარეობდა. პოლიტიკური თვალსაზრისით საქართველოს, ამ დროისათვის, უკვე დასავლური ორიენტაცია ჰქონდა არჩეული, რამაც ვახტანგ გორგასალის სიცოცხლე შეინირა.

ევროპული ტიპის კულტურას ფაუსტურსაც უწოდებენ, გოეთეს ცნობილი პერსონაჟის დოქტორ ფაუსტის სახელის მიხედვით. ის ზუსტად გამოხატავდა ევროპული კულტურისათვის დამახასიათებელ ნიშან-თვისებებს.

ფაუსტი სულსაც მიჰყიდის ეშმაკს, რათა ცოდნის მეშვეობით გავლენა დაიმკვიდროს, უპირატესობა მოიპოვოს საზოგადოებაში. ის ინდივიდუალისტია, მიისწრაფვის ბუნების დაქვემდებარებისაკენ, შორსაა მორალური, ზნეობრივი კატეგორიებისაგან.

აღმოსავლური „ტრადიციული კულტურა“ მკვეთრ დაპირისპირებაშია მასთან. ბუნება აქ გასულიერებულია, გაადამიანებული და არა დაქვემდებარებული, მისი შემეცნება ხანგრძლივი ჭვრეტის შედეგია. ფილოსოფია მთლიანად მითოლოგიურ აზროვნებაზეა დაფუძნებული, რელიგიურია. მისთვის, ევროპისაგან განსხვავებით დამახასიათებელია იდეალიზმი. აზია გამოირჩევა მოსახლეობის სიჭარბით, ეთნოკულტურების სიჭრელით, საზოგადოების კარჩაკეტილობით, სამოქალაქო საზოგადოების განუვითარებლობით. უპირატესობა ეძლევა მინათმოქმედებას და ხელოსნობას. XVIII ს. ევროპამ სამრეწველო გადატრიალებისა და საზოგადოების მოდერნიზაციის მეშვეობით შეძლო აზიის კონტინენტის კულტურულ-ეკონომიკური და პოლიტიკური დაქვემდებარება. ერაყის და ავღანეთის თანამედროვე ვითარება, კულტურის მოდერნიზაციის აუცილებლობაზე მიგვანიშნებს. სხვაობა ევროპულ (დასავლურ) და აზიურ (აღმოსავლურ) კულტურებს შორის კარგად ჩანს მკვლევართა მიერ შედგენილი თვალსაჩინო სქემებიდან (იხ სქემა 1). აქ გათვალისწინებულია როგორც ისტორიული მახასიათებლები, ასევე სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და რაც მთავარია, კულტურის სპეციფიკური ასპექტები. ადამიანის მიერ სამყაროს აღქმის თავისებურება, ორიენტაცია დროსა და სივრცეში.

ევროპული კულტურის ჯგუფები („დასავლური“)	აზიური კულტურის ჯგუფები („აღმოსავლური“)
1. ქალაქური (ურბანისტული), ინდუს-ტრიალური, მაღალტექნოლოგიური ნარმოება, დინამიზმი. 2. თავისუფალი, სამოქალაქო, არარელიგიული, დემოკრატიული საზოგადოება, სამართლის უპირატესობა ნებაზე. 3. პლურალიზმი, ობიექტივიზმი, რაციონალიზმი, ბუნების დამორჩილება, მეცნიერული ცოდნა. 4. მატერიალიზმი, რაციონალიზმი. 5. დროის ხაზოვანი აღქმა, ისტორიზმი.	1. სასოფლო-სამეურნეო, აგრარული, ტრადიციული ნარმოება. ხელოსნობა, კონსერვატიზმი, სტატიკურობა. 2. შეზღუდული, პატრიარქალური, ავტო-რიტალური, რელიგიური დესპოტია. ნების უპირატესობა სამართალზე. 3. მონიზმი, სუბიექტივიზმი, ინტუიციურობა, ბუნებისადმი მორჩილება, საკრალური ცოდნა. 4. იდეალიზმი, ფატალიზმი. 5. დროის ციკლური აღქმა, აისტორიზმი.

გარდა ამისა, ამ ჯგუფების გარდა, გამოჰყოფენ კულტურის რელიგიურ ტიპებს: ქრისტიანულს, მუსლიმურს, ინდუისტურ თუ იუდაიკურ ტიპებს.

§3. კულტურის ისტორიის გეოლოგიური, არქეოლოგიური და ისტორიული პერიოდიზაცია

ჩვენი პლანეტის, ჩვენი ადგილსამყოფელის ასაკი დაახლოებით 5 მილიარდი წლით არის განსაზღვრული. ეს გეოლოგიური თარიღი მიღებულია რადიაქტიული ურანის ნახევრად დაშლის შედეგად წარმოშობილი ტყვიის იზოტოპების შესწავლის საფუძველზე. სიცოცხლე დედამიწაზე უფრო მოგვიანებით, 3 მილიარდი წლის წინათ გაჩნდა, ხოლო ხანგრძლივი ევოლუციური პროცესის შედეგად ე.წ. მეოთხეულ პერიოდში ჩამოყალიბდა „მოაზროვნე არსების“ სახეობა – ადამიანი, ეს მოხდა დაახლოებით 2-2,5 მილიონი წლის წინათ. მეოთხეული გეოლოგიური პერიოდი ხასიათდება დედამიწაზე გამყინვარების თანმიმდევრული მონაცვლეობით, რაც განაპირობებს არა მარტო გეოლოგიურ, არამედ კულტურის საწყისი ისტორიის პერიოდიზაციასაც. დღეისათვის დადგენილია პლანეტის გამყინვარების ოთხი დიდი პერიოდი, ოთხი ეპოქა, მათი ხანგრძლივობა შესაბამისად 50, 60, 50, და 110 ათასი წლით არის განსაზღვრული. ევროპისათვის დროის ეს მონაკვეთი მოიცავს პერიოდს 600 000 წლიდან 15 000 წლამდე.

ამასთანავე დედამიწის ჰავა ხასიათდება დათბობის შუალედური პერიოდებით, რომლებსაც ეწოდებათ: გიუნც-მინდელი (გრძელდებოდა – 75 000 წელი); მინდელ-რისი (175 000 წელი); რისს-ვიურმი (75 000 წელი). შესაბამისად იცვლებოდა დედამიწაზე ფლორა (მცენარეები) და ფაუნა (ცხოველთა სამყარო). მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ დედამიწაზე დიდ გამყინვარებას მხოლოდ ერთხელ ჰქონდა ადგილი, რომელიც შეიძლება ოთხ სტადიად დაიყოს. ყოველ შემთხვევაში არავითარ ეჭვს არ იწვევს ჰა-

ვის, კლიმატის კონტრასტული ცვლილებების კანონზომიერება. ჩვენ დღეს ვცხოვრობთ გამყინვარებათაშორისო პერიოდში. ამგვარად, კულტურის ისტორიის ადრეული ეტაპების შესწავლისათვის აუცილებელია დედამიწის გეოლოგიური (ბერძნ. „გეო“ – მიწა, „ლოგოს“ – მეცნიერება, მოძღვრება) პერიოდიზაციის ცოდნა. გეოლოგია, ეს არის მეცნიერება დედამიწის შესახებ. შესაბამისად ადამიანისა და მისი კულტურის წარმოშობის ადრეული ეტაპის დასადგენად გეოლოგია გვაძლევს უტყუარ, ზუსტ ცნობებს „ქვის ხანაში“, 2 მილიონი წლის განმავლობაში მიმდინარე ატმოსფერულ მოვლენებზე. გასაგებია, რომ ჰავის მკვეთრი ცვლილებები გავლენას ახდენდა კულტურის განვითარების პროცესებზე, საცხოვრისზე, ტანსაცმელზე და საკვების მოპოვებაზე. ერთ-ერთი ასეთი ეტაპი გეოლოგიაში გამყინვარების პერიოდად, ან „გამყინვარების ეპოქად“ იწოდება. ამ დროს პოლარული ყინული ფარავდა ჩრდილოეთის ზღვას, მან მოიცვა მთელი სკანდინავია და ჩრდილოეთი ევროპა. ჩვენშიაც გლობალური, მსოფლიო გამყინვარების გამო ბევრად უფრო ციოდა, ვიდრე დღეს. დროდადრო გამყინვარება დათბობის პერიოდით იცვლებოდა. ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა. ჩვენი მშობლიური პლანეტა, დედამიწა მზის გარშემო ტრიალებს, მის ორბიტაზეა. წლის განმავლობაში ის მზის გარშემო სრულ ბრუნს ასრულებს. ამავე პერიოდში თავის ღერძის გარშემო ის 365-ჯერ შემობრუნდება. ამაზეა დამოკიდებული სეზონური ცვლილებები. ასე და ამგვარად ათასწლეულების განმავლობაში დედამიწაზე სითბო და სიცივე ცვლიან ერთმანეთს. მზის მიმართ დედამიწის ღერძის დახრილობა განაპირობებს ეკვატორზე მუდმივ სითბოს და პოლუსებზე ყინულის საფარს. შესაფერისია ადამიანის კულტურული ცხოვრების რიტმი. დღეისათვის ეკვატორის სიბრტყის დახრილობა დედამიწის ორბიტას-

თან 23°/27'-ია, გამყინვარების პერიოდში ეს მაჩვენებელი – 24°/50' აღწევდა! ცალკეულ გეოლოგიურ პერიოდებში დედამიწა შორდება ან უახლოვდება მზეს. ციკლისდა შესაბამისად პლანეტაზე იცვლება თოვლის და ყინულის საფარი; ეს განსაზღვრავს ჰავის ცვალებადობას ამა თუ იმ რეგიონში. მყინვარები შემორჩენილია შვეიცარიის ალპებში, ჩვენში კავკასიაში და სხვაგან. მყინვარები – ბლანტი, ყინულოვანი, ნელა მოძრავი მასა ინტენსიურად დნება და ეკოლოგიურ პრობლემებს ქმნიან. ჩამოდინების პროცესში გზადაგზა ტოვებენ ჩამონაშალ კლდის ქვებისა და ღორღის ფენას, ე.წ. მორენებს. მათი კვალი კარგად შეიმჩნევა მთელ ჩრდილოეთ ევროპასა და აზიაში. ყინულის დნობა ჩქარდება ბარში ტემპერატურის ზრდასთან ერთად. ეს წყალდიდობებს იწვევს, ისევე როგორც გეომორფოლოგიურ ცვლილებებს. საკმარისია ჩვენში, ასევე მთელ ევროპაში ტემპერატურამ 5 გრადუსით მოიმატოს წელიწადში, რომ მყინვარებმა შეწყვიტონ არსებობა. მათ ადგილს დაიკავენ მშრალი ხეხევი გავერანებული ნაპირებით. ხოლო, თუ ტემპერატურა 5° ცელსიუსით დაიკლებს – დადგება გამყინვარების ახალი ერა. არქეოლოგმა ბუშე დე პერტმა საფრანგეთში, სენტ აშელთან მყინვარის მიერ შექმნილ ტერასაზე მიაკვლია ქვის ხანის ყველაზე ადრეული პერიოდის არტეფაქტებს – კაჟის იარაღებს ნანადირევი ცხოველების ძვლებთან ერთად (კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში ამ ყველაზე ადრეულ ეტაპს შემდგომში აშელი უწოდეს. გაირკვა, რომ ასეთი ადრეული ტიპის იარაღები დედამიწის სხვადასხვა რეგიონში, დაახლოებით ერთსა და იმავე ეპოქაში გვხვდება. ისინი თარიღდება I დიდი გამყინვარების დასასრულის ხანით – 500 000 წელი. ამ ეპოქაში მცხოვრები ე.წ. არქანთროპების ძირითადი საქმიანობა ნადირობაზე და მცენარეული საკვების შეგროვებაზე გახლდათ დაფუძნებული.

შემდგომში ჩნდება ადამიანთა, ჰომოს გვარის სახეობა, რომელიც მეცნიერებაში პალეოანთროპების (ნეანდერტალელები) სახელით არის ცნობილი. ისინი ჰომო საპიენსის, ანუ „გონიერი ადამიანის“ ერთ-ერთ შტოს განეკუთვნებიან. ადამიანის წარმოშობის ევოლუციური პროცესის დასრულება მოდის ნეოანთროპებზე, თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანებზე. ჰომინიდების ან სახეობამ კულტურის ისტორიის ასპარეზზე წამყვანი ადგილი დაიკავა. მასთან არის დაკავშირებული ხელოვნების მთელი რიგი დარგების, მხატვრობის, ცეკვა-სიმღერის წარმოშობა და შემდგომი განვითარება. სპეციალისტები ვარაუდობენ, რომ მათი ცხოვრების საშუალო ასაკი 30 წელს არ აღემატებოდა. კულტურის საერთო დონის აწევასთან ერთად იზრდებოდა მოსახლეობის რაოდენობა და სიცოცხლის ხანგრძლივობა. პალეოდემოგრაფების, ძველი მოსახლეობის შემსწავლელი მეცნიერების მოსაზრების თანახმად, კულტურის ისტორიის გარიჟრაჟზე ადამიანთა პოპულაცია 125 000 სულს არ აღემატებოდა. 300 000 წლისთვის მათი რაოდენობა 1 მილიონს აღწევს. 10 000 წლისთვის კი – 5.3 მილიონს. როგორც ჩანს, მოსახლეობის რიცხვის ზრდამ მომხმარებლობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლა გამოიწვია, რადგან ბუნებრივი რესურსები აღარ იყო საკმარისი. ეს სავარაუდოდ VIII-VI ათასწლეულებში უნდა მომხდარიყო. დემოგრაფების გათვლებით დედამიწამ შეიძლება გამოკეცვოს 11 მილიარდი კაცი. ივარაუდება – 2050 წლისათვის მოსახლეობის რიცხვი 9 მილიარდს მიაღწევს! ხოლო ასწლეულის ბოლოს 10,1 მილიარდს. დღეისათვის დედამიწის მოსახლეობის რიცხვი 7 მილიარდს აღწევს.

ამგვარად, შეგვიძლია დავასკვნათ: დედამიწის გეოლოგიური პერიოდიზაციის თანამედროვე ეტაპი დადგა IV ბოლო გამყინვარების დამთავრების შემდეგ

– 10 000 წლის წინ და დღემდე გრძელდება. ბუნების შემეცნებასთან, მეცნიერების განვითარებასთან ერთად ადამიანისა და მისი კულტურის წინაშე დგას უაღრესად მნიშვნელოვანი ამოცანა – უზრუნველყოს კაცობრიობა საკვები პროდუქტებით და არსებობისათვის აუცილებელი ენერგიის წყაროთი, იხსნას სამყარო ეკოლოგიური კატასტროფის საფრთხისაგან. თუ როგორი იქნება კაცობრიობის მომავალი მის კულტურის განვითარებაზეა დამოკიდებული.

§4. კულტურის ისტორიის ძრონოლოგია- პერიოდოზაციის საკითხები

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ კულტურა ადამიანის სულიერი და მატერიალური შემოქმედების პროდუქტია. ის არაბიოლოგიური, არაბუნებრივი წარმოშობისა. ეს არის ადამიანის გონითა და ძალისხმევით შექმნილი ხელოვნური საარსებო გარემო, სახლიდან დაწყებული – კომპიუტერთ დამთავრებული. კულტურის მონაპოვარი უზრუნველყოფს ადამიანის სასიცოცხლო ინტერესებს არსებობისათვის ბრძოლაში. როგორც აღვნიშნეთ, ის არაბიოლოგიურია, ადამიანის მიერ შექმნილი ფენომენია. ამასთანავე, თავად მუდმივად განიცდის მის ზეგავლენას. კულტურა ისტორიულად ყოველთვის გაიაზრება განსაკუთრებული რეალობის სახით. თანამედროვეობის გამოჩენილი მოაზროვნე, ჩვენი თანამემამულე მ. მამარდაშვილი (1930-1990 წ.წ.) კულტურას, ადამიანის შინაგან სულიერ სამყაროდ, მის მეორე სამშობლოდაც კი თვლიდა.

იმისათვის რათა სწორად გავიაზროთ მსოფლიო კულტურის ისტორია, კულტურის განვითარების ისტორიული გზები, აუცილებელია გამოვყოთ მისი ერთიანი მრავალათასწლოვანი ისტორიული განვითარების პროცესის ცალკეული საფეხურები. მისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპები, სტადიები. ეპოქები ასახავენ საზოგადოების სოციოკულტურულ მიღწევებს (სულიერ, ზნეობრივ, ინტელექტუალურ, ტექნოლოგიურ, მხატვრულ თუ სხვა სფეროებში). თავად ისტორია არ შეიძლება გავიაზროთ როგორც მოვლენებისა და ფაქტების კულტურული რეალიების უბრალო, მექანიკური წყება, ის სისტემურ მეცნიერულ აღწერას ექვემდებარება. სხვაობა „მსოფლიო“ და „კულტურის“ ისტორიებს შორის პირობითია. ისინი მიზეზ-შედეგობრიობის პრინციპით არიან ერთმანეთ-

თან დაკავშირებული, წარმართავენ რა საზოგადოებრივ პროგრესს.

რომაელები სამართლიანად მიიჩნევდნენ ისტორიას ცხოვრების მასწავლებლად (*istoria est magistra vitae*). ბერძნულად „ისტორია“ თავდაპირველად წარსულის აღწერას, თხრობას, კვლევას აღნიშნავდა. კულტუროლოგიის, კულტურის შემსწავლელი მეცნიერების ერთ-ერთი შემადგენელი სტრუქტურული ნაწილი არის „მსოფლიო კულტურის ისტორია.“ არსებობს მისი პერიოდებად დაყოფის რამოდენიმე ცდა. ფართოდ არის გავრცელებული ამერიკელი ეთნოლოგის ლუის ჰენრი მორგანის სქემა (1818-1881 წ.წ.), რომელმაც სამ პერიოდად დაჰყო კულტურის ისტორია: ველურობად, ბარბაროსობად და ცივილიზაციად. მარქსისტულ თეორიაში, რომელიც აღნიშნულ სქემაზე იყო აგებული, კულტურის ტიპები საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებს დაუკავშირეს (მაგ. მონათმფლობელობა, ფეოდალიზმი, კაპიტალიზმი, კომუნიზმი). სხვები ამჯობინებდნენ გამოეყოთ კულტურის ორი ძირითადი ეტაპი: 1) დამწერლობამდელი და 2) დამწერლობის შემდგომი პერიოდი – ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან დღემდე. თანამედროვე კანადელი მკვლევარი მ. მაკლუნი მესამე ქრონოლოგიურ პერიოდს „ელექტრონულ კულტურას“ უმატებს. თუ პირველი პერიოდი, მისი აზრით, „ზეპირსიტყვიერების ხანაა,“ მეორე „წერითი და ბეჭდვითი სიტყვის,“ მომდევნო მესამე – „ელექტრო-გამომთვლელი მანქანების“. არის ცდები მსოფლიო კულტურის ისტორიის პერიოდიზაციაში გამოყენებული იქნას ფილოსოფიურ-ანთროპოლოგიური კატეგორიები. ასე მაგალითად, კაცობრიობის კულტურის საწყისს I ეტაპს – „სხეულის,“ II „გონის“ და III „მიკროკოსმოსურს“ ან „ეკზისტენციურს“ (ლათ. არსებობა) უწოდებენ. ცალკე გამო-

ჰყოფენ „მსოფლიო მხატვრულ კულტურას," როგორც განსაკუთრებულ მოვლენას კაცობრიობის ისტორიაში.

ჩვენ ვარჩიეთ კულტურის ისტორიის ქრონოლოგიური დაყოფის ნაცადი გზა – მისი ცალკეულ კულტურულ-ისტორიულ ეპოქებად დანაწევრება; ისინი ხომ იმ ერთნაირ კულტურულ მოვლენებს ასახავენ, რომლებიც ახასიათებს საზოგადოებრივ ცხოვრებას მსოფლიოს ამა თუ იმ რეგიონში. ამასთანავე ვამახვილებთ ყურადღებას „კულტურის ფაქტებზე," იმ სიახლეებზე, რითაც ის განსხვავდება წინარე ხანისაგან.

ამგვარად, კულტურის ესა თუ ის ტიპი თეორიული კონსტრუქციაა, რომელშიც გამოიყოფა ნიშანდობლივი ეპოქალური მახასიათებლები. კულტურულ-ისტორიული ეპოქა აერთიანებს იმ „კულტურის ფაქტებს," რომლებიც განსხვავდებიან სხვა, ადრე არსებული „კულტურული მოვლენებისაგან." ასეთი ეპოქალური კულტურული მოვლენების ახსნა შეუძლებელი გახდება, თუ მათ არ განვითავებთ კონკრეტულ, გარკვეულ დროსა და სივრცეში, არ ჩავსვამთ მათ ზუსტ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში, არ გავარკვევთ ისტორიული მოვლენების თანმიმდევრობას (რა იყო ადრე, რა მოხდა მის შემდეგ, სად და როდის?). კულტურის განვითარებას თავისი დინამიკა აქვს, რომელიც ხან „ოპტიმისტურად", ხან კი „პესიმისტურად" არის გააზრებული შუმერიდან დაწყებული ევროპით დამთავრებული. ჩვენ მიმოვიხილავთ მსოფლიო კულტურას, როგორც ერთიან ნაკადს, განლაგებულს „წარსული-მომავლის" ღერძზე, რომელიც მოწოდებულია უზრუნველყოს კაცობრიობის ბედნიერი მომავალი. შესაბამისად, წარმოდგენილი წიგნი იყოფა რამოდენიმე კარად:

I – ეძღვნება პირველყოფილი საზოგადოების კულტურას, პრეისტორიულ (წინაისტორიულ) ანუ დამწერლობამდელ ეპოქას, ყველაზე ხანგრძლივ პერიოდს კაცო-

ბრიობის ისტორიაში (დაახლოებით 2.5 მილიონი წლიდან IV ათასწლეულით დამთავრებული).

II კარი - IV-II ათასწლეულები. აღმოსავლური ე.წ. „მდინარეული ცივილიზაციების“ (მესოპოტამია-შუამდინარეთი, ეგვიპტე, პალესტინა, ინდოეთი, ჩინეთი) ეპოქას ეძღვნება.

ნიგნის მეორე ნაწილის (მზადდება გამოსაცემად) III კარი წარმოდგენილია ანტიკური სამყაროს (ძვ.წ. II-I ათასწლეულები) კულტურებით, რომელსაც „ბერძნულ სასწაულს“ უწოდებენ და რომლის ორბიტაშიც მოიაზრება ქართული კულტურა.

IV კარი - შუა საუკუნეების კულტურა V-XVI სს დიდ გეოგრაფიულ აღმოჩენებამდე.

V კარი - ახალი (XVII-XIX ს.ს.) და უახლესი პერიოდის (XX ს.) მსოფლიო კულტურის მიღწევებია განხილული.

უნდა გვახსოვდეს, მხოლოდ მსოფლიო კულტურის ისტორიის გაცნობის შემდეგ შეგვეძლება ჩვენი ეროვნული, ეთნიკური კულტურის, მისი ცივილიზაციური კუთვნილების საკითხის ობიექტური გააზრება, ქართული კულტურის ადგილის გარკვევა მსოფლიო ცივილიზაციაში. გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონი (1698?-1758 წ.წ.), ქართული კულტურის პირველი მკვლევარი, ავტორი ფასდაუდებელი ნაშრომისა „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, ასე ახასიათებდა ჩვენს სამშობლოს: „გარნა არს ქვეყანა მშვენიერი და ნაყოფიერი ყოვლით ღვთის მიერ და არა ხელოვნებითა კაცთა.“ „ხელოვნება კაცთა“ სხვა არაფერია თუ არა კულტურის, ამ ლათინური ცნების, ქართული შესატყვისი; აქ იგულისხმება ადამიანის, კაცობრიობის მიერ შექმნილი ხელოვნური გარემო, მისი საარსებო ნიშა. უფრო ადრე, VIII ს. დიდ მოღვაწე, იოანე საბანისძესთან კულტურა გაიაზრება ფორმულით „ჩვეულებისებრ მამულისა სვლაი,“ რაც ქრო-

ნოლოგიურ (ბერძნ. „ქრონოსი“ – დრო) ცნებას ექვემდებარება. ეს კარგად იცოდნენ ძველმა ბერძნებმა. მათმა ისტორიულმა მახსოვრობამ, მარმარილოზე ამოჭრილმა წარწერებმა დააფიქსირა კულტურის ისტორიის მათთვის ღირსშესანიშნავი ყველა მოვლენა, როგორც იტყოდნენ რომაელები („Ad Antiko“) – „ძველი დროიდან“. კულტურულ-ისტორიულ მოვლენათა კანონზომიერი ცვლა, მათი თანმიმდევრობა, ჯერ კიდევ ძვ.წ. VIII ს. პოეტმა ჰესიოდემ შენიშნა. მან იცოდა – კაცთა მოდგმამ თავისი ხანგრძლივი კულტურული განვითარების გზაზე, რამოდენიმე ქრონოლოგიური საფეხური გაიარა. სპილენძის ხანის შემდეგ გმირული (იგულისხმება ბრინჯაოს) საუკუნე დამდგარა; ის თავის მხრივ, რკინის ეპოქას შეუცვლია. ისტორიის მამად სახელდებულმა ჰეროდოტემ (V ს.) აღნიშნა: ღმერთების შექმნილ ცოცხალ სამყაროში, სადაც ერთი სახეობა მეორის ბუნებრივი ნადავლია, ადამიანი ყველაზე უფრო დაუცველია. მისი ერთადერთი უპირატესობა გონი და მეტყველებაა. მათი მეშვეობით მოიპოვა მან ბატონობა დედამიწაზე. ის უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა განათლებას, კულტურას! გაუნათლებელ ადამიანს გამოქვაბულთა მკვიდრთ ადარებდა. ფილოსოფოსი პროტაგორე (ძვ.წ. V ს.) პირველყოფილი ადამიანის ბუნებრივ მდგომარეობას – „ალოგიას“ ანუ სიბნელე-უხეშობას გონიერებას, სიბრძნეს უპირისპირებს. ძველი ბერძენი ფილოსოფოსები ადამიანს „მოაზროვნე ცხოველს“ (ბერძნ. „ლოგიკონ ზოონ“-ს) უწოდებდნენ. სოფოკლე (ძვ.წ. V ს.) თვლიდა: „ქვეყნად მრავალი დიადი ძალაა, მაგრამ ბუნებაში ადამიანზე ძლიერი არავინაა“. ჰესიოდეს დაკვირვებით „სპილენძის საუკუნეს“ წინ „ადამიანების ოქროს თაობა“, ანუ პირველყოფილი საზოგადოება უძლოდა. ხალხი მაშინ უდარდელად ცხოვრობდა, წყნარად და უშფოთველად. მათ ჯაფის გარეშე შეეძლოთ ქვეყნად არსებობა. მინა

თავისთავად იძლეოდა უხვჭირნახულს. ისინი ფლობდნენ ურიცხვ ჯოგებს. თანდათანობით, ვერცხლის, სპილენძის და განსაკუთრებით რკინის ხანის დადგომასთან ერთად ადამიანთა ხვედრი სულ უფრო და უფრო მძიმდებოდა. პესიოდეს დასკვნით, მაშინ „სადაც ძალა სუფევდა, იქ იყო სამართალიც“. რომაელ პოეტ ლუკრეციუსს (ძვ.წ. 99-55 წ.წ.) თავის ფილოსოფიურ თხზულებაში „საგანთა ბუნებისათვის“, მიმოხილული აქვს სხვადასხვა საგნების წარმოშობის, კულტურის განვითარების პროცესები. ის აღნიშნავს: „ძველად საჭურველად ჰქონდათ... „ქვები და ტყეში მომტვრეული ხეთა ტოტები“; შემდეგ კი ისწავლეს სპილენძის გამოყენება, რომელსაც „რკინაზე წინ მოიხმარდნენ“... „შემდეგ თანდათან წინ გაუსწრო რკინის მახვილმა, სახელი ბოლოს მთლად გაუტყდა სპილენძის ნამგალს“. მეორე რომაელი პოეტი ოვიდიუს ნაზონი (ძვ. წ. 43 - ახ. წ. 18 წ.) ასევე იზიარებდა ამ საუკუნეთა ცვლის იდეას. მისი სიტყვებით „უპირველესად საუკუნე იქმნა ოქროსი, სპილენძის იარაღები, მუზარადები, მახვილები არ არსებობდა“. „ჯერ ღრმა თხრილები არ მოევლოთ ქალაქთა ირგვლივ“, რადგან არ იყო ომები; „თავისთავად იძლეოდა მიწა ბარაქას“. „ამის შემდეგ წარმოიქმნა სპილენძის მოდგმა“, კუშტი ბუნების, მეომარი, „ბრძოლის მოსურნე“. ბოლო საუკუნე კი რკინისაა, მომხვეჭელობის, სიცრუის, უხამსობის და ყოველგვარი უკეთურობის, უღმერთობის ხანაა: „სიავეთა თავი და თავი – ბოროტი რკინა.“ ასეთ მუქ ფერებშია დახატული ჯერ ველურობიდან, მერე ბარბაროსობაზე და ბოლოს ცივილიზაციაზე გადასვლის ეტაპები.

XIX ს. დასაწყისში, მას შემდეგ რაც დანიის ეროვნულ მუზეუმში კრისტიან ტომსენმა ახალი არქეოლოგიური ექსპოზიციის ექსპონატები დააჯგუფა იმის მიხედვით თუ რა მასალისაგან იყო ისინი დამზადებული (დროსა და

სივრცეში), შეიმუშავა „სამი საუკუნის თეორია“. მის მიერ შემოტანილი პერიოდიზაცია: ქვის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანა დღესაც ფართოდ გამოიყენება, განსაკუთრებით არქეოლოგიაში.

ძველ ელინთა ისტორიულმა მახსოვრობამ დააფიქსირა კულტურის ისტორიისათვის ისეთი ღირსშესანიშნავი მოვლენა, როგორიცაა ანბანის შექმნა. ცივილიზაციის ეს უდიდესი მონაპოვარი მათ ფინიკიიდან ძვ. წ. 1519 წ. გადმოსულ მეფე კადმოსის სახელს დაუკავშირეს. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ძველი ქართული საისტორიო წყაროების ანალოგიური ცნობა, სადაც მეფე ფარნავაზის (ძვ. წ. III ს.) შესახებ ნათქვამია: „ამან შექმნა მნიგნობრობა ქართული“. გავიხსენოთ, რომ მსოფლიო კულტურის ისტორიამ იცის დამწერლობის მხოლოდ 14 სისტემა და მათ შორისაა ქართული ანბანი!

ძვ. წ. 1432 წელი მიაჩნდათ ბერძნებს რკინის საუკუნის დასაწყისად, რაც ფრიგიელი ქონდრისკაცების დამსახურებად ითვლებოდა. მათ მიეწერებათ ზუსტი ზომანონის, სასწორების, საწონების და ფულის შემოღება. ბერძნებს და რომაელებს აღელვებდათ ისეთი საკითხები, თუ ვინ იყვნენ საჭირო ნივთების, ამა თუ იმ ცალკეული საგნის პერსონალური შემქმნელები, მათი, ე.წ. „კულტურულ გმირთა“, სახელები და წარმომავლობა. ასე მაგალითად, ისინი პირველ მხატვრად, არქიტექტორად და მოქანდაკედ დედალოსს თვლიდნენ. მასვე მიაწერდნენ ნაჯახის, ხერხის, ბურღის გამოგონებას. მისი პირმო, ბერძნული მითოლოგიიდან ყველასათვის კარგად ცნობილი იკაროსი, აფრის შემქმნელია. სხვათა შორის, ბრინჯაოს ხანის კოლხურ გრავირებულ ცულებზე აფრის გამოსახულებაც გვხვდება. როგორც ჩანს, ჩვენს წინაპრებს ამ დროისათვის ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში ათვისებული ჰქონიათ სანაოსნო ხელოვნება.

პლინიუს უფროსი, რომელი მეცნიერი და პოლიტიკური მოღვაწე (ნეაპოლის ყურეში დაილუპა 79 წლის 5 აგვისტოს ვეზუვის ამოფრქვევის შედეგებზე დაკვირვებისას) გვამცნობს: აგური პირველად ათენელ ღვიძლ ძმებს ეგრიადსა და ჰიპერბიას გაუკეთებიათ. მათ ააშენეს აგურის პირველი სახლი ათენში. ლეონტი მროველისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ (XI ს.) ასევე საგანგებოდ არის დაფიქსირებული მცხეთის ციხე-სიმაგრეების მშენებლობისას კირხსნარის (სავარაუდოდ „რომაული ბეტონის“) გამოყენების ფაქტი. ეს ქართლის ერისთავს არდამს მიეწერება. ჩანს ამ ფაქტმა მოახდინა შთაბეჭდილება თანამედროვეებზე, რადგან მათიანეში ჰპოვა ასახვა.

ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდი მსოფლიო კულტურის ისტორიაში პირველყოფილ, გვაროვნულ ე.წ. პრეისტორიულ საზოგადოებაზე მოდის. როგორც უკვე ვიცით, მას ზოგადად „ქვის ხანას“ უწოდებენ, რადგანაც წარმოების ძირითადი საშუალებები, შრომის იარაღები, უპირატესად ქვისგან არის დამზადებული (ხის იარაღს გასაგები მიზეზების გამო ჩვენამდე არ მოუღწევია). გვაროვნული საზოგადოების კულტურის დასახასიათებლად ხშირად ქართული ტერმინების ნაცვლად მათი ბერძნული, საერთაშორისო შესატყვისები – პალეოლითი, მეზოლითი და ნეოლითია გამოყენებული. ასეთი დაყოფა ასახავს ქვის ინდუსტრიაში, მის ტექნოლოგიაში მომხდარ ევოლუციურ ცვლილებებს. ეს ადრეული საფეხური კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში, „ველურობისა“ და „ბარბაროსობის“ ეპოქა, გრძელდებოდა დაახლოებით 2 -2,5 მილიონი წლიდან ძვ. წ. V ათასწლეულის მიწურულამდე; მანამდე, სანამ ადამიანმა არ ისწავლა ლითონის დამუშავების ხელოვნება. მთელი ამ ხნის განმავლობაში ის არა მარტო აყალიბებდა თავის საარსებო გარემოს კულტურულ ნიშას, არამედ თავად კულტურა ზემოქმედებდა მასზე. ციკლურად

იცვლებოდა ბუნებრივი პირობები. ხანგრძლივ გამყინვა-რებებს კვლავ დათბობა ცვლიდა. ადამიანი ახერხებდა შეგუებას კლიმატის ცვალებადობასთან, ქმნიდა შესაფერ სამოსელს, აშენებდა მკვიდრ თავშესაფარს, ზრუნავდა ხარისხიან საკვებზე.

მოლეკულური ბიოლოგიის მონაცემებით, თანამედროვე ტიპის ადამიანი ჩამოყალიბდა დაახლოებით 200 000 - 150 000 წლის წინათ. ამის შემდეგ მხოლოდ Homo sapieNs-sapieNsis-თან ანუ გონიერი ადამიანის გვართან არის დაკავშირებული კულტურის ევოლუციური განვითარების ყველა ეტაპი ამ დროისათვის კავკასია-საქართველოში. ძირითადი იარაღი უკვე ხელ-ცული როდია, არამედ შუბები. ქვის ან ძვლის კარგად დამუშავებული ბასრპირიან შუბებს სისხლის სადინარებიც უკეთდებოდათ. 12 ათასი წლის წინათ გამოგონებული იქნა პირველი მექანიკური სატყორცნი ხელშუბები და მშვილდ-ისარი. მათ წარმატებით იყენებდნენ არა მარტო ნადირობისას, არამედ ტომებს შორის „ტერიტორიული ომების“ დროს. თავის მხრივ ამან გამოიწვია თავდაცვითი საჭურვლის შექმნის აუცილებლობა. ასეთი დიალექტიკა ახასიათებს ადამიანს და დღემდე განაპირობებს სამხედრო მრეწველობას. მათ იცოდნენ ფრინველებისა და ცხოველებისათვის კაკანათებისა და მახეების დაგება. ზღვისპირა რეგიონებში აითვისეს ბადეების ქსოვა, იყენებდნენ ძვლის ნემსკავებსა და ანკესებს. ამზადებდნენ ძვლის დანებს, ოსტატურად იცოდნენ ტყავის გამოქნა და მისგან სამოსის დამზადება. მათ ჩამოყალიბებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების მწყობრი სისტემა გააჩნდათ, სადაც ძირითადი ადგილი ნაყოფიერების ღვთაებებს ეკავათ. საზოგადოებაში ყალიბდება სამყაროს შემეცნების პრინციპები, რის შედეგია მომხმარებლური სამეურნეო საქმიანობიდან (მონადირეობა,

შემგროვებლობა) მწარმოებლურზე (მეცხოველეობა, მიწათმოქმედება) თანდათანობით გადასვლა. ე.წ. „ნეოლითური რევოლუციის“ დროს ახლო აღმოსავლეთში, თანამედროვე ისრაელისა და პალესტინის მიწა-წყალზე VII ათასწლეულში ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობების გამო მოსახლეობა გადადის ბინადარი ცხოვრების წესზე. ჩნდება მსოფლიო კულტურის ისტორიაში პიველი დიდი კომპაქტური დასახლებები, ნახევრად მიწური, ოვალური დაგეგმარების ქვის კედლებიანი, ლერწმით გადახურული სახლები. აღმოჩენილია ქვის ნამგლები, სანაყები, სასრესები. არქეოლოგების მიერ გათხრილია იმ პირველ მიწათმოქმედთა სამარხები, სადაც გვარის წევრებია დაკრძალული. მათთვის დამახასიათებელია ნიჟარებისა და ძვლის სამკაულები. ჩვილ ბავშვებს საცხოვრებელ ადგილებში იატაკის ქვეშ მარხავდნენ, ისე როგორც ეს სვანეთშია დადასტურებული ეთნოგრაფიული მონაცემებით. არსებული ჰიპოთეზით საზოგადოებაში მომხდარია პიროვნების პერსონალიზაცია, ერთმანეთისგან განსხვავებულად უკვე გაჩნდა საკუთარი სახელები, გვარი აღარ ემთხვევა თემის გაერთიანების, გვაროვნული ორგანიზაციების საზღვრებს. წამყვანი ძალა საზოგადოებაში საშუალო ასაკის და ჭარმაგი, ფიზიკურად ძლიერი მამაკაცებია. მათ ევალებათ თემის გარანტირებული საკვებით უზრუნველყოფა. ქალების უდიდესი დამსახურებაა თიხის, მარაგის შესანახი და ხარისხიანი საკვების (მოხარშული ხორცი, წვნიანი) მოსამზადებელი ჭურჭლის შექმნა. ისინი ქოთნების ზედაპირს სხვადასხვა ნიშნებით, სიმბოლოებით, ორნამენტით ამკობდნენ, რაც კულტურული განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელია.

ცალკეული ტომის საერთო რიცხვი 600 სულს არ აღემატებოდა. თითოეულ მათგანს თავისი „საარსებო ტერიტორია“ გააჩნდა, რომელსაც დაცვა ესაჭიროებოდა.

მათი შრომისა და საბრძოლო იარაღი საკმაოდ მრავალფეროვანია. სოფლის მეურნეობისა და სამხედრო საქმის შემდგომი განვითარების აუცილებლობამ განაპირობა „ქვის ინდუსტრიის“ აუცილებელი შეცვლა ლითონის მეტალურგიით. ქვამ ამოწურა ყველა თავისი ბუნებრივი შესაძლებლობები. საუკუნეების განმავლობაში დაგროვილი ცოდნა-გამოცდილება იძლეოდა საშუალებას ადამიანებს გამოეყენებინათ ლითონი. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ძველ ბერძნულში მისი სახელწოდება – „მეტალლეიონ“ უკავშირდება როგორც მადანს, მის ძიებას, მიწიდან ამოთხრას, თხრილს („მეტალლეია“), ასევე არის გვირაბის, შახტის აღმნიშვნელი („მეტალონ“). ლითონის სახელი სემანტიკურად ასახავს ლითონის ძიებისა და მისი გამოყენების ხანგრძლივ პროცესს. დღემდე დაუდგენელია, თუ პირველად სად და როდის იქნა ლითონი გამოყენებული სამკაულის, შრომისა და საბრძოლო იარაღის დასამზადებლად. არ არის გამორიცხული მისი გამოყენების ერთ-ერთი უძველესი კერა საქართველო-კავკასია-ც იყოს.

§5. ლითონის ხანა (ძვან-სპილენძის, ბრინჯაოს და რკინის საუკუნეები)

გამოჩენილი ბერძენი ტრაგიკოსი ესქილე (525-456 წწ.) „მთებში დამარხული რკინის, სპილენძის, ვერცხლის და ოქროს მადნების“ საიდუმლოს გამჟღავნებას, მათი დამუშავების ხერხების ადამიანებისათვის გაცნობას პრომეთეს (ქართული ამირანი) სახელთან აიგივებს. „მან მოიპოვა მადნეული ხალხის სასიკეთოდ“. „მან ხალხს ასწავლა ოსტატობა, ხერხი მრავალი“. ამ საიდუმლოთა გამჟღავნების და იმის გამო, რომ „ცეცხლი გიზგიზა მოიპარა და მოკვდავთ უძღვნა“ – ზევსმა ის კავკასიის მაღალ მთაზე სამუდამოდ მიაჯაჭვა.

არქეოლოგიური მონაცემებით ლითონის ნაკეთობები, კერძოდ სპილენძის საგნები ფიქსირდება ანატოლიაში „ნაყოფიერი ნახევარმთვარის რეგიონში“, ხაჯილიარსა და ჩათალ-ჰუიკში ძვ.წ. VI ათასწლეულის ფენებში. ნაპოვნი იქნა არა მარტო სპილენძის მძივები და პატარა სადგისები, არამედ თვითნაბადი სპილენძის მადნის წიდა. რადგან სპილენძის დნობისათვის საჭიროა 1080° ტემპერატურა, ცხადი ხდება, რომ ადამიანებმა უკვე ისწავლეს ამ ლითონისაგან საჭირო ნივთების დამზადება. ცნობა ამ დიდი აღმოჩენის შესახებ ელვისებურად უნდა გავრცელებულიყო მეზობელ თემებსა და ტომებში. დგებოდა სპილენძის გავრცელების საყოველთაო ეპოქა, რომელსაც „ენეოლითს“, ზოგჯერ „ხალკოლითს“, ან როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ „სპილენძ-ქვის“ ხანას უწოდებენ. შესაბამისად დიდ ეკონომიკურ აქტუალობას იძენდა სპილენძის მადნის ადგილების გამოვლენა, მათი საწარმოო ათვისების საკითხები. ეგვიპტეში, ზაგროსის ზეგანზე, მესოპოტამიაში სპილენძის გამოყენება ძვ.წ. V ათასწლეულში იწყება.

ფერადი მეტალურგიის განვითარებაში, სპეციალისტები, რამოდენიმე სტადიას გამოჰყოფენ. თავდაპირველად თვითნაბად სპილენძს მოხეტიალე მონადირეები აღიქვამდნენ როგორც ქვის სახეობას და იმავე წესით, წნეხვით ამუშავებდნენ. შემდეგ იარაღების დასამზადებლად გამოიყენეს ჭედვა. ისწავლეს მადნიდან სპილენძის, ტყვიის, ვერცხლის, კალის გამოცალკეება, ისევე როგორც ოქროს ძაღვების გამომუშავება, სპილენძის ცხელი კვერვა. ძ.წ. III ათასწლეულში სპილენძის წარმოება, ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე, ვრცელდება საქართველოსა და კავკასიაშიც.

ექსპერიმენტებით დამტკიცებულია, რომ ქვის ცულთან შედარებით მისი სპილენძის ანალოგი სამჯერ უფრო ეფექტურია. თუ ქვისა და სპილენძის დანების სასარგებლო მოქმედების კოეფიციენტს შევადარებთ, აღმოჩნდება, რომ უკანასკნელის უპირატესობა შვიდჯერადია. ამ უპირატესობამ განაპირობა მეტალურგიის განვითარება. ადამიანმა შექმნა მანამდე ბუნებაში არ არსებული, ხელოვნური ლითონი შენადნობი – ბრინჯაო. ის ბევრად მტკიცე აღმოჩნდა წინამორბედ იარაღებზე, კიდევ უფრო გაზარდა შრომის ნაყოფიერება, რაც დოვლათის დაგროვების წყაროდ იქცა. ბრინჯაოს იარაღმა მკვეთრად შეცვალა საზოგადოებაში მანამდე არსებული სოციალური თანაფარდობა, გაჩნდა მმართველი ფენა, რომელმაც ელიტარული, წოდებრივი ხასიათი მიიღო. ახალ ლითონზე თემის რიგით წევრებს ხელი არ მიუწვდებოდათ. ისინი ძველებურად ქვის წარმოების საშუალებებით კმაყოფილდებოდნენ. ბრინჯაომ ვერ შესძლო მისი გამოდევნა ყოფიდან, ქვის ნაწარმზე კვლავინდებურად არსებობდა მოთხოვნილება. ლითონი, სპილენძ-ბრინჯაოს ნაწარმი ალებ-მიცემობის ობიექტად იქცა. ის გასასყიდი საქონლის ექვივალენტად, ფულის მონეტამდელ ფორმად გადაიქცა.

ბრინჯაოს დნობის ტემპერატურა საგრძნობლად ნაკლები იყო სუფთა სპილენძთან შედარებით. (სპილენძი – 1084° , ბრინჯაო – 700° - 900° , კალა – 200°) სპეციალისტების მონაცემებით სპილენძის მადნის 700° გაცხელების დროს, ხის ნახშირის საკმაო რაოდენობით გამოყენებისას წარმოიქმნებოდა რეაქცია $\text{CuO} + \text{CO} = \text{Cu} + \text{CO}_2$ ანუ სპილენძის ჟანგი ლითონის მდგომარეობას იღებდა.

მაგალითად, ბრინჯაოს ნაწარმის დასამზადებლად ეგვიპტელებს ყოველწლიურად 14 ტონა სპილენძი ესაჭიროებოდათ, აქედან 7 ტონა ვაჭრებს შემოჰქონდათ. ზალცბურგის (გერმანია) სპილენძის მალაროში 1 000-ზე მეტი ადამიანი მუშაობდა. მიტელბურგის (ავსტრია) საბადოდან 14 000 ტონა სპილენძია ამოღებული. ყოველწლიურად აქ 300 კგ. სპილენძს ადნობდნენ, რისთვისაც 20 მ³ სანავი, შეშა ესაჭიროებოდათ. ამ დროს დაწყებულმა ტყის მასობრივმა ჭრამ, რაც საქართველოს მაგალითზეც შესამჩნევია, სერიოზული ეკოლოგიური ზიანი მოუტანა ბუნებას. სპილენძის მადანზე იმდენად დიდი მოთხოვნილება იყო, რომ მადნის მომპოვებლები მინის სიღრმეში 100 მეტრზე მეტად ღრმავდებოდნენ. ბრინჯაოს ხანაში III-II ათასწლეულების მანძილზე შეიქმნა სრულყოფილი, გარსდინებადი ფორმის საბრძოლო იარაღების მრავალფეროვანი სახეობა: გრძელი და მოკლე, საძგერებელი და საჩეხი მახვილები, სატევრები, დანები, ცულები, შუბები და ხელშუბები, მშვილდ-ისრები და სხვ. შრომის იარაღებიდან აღსანიშნავია: სხვადასხვა ტიპის თოხები, სახელოსნო ხელსაწყო-იარაღები, ქლიბები, სატეხები, ბურლები, ხვეწები და სხვ.

გალრმავდა თემის წევრებში სოციალური დიფერენციაცია, ქონებრივი უთანასწორობა. გაჩნდა კარგად გამაგრებული ქალაქები, საზოგადოებრივი, მათ შორის, საკულტო ნაგებობები, სხვადასხვა სახელოსნოები და სავაჭრო ადგილები.

ვარაუდობენ, რომ სპილენძის ინტენსიური მოპოვების გამო II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ამოიწურა მისი ბუნებრივი მარაგი, რაც წარმოების კრიზისს იწვევდა. საჭირო გახდა ალტერნატიული ნედლეულის მოძებნა. რკინა ადრეც იყო ცნობილი, მაგრამ დნობის მაღალი ტემპერატურის გამო (1530°) ფართო მოხმარებისათვის გამოუყენებელი რჩებოდა; მიუხედავად მისი ფართო გავრცელებისა (დედამიწის ქერქის 4.2 % შეადგენს და პრაქტიკულად ე.წ. ჭაობის რკინა ყველგან მოიპოვება).

არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემებით ადამიანი მეტეორიტულ რკინას ადრეც იცნობდა. ის ნიკელის და ირიდიუმის შემცველობის მაღალი პროცენტით გამოირჩევა. ეგვიპტელებისათვის ცნობილი ყოფილა მისი კოსმიური წარმოშობა. რკინას „ბიინ პეტ“-ს „ციურ ლითონს“ ეძახდნენ. შუმერებისათვის ის „ციური ცეცხლის“ სახელით ყოფილა ცნობილი. როცა ესპანელმა კონკისტადორებმა XV ს. ჰკითხეს ამერიკელ აბორიგენ ინდიელებს, საიდან გაქვთ რკინის იარაღებიო, მათ ცაზე მიუთითეს. თანამედროვე ესკიმოსები მეტეორიტებს „ჭექა-ქუხილის ქვას“ ეძახიან. 1897 წელს გრენლანდიაში ცნობილ პოლარულ მოგზაურს რობერტ პირის ესკიმოსების საერთო სამჭედლოში უნახავს მოზრდილი მეტეორიტი (დღეს ინახება ნიუ-იორკის მეტეორიტების მუზეუმში). საჭიროების შემთხვევაში, რკინის მოტეხილი ნაჭრებისგან ისინი ჭედდნენ ბარჯების ჩასართებასა და დანებს. ყველაზე ადრეული მეტეორიტული რკინისგან დამზადებული ნაწარმი წინა აზიაში, ანატოლიაში (ალაჯა ჰუიუქი) არის აღმოჩენილი და ძვ.წ. XXI ს. თარიღდება. თუ რა მაღალი ღირებულება ჰქონდა მეტეორიტისგან დამზადებულ ხელოსნურ ნაწარმს, კარგად ჩანს შემდეგი მაგალითიდან – ეგვიპტის ჭაბუკი ფარაონის ტუტანხამონის აკლდამაში (ძვ.წ. XIV ს.) ასეულობით კილოგრამ

ოქროს ნაკეთობებთან ერთად აღმოჩნდა: რკინის ერთი სამაჯური, პატარა ოქროსტარიანი დანა, ლანცეტი და დასაკეცი პატარა სკამი-თავსასთუმალი. რკინის ნაწარმის მაღალფასეულობაზე მეტყველებს მომდევნო საუკუნეებში ხელების მეფეებისა და ფარაონების მიწერ-მოწერები XIV-XIII ს.ს. ამ სტრატეგიული ნედლეულის წარმოების თაობაზე სამართლიანად აღნიშნავდა ჰესიოდე: "იყო დრო რომ რკინა არავის გაეგონა, ყველაფერი სპილენძისა იყო". რკინას 500 წელი დასჭირდა იმისათვის, რათა ბრინჯაო გამოედევნა წარმოებიდან, ხოლო შემდგომ მონოპოლური მდგომარეობა დაეკავებინა მეტალურგიაში. კაცობრიობამ დიდად დააფასა ამ „მშრომელი“, „იაფი“, „შეუზღუდავი შესაძლებლობების მქონე“, „მრეწველობის პურად“ სახელდებული ლითონი, მას ევროპის ცენტრში, ბრიუსელში მონუმენტალური ძეგლი – „Atomium“-ი დაუდგეს იმის სიმბოლოდ, რომ „რკინის ხანა“ გრძელდება...

ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ რკინის ათვისების ადრეული ეტაპი უკავშირდება სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ ქართველურ ტომებს, კერძოდ ხალიბებს. ესქილე „მიჯაჭვულ პრომეთეში" ახსენებს ზღვისპირას მცხოვრებ „რკინისმწარმოებელ ხალიბებს". ბერძნულ ენაში ფოლადის აღმნიშვნელი ტერმინი „ხალიფს" მათი სახელიდან მომდინარეობს.

მხოლოდ რკინამ შესძლო საბოლოოდ გამოედევნა ყოფიდან ქვის იარაღები. ჩვეულებრივ „რკინის ხანის" დასრულების დროდ ე.წ. „ხალხთა დიდი გადასახლების" ახ.წ. IV-VI სს პერიოდს მიიჩნევენ. რკინამ მნიშვნელოვნად გააფართოვა ადამიანის სანარმოო შესაძლებლობები, გაიჩეხა ტყის მასივები, გაიზარდა სახნავ-სათესი სავარგულების მოცულობა, იმატა მოსავლიანობამ მიწის ახალი

ტექნიკით დამუშავების გამო. გაჩნდა ახალი ტიპის სახ-
ნის-საჭრელები, სამჭედლო იარაღები და სხვ. ინტენსი-
ური გახდა სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირები რეგიონებს
შორის. ახალი ლითონის ფართო ათვისებამ თავისი დალი
დაასვა საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურას, დოვ-
ლათის დაგროვების ტემპებს, გვაროვნული საზოგადოე-
ბის რღვევას. ოვიდიუსის სიტყვები რომ მოვიშველიოთ
– „ბოლო რკინის არს საუკუნე. უმაღვე მასში შემოიჭრა
ულმერთობა, ყველა განქარდა, კდელა“. ზოგიერთი მკვლ-
ევარი „რკინის ხანის“ დასასრულად XVIII ს. ინდუსტრიულ
ეპოქას მიიჩნევს.

თანამედროვე კულტუროლოგიაში არის მცდელობა
კულტურის, ცივილიზაციების განვითარების გზა სპი-
რალისებურად იქნას გააზრებული. თითოეული მისი ხვია
კონკრეტულ კულტურულ-ისტორიულ ეტაპს უკავშირდ-
ება. კულტურის სპირალის პირველი ცივილიზაციური
ხვეული ყველაზე ხანგრძლივია. ეპოქა იწყება ძვ.წ. VIII
ათასწლეულის ბოლოდან და სრულდება IV ათასწლეუ-
ლის შუა ხანით, ანუ მოიცავს ნეოლითის - ახალი ქვის
ხანის ეპოქას. უახლესი მონაცემებით "ნეოლითური რევ-
ოლუცია" - კარდინალური ცვლილებები კულტურის ის-
ტორიაში დაიწყო VIII-VII ათასწლეულებში ეკვატორიდან
ჩრდილოეთით, გეოგრაფიულად შეზღუდულ რეგიონის
ვინრო ზოლში. მას „ნაყოფიერი ნახევარმთვარის“ მხარეს
უნოდებენ. ესაა თანამედროვე სირია, ერაყი, ისრაელი, აქ
ჩაეყარა საფუძველი მწარმოებლურ მეურნეობას, მიწათ-
მოქმედებას და მესაქონლეობას. მკვეთრად შეიცვალა
ბუნებასთან დამოკიდებულების ხარისხი. გაჩნდა გარან-
ტირებული საკვების მარაგი და მისი დაცვის აუცილე-
ბლობა, რამაც თავის მხრივ მოსახლეობის სოციალური
დანაწევრება გამოიწვია.

მეორე ხვეულს იწყებენ IV თასნლეულის შუა ხანებიდან. ესაა დედამიწის საცხოვრებლად ათვისებული ტერიტორიის, ოიკუმენის დაახლოებით 15-20%. იწყება პირველი მსოფლიო ცივილიზაციების, შუამდინარეთისა და ეგვიპტის ჩამოყალიბების ხანა, დამწერლობისა და განათლების სისტემის ჩამოყალიბების ეპოქა, რის შესახებაც ქვემოთ იქნება საუბარი.

მესამე ხვეული „ლოკალურ ცივილიზაციებზე“ მოდის. ის მოიცავს ოიკუმენის ანუ ათვისებული სამყაროს 35%. მისი ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ძვ.წ. I ათასწლეულის მიწურულამდე, რომის იმპერიის დაცემამდე გრძელდება...

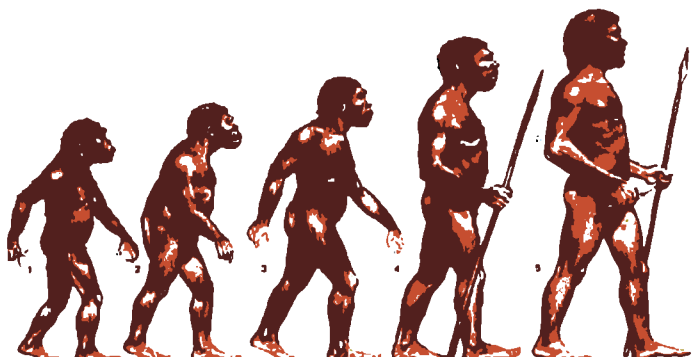
მეოთხე ხვია შუა საუკუნეებია V-XVII სს. მას ახასიათებს კულტურის ორი ძირითადი ტიპი – ქრისტიანული და მუსულმანური.

მეხუთე ხვია ადრეინდუსტრიალურ ეპოქაზე მოდის. ჩნდება საწარმოო კაპიტალი, იწყება ბრძოლა ქონების ახალი გადანაწილებისათვის. ხდება პირველი ბურჟუაზიული რევოლუციები XVII-XVIII სს.

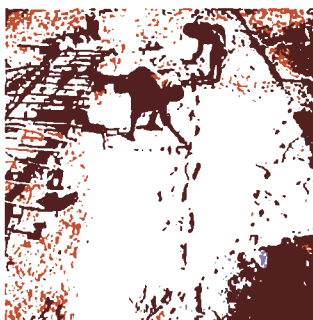
მეექვსე ხვია XVIII-XX საუკუნეებზე მოდის. ტოტალური სახელმწიფოები; კულტურის ღრმა კრიზისით აღინიშნება ეს პოსტინდუსტრიალური ეპოქა.

მეშვიდე ხვია, კულტურის განვითარების სპირალური ხვია XX-XXI საუკუნეებით არის შემოფარგლული. ვარაუდობენ, რომ ის აღინიშნება დედამიწის მოსახლეობის რიცხვის შემცირებით (დეპოპულაცია); ამოიწურება ენერგეტიკული და სხვა ბუნებრივი რესურსები. რეალურია ეკოლოგიური, გლობალური კატასტროფების საშიშროება. გაიზრდება განსხვავება მდიდარი და ღარიბი ქვეყნების კულტურულ განვითარებაში. საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა მხარე აღინიშნება კარდინალური გარდაქმნებით, რაც დიდ გავლენას მოახდენს განა-

თლების მთელ სისტემაზე. მიუხედავად ამისა, გლობალური მასშტაბით განათლება კვლავ რჩება კულტურის განვითარების საფუძვლად, ხოლო კულტურის მამოძრავებელ ძალად კვლავ შემოქმედებითი, გონითი და ფიზიკური პრომაა გადამწყვეტი მნიშვნელობის. კაცობრიობა მიისწრაფის კულტურული ერთიანობისაკენ, რასაც საფუძვლად საყოველთაო სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესი უდევს. თავად პროგრესის თეორია ასეთნაირად არის წარმოდგენილი თანამედროვე კულტუროლოგიაში. ის იწყება უშუალოდ პირველყოფილ საზოგადოებაში, ორი მილიონი წლის წინათ, წარმართული რწმენა-წარმოდგენების შემუშავებასთან ერთად; გრძელდება მთელი ამ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, და დამყარებულია კულტურების დიალოგზე და პარტნიორობაზე. ინდუსტრიალური საზოგადოება გადადის კულტურის პოსტინდუსტრიალურ, ახალ ფაზაში, რომლის სიცოცხლისუნარიანობაზე არის დამყარებული კაცობრიობის მომავალი... უკვე შემუშავებულია ამ „ინფორმაციულ-კიბერნეტიკული საზოგადოების“ კულტურის მეცნიერული კონცეფცია. ის დამოკიდებულია „მსოფლიო აბლაბუდის“ – ინტერნეტის ქსელზე, მისი ზეგავლენის ზრდაზე საერთაშორისო მასშტაბით. კულტურის ისტორიაში დგება ახალი ინფორმაციული ეპოქა მანამდე არნახული ტექნოლოგიებით. ახალი სოციალური წარმონაქმნებით. ჰერბერტ უელსის წინასწარმეტყველებით ერთიანი განათლების საფუძველზე მსოფლიოში შეიქმნება ერთიანი მძლავრი ეკონომიკის მქონე, ერთიანი დემოკრატიული სახელმწიფო. ასეთია ფუტუროლოგებისა (ლათ. „ფუტურუმ“-მომავალი) და ფანტასტი (ბერძ. წარმოსახვა) მწერლების მიერ კულტურის მომავლის ხედვა.

სურ. 1. პომიხიდების ევოლუციური გზა;
 1) ავსტრალოპითეკი სამხრეთელი მაიმუნი; 2) პომო ჯაბილისი გამრჯე
 ადამიანი; 3) პომო ერექტუსი გამართული ადამიანი; 4) პომო საპიენს
 ნეანდერტალელი გონიერი ნეანდერტალელი ადამიანი;
 5) პომო საპიენს საპიენსი გონიერი კრომანიონელი ადამიანი.

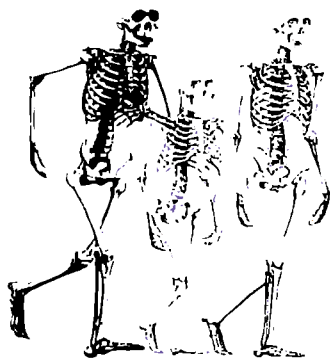
სურ. 2 ავსტრალოპითეკის ფეხის
 ანაბეჭდები; ტანზანია
 (ალმოსაველთ აფრიკა)
 ოლდუვეის ხეობა; 3,5 მილ. წელი

სურ. 3 კეის ხანის იარაღები

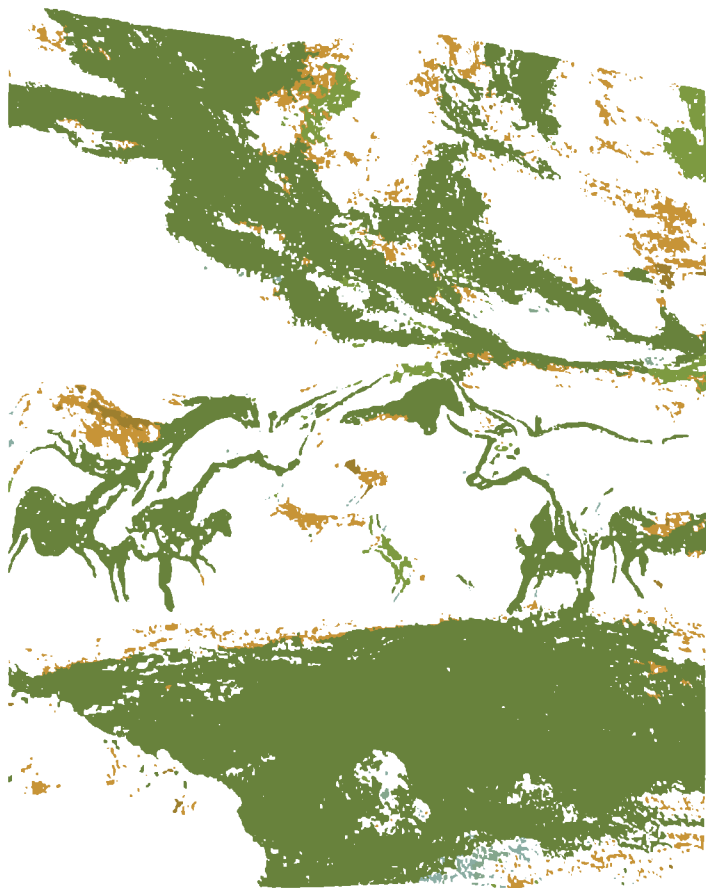
სურ. 4 პირველი ევროპელები „ზეზუა და მზია“
დმანისი - 1,8 მილ. წელი

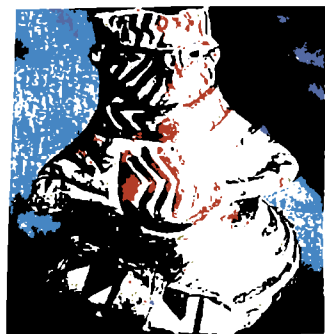
სურ. 5 ნეანდერტალელის,
ავსტრალოპითეკისა და კრომანიონელის
ჩონჩხები.

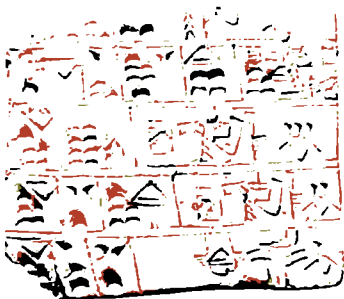
სურ. 6 „პალეოლითელი ვენერები“

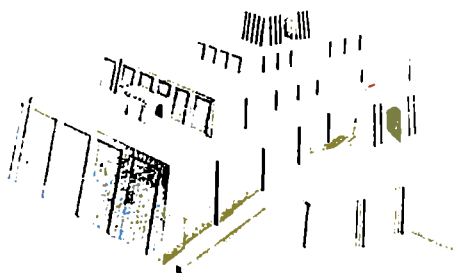
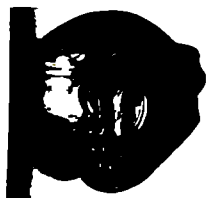
სურ. 7 გამოქვაბულის მხატვრობა; არდეშის მღვიმე; სამხრეთ-დასავლეთი საფრანგეთი; ძვ.წ. 20 000 წელი.

სურ. 8 ანტროპომორფული, ობსიდიანით ინკუსტრირებული მონეტული ქურჭელი შავილარიდან (ანატოლია, თურქეთი), ძვ.წ. VI ათასწლეულის შინჯრული.

სურ. 9 შეუმკრული თიხის ფირფიტა, ნარსკრაში ჩამოთვლილია აღებული მოსავლის რაოდენობა, ძვ.წ. XIX საუკუნე

სურ. 10 ური; ზიქურატი; ძვ.წ. XXI საუკუნე.

სვეტიცხოველში
XXX

მცხეთის სასახლეში, მცხეთის სასახლეში
11

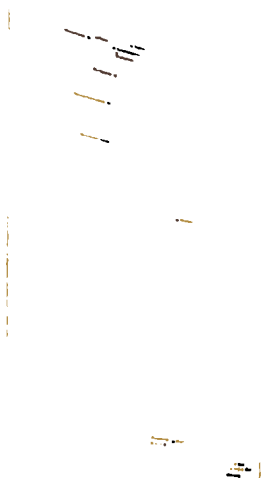
სურ. 12 ა) მუმერული ბრინჯაოს
საომარი ცული; ძვ.წ III ათასწლეული;
ბ) მეფე (ლეგალი) მესქელამდუგის
ოქროს მუზარადი,
ური ძვ.წ. XXV საუკუნე.

სურ. 13 ურუკის უფლისწული დი-უტუ;
კირქვა, ძვ.წ. XXIV საუკუნე.

სურ. 14 ძვ. ეგვიპტე; ელ-ბადარი; სამარხი; ძვ.წ. IV ათასწლეული.

სურ. 15 ნილოსის
ხეობა და დელტა.

სურ. 16 კატის ძველეგვიპტური
სკულპტურული გამოსახულება.

17 დედოფალი ხეცვრტილი,
ძვ.წ. XIV საუკუნე
(მელეხილი კირქვა).

სურ. 18 ეხნატონის ნამდვილი
გამოსახულებები

სურ. 19 ეხნატონის შემეკვიდრის, ტუტახხამონის ოქროს
სარკოფაგი, ფარაონის რეალისტური გამოსახულებით,
სამეფო ინსიგნიებით; ძვ.წ. XIV საუკუნე.

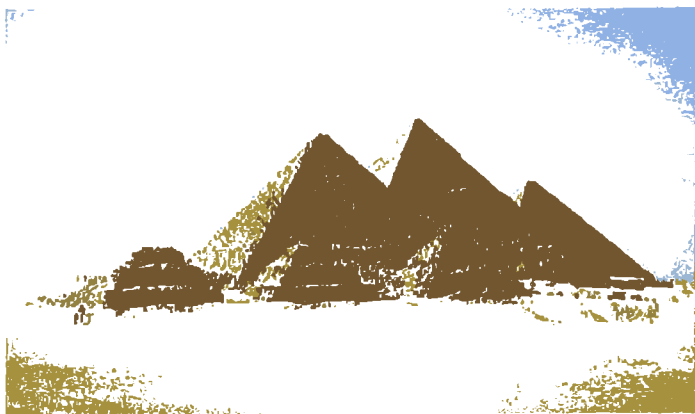
სურ. 20 ატონისა და ეხნატონის (ოჯახთან ერთად) რელიგიური გამოსახულება, ძვ.წ. XIV საუკუნე.

სურ. 21 ქვაზე ამოკვეთილი ეგვიპტური იეროგლიფური დამწერლობის ნიმუში, ძვ.წ. III ათასწლეული (იკითხება მარჯვნიდან მარცხნივ).

სურ. 23 ფარაონ ჯოსერის (2630-2611 წწ) საფეხურებიანი პირამიდა.

სურ. 24 ფარაონ ხეოფსის, მისი შვილის ხეფრუნისა და შვილიშვილის მიკერინის (ძვ.წ. XXVI - XXV სს) პირამიდები გიზას უდაბნოში.

III ძველი

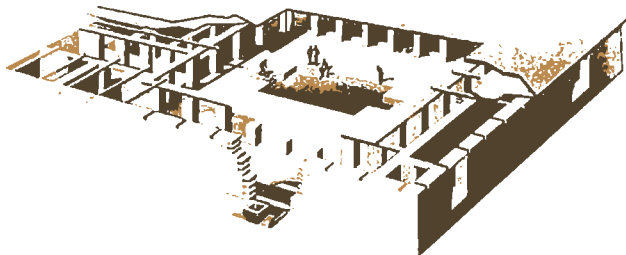
სურ. 26 მოხენჯო დაროს ცენტრალური უბანი; ძვ.წ III სათასწლეული.

სურ. 27 ქურუმის (?) კირქვის
გამოსახულება; ძვ.წ. III ათასწლეული;
მოპენჯო-დარო; მოცეკვავე ქალის
გამოსახულება; მოპენჯო-დარო;
ძვ.წ. III ათასწლეული, ბრინჯაო.

სურ. 29 ძველი ინდური
დამწერლობის ნიმუშები;
ძვ.წ. III ათასწლეული.

სურ. 28 მოპენჯო-დაროს დიდი „აბანო“?; ძვ.წ. III ათასწლეული.

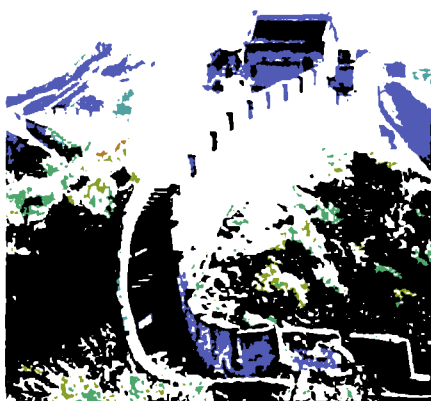

30

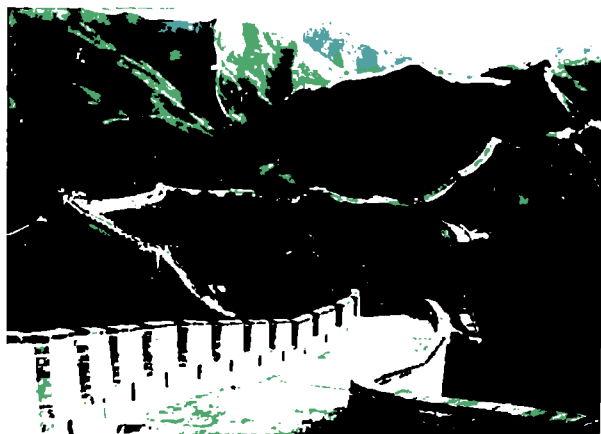
ობეცები; ძვ. წ.

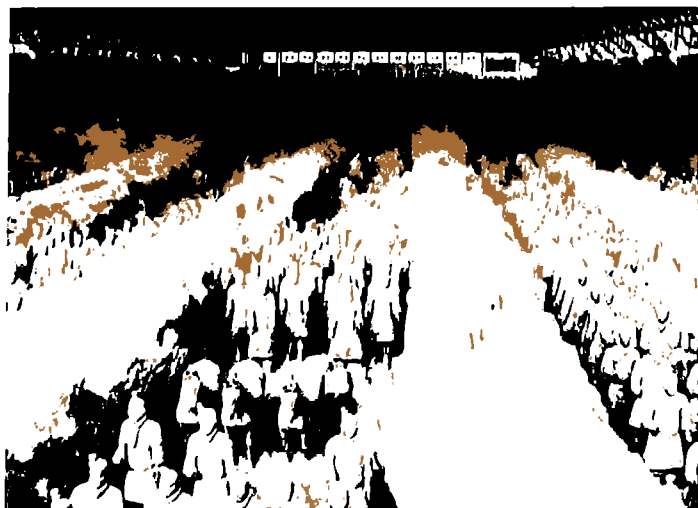
右所山銘先月帶
鑒定恭跋

სურ. 31 ჩინური იეროგლიფები; ძვ.წ. II ათასწლეული.

სურ. 32 ჩიხეთის დიდი კედელი, ძვ.წ. III-IV სს.

სურ. 33 იმპერატორ ში ჰუან ღის თიზის გვარდია,
ძვ.წ. III საუკუნის მიწურული.

სურ. 34 ბრინჯაოს დრაკონი; ძვ.წ. IV საუკუნე
(ინკუსტირებული ვერცხლი).

§1. პირველყოფილი (პრეისტორიული) საზოგადოების კულტურა

ტერმინები – პრეისტორიული და პირველყოფილი დაკავშირებულია კულტურის ისტორიის ყველაზე ხანგრძლივ პერიოდთან. ის იწყება ადამიანის – ზოგადად ჰომოს გვარის პირველივე სახეობის *Homo habilis*-ის („მარჯვე ადამიანის“) წარმოშობისთანავე, სულ ცოტა 2 მილიონი წლის წინათ. მთავრდება ცივილიზაციების ჩამოყალიბებასთან ერთად VI-IV ათასწლეულში. პრეისტორიული, ხანგრძლივი პერიოდი, მსოფლიო კულტურის ისტორიაში დასრულდა დამწერლობის წარმოშობასთან ერთად. წინაისტორიული ეპოქა თავის მხრივ, სათავეს უდებს წერილობით წყაროებზე დაფუძნებულ ეთნოისტორიას. პრეისტორია და ეთნოისტორია კაცობრიობის კულტურული განვითარების ორი სხვადასხვა ეტაპია. დროის ხანგრძლივობის მიხედვით პირველი ორასჯერ და მეტად აღემატება მეორეს. ეს არის კულტურის თანდათანობითი განვითარებისა და აღმავლობის რიტმულობის მაჩვენებელი. კულტურის ისტორიის ასეთი დაყოფა გამოწვეულია მისი შემსწავლელი წყაროების სპეციფიკით, რომელსაც საისტორიო მეცნიერების ესა თუ ის დარგი ეყრდნობა. საბჭოთა მარქსისტულ ისტორიოგრაფიაში ტრადიციულად უარყოფდნენ ტერმინს – „პრეისტორიული“ კულტურის ისტორიის საწყისი ეტაპის გამოსარჩევად – „პირველყოფილს“ ირჩევდნენ. მას თვლიდნენ საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პირველ საფეხურად, რომელსაც „პირველყოფილ ფორმაციას“ უწოდებდნენ.

თავად კულტურის ისტორიას კი განიხილავდნენ როგორც ფორმაციების კანონზომიერ მონაცვლეობას. მის უმაღლეს საფეხურად კომუნისტური საზოგადოება წარმოედგინათ. დღეისათვის კულტურა გაიაზრება არამარტო როგორც საზოგადოების სულიერ-მატერიალურ ღირებულებათა ერთიანობა, ქრონოლოგიურ-თანმიმდევრული მოვლენა, არამედ როგორც ევოლუციური სტრუქტურა. კულტურა მხოლოდ ადამიანის კუთვნილებაა. ის განიხილება როგორც ბუნების, სამყაროს ორგანული, თუმცა მასთან დაპირისპირებული ნაწილი. ფრიდრიხ ნიცშე XIX საუკუნეში აღნიშნავდა: „ჩვენ ვართ გვირგვინი ბუნებისა,“ ხოლო ჩვენი ისტორია „ცხოველთა და მცენარეთა ისტორიის გაგრძელებაა.“ ადამიანებს, ასევე მის „მცირე მოძმეებს,“ აქვთ ერთნაირი ბუნებრივი მოთხოვნილებანი და სურვილები. მათ ადამიანებზე სჭირდებათ სიყვარული და მოფერება, საჭმელ-სასმელი, თავშესაფარი, საკუთარ თავდაცვაზე ზრუნვა, „ტყავის“ დაცვა და სხვა. მათგან განსხვავებით, მხოლოდ ადამიანს აქვს საკუთარ ფასეულობათა სისტემა და მისი განცდა; კულტურის თვითდამკვიდრებისაკენ სწრაფვა და საკუთარი ადამიანური სულიერი თვისებების, პრიორიტეტების დემონსტრირება. ყველაფერი ეს ბიოლოგიური აუცილებლობით სულაც არ ჩანს განპირობებული. ესაა სურვილის, მოქმედებისა და გონის ერთობლიობა. ადამიანი სოციალური არსებაა, რომლის მეობის განცდა ორიენტირებულია იმ ფასეულობაზე, რომელსაც პირველყოფილი საზოგადოება, პირველყოფილი ჯოგის წევრები უყენებენ მას. ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ კულტუროგენეზის საწყისი ეტაპიდანვე ინტელექტს არანაკლები მნიშვნელობა ენიჭებოდა, ვიდრე ფიზიკურ ძალას, შიშისა და თვითგადარჩენის ინსტინქტს. პირველყოფილი კულტურაც უპირატესად გონის,

ადამიანის სულიერი შემოქმედების და მატერიალური შესაძლებლობების რეალიზაციაა. ის იმთავითვე გაიაზრება სამ განზომილებაში – წარსულში, აწმყოსა და მომავალში (სურ. 1).

პრეისტორიულ ადამიანთან, პრეისტორიული საზოგადოების საწყისებთან არის დაკავშირებული კულტურის პირველი გამოვლენა, საზოგადოების (socialis – ლათ. საზოგადოებრივი) დაბადება. შესაბამისად განუზომელია მისი ადგილი და მნიშვნელობა მსოფლიო კულტურის ისტორიაში. ცნობილი ამერიკელი ეთნოლოგი ჯეიმს ფრეზერი (1854-1941 წწ.) ამბობდა: „კაცობრიობის კეთილისმყოფელთა შორის, რომელთა პატივისცემა, არდავინყება ჩვენი ვალია, ბევრნი, თუ უმრავლესობა არა, პირველყოფილი ადამიანები იყვნენ“. კაცობრიობის შორეულ წარსულში მოღვაწე იმ კულტურულ ფასეულობათა შემქმნელების შესახებ ძველ შუმერულ-აქადურ, ეგვიპტურ, ჩინურ, ინდურ, თუ ბერძნულ მითოსურ აზროვნებაში ისახება ე.წ. კულტურულ გმირთა ცალკეული განყენებული სახეები. სწორედ ისინი აზიარებენ „საწყალ და ბეჩავ ადამიანებს“ კულტურას, ასწავლიან რა სასიცოცხლო საგნების, ცეცხლი იქნება ეს, თუ თავშესაფარი, გამოყენებას. შუმერების წარმოდგენით, „პირველყოფილი ადამიანი“ თავდაპირველად არ განსხვავდებოდა ცხოველისაგან. მას არ ჰქონდა ელემენტარული კულტურული ჩვევები. ის ჰარმონიულ ერთობლიობაშია ბუნების სხვა შვილებთან; პირველყოფილი ადამიანი „ფლობს“ ცხოველთა ენას. თანდათანობით შორდება მათ, ითვისებს კულტურას, სწავლობს „ქვეყნის წესს“. შემდგომ ზრუნავს თავის გარეგნულ სახეზე. მას „განეგრცო გონება“, „გაბრძენდა“, „კაცად გადაიქცა“. მართლაც, არ შეიძლება ამ პრეისტორიულ პირველყოფილ საზოგადოებას „პრიმიტიული“ ვუნოდოთ, რადგან ისინი საფუძველს უყრიდ-

ნენ მომავალ ცივილიზაციებს. დღესაც პირველყოფილი ადამიანების საერთო კულტურული მონაპოვარი, სულიერი გამოცდილება ასაზრდოებს ადამიანს. ძველი ცივილიზაციების წარმომადგენლებს არ ეპარებოდათ ეჭვი ბუნებისა და ადამიანის, სამყაროს ერთიანობაში; მაშინ არსებული წარმოების საშუალებები, (ქვის იარაღები) არ იძლეოდა საშუალებას ცალ-ცალკე, ინდივიდუალურად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ებრძოლათ ბუნების შეუცნობი მტრული ძალების წინააღმდეგ; პირველყოფილი ადამიანები იძულებული იყვნენ კოლექტიურად წარემართათ საკვების მოძიება, შრომითი ძალისხმევა. ეს იქცა მათი პირველი სოციალური გაერთიანების, ე.წ. პრათემის წარმოშობის საფუძვლად. მას პირველყოფილ ჯოგურ წყობასაც უწოდებდნენ. პირველყოფილი ადამიანების ერთობლივმა შრომითმა საქმიანობამ ათასწლეულების განმავლობაში ჩამოაყალიბა საერთო საკუთრება წარმოების საშუალებებზე, თანასწორუფლებიანობა საკვები პროდუქტების, ნანადირევის განაწილებასა და მოხმარების პროცესში. მართალია, კერძო საკუთრება მხოლოდ კლასობრივი საზოგადოებისთვის არის დამახასიათებელი. პირადი საკუთრების ადრეული ფორმები, პრეისტორიულ საზოგადოებაში უკვე არსებობს. უპირატესად ეს არის ის იარაღი, რომლითაც პირველყოფილი ადამიანი თავს იცავდა, ნადირობდა. ევოლუციონისტთა თვალსაზრისით, კულტურული განვითარების ეს პროცესები ათასწლეულს მოიცავს. მას საფუძვლად ფიზიკური არსებობისათვის ბრძოლა უდევს. გამოანგარიშებულია, რომ ადამიანს საშუალოდ, თავის ცხოვრების მანძილზე 22 ტონა საკვები და 30 ტონა სითხე ესაჭიროებოდა. მარტო ის ვერ გადარჩებოდა.

ასევე კულტურის გენეზისი წარმოუდგენელია თავად ადამიანის შინაგანი სამყაროს, გონის, აზროვნებისა და

მეტყველების განვითარების გარეშე. აბსტრაქტული აზროვნების ელემენტები ადამიანის შორეულ წინაპარს ახასიათებდა. დედამიწის ზურგზე არ არსებობდა ხალხი, რომლებსაც ლაპარაკი არ სცოდნოდათ. ენა იყო და რჩება კულტურის განვითარების ძირითად საშუალებად. ენა, ისევე როგორც კულტურა, ვითარდებოდა ათასწლეულთა განმავლობაში; მისი ლექსიკური მარაგი პირდაპირაა დაკავშირებული კულტურული განვითარების, გარემომცველი სამყაროს შემეცნების ხარისხთან.

§2. პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის ისტორიის წყაროები

პრეისტორიული საზოგადოების კულტურის შესწავლა არქეოლოგიური წყაროების გარეშე შეუძლებელია. განათხარი ძეგლები გვაძლევენ საშუალებას წარმოვიდგინოთ პირველყოფილ საზოგადოებაში მიმდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესები. ფასეულია ეთნოგრაფიული მონაცემებიც. ავსებენ რა ერთმანეთს, გვაძლევენ ამ ეპოქის კულტურის განვითარების უტყუარ სურათს. მეცნიერული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, რომელიც XIX საუკუნეში დაიწყო, გამოვლენილია პირველყოფილი საზოგადოების ნივთიერი კულტურის მრავალფეროვანი ძეგლები: ქვის იარაღები, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, საკულტო დანიშნულების საგნები, სამკაულები და სხვ. ისინი ასახავენ პირველყოფილი საზოგადოების ეკონომიკური განვითარების დონეს და ტექნიკური პროგრესის ძირითად მიმართულებებს. მათით ძნელია წარმოვიდგინოთ პირველყოფილი საზოგადოების სულიერი ცხოვრება და მისი სოციალური ორგანიზაცია. მატერიალური კულტურა ყოველთვის როდი გამოდგება ამა თუ იმ პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის ზოგადი დონის დასახასიათებლად. მაგალითად, პოლინეზიელებს არ ჰქონდათ თიხის ჭურჭელი, მშვილდ-ისრები, მაგრამ საზოგადოებრივი განვითარებით, სოციალური ორგანიზაციის თვალსაზრისით მელანეზიელებზე მაღლა იდგნენ, რომლებიც კერამიკასაც იყენებდნენ და მშვილდ-ისრებსაც. როდესაც XVIII საუკუნის 80-იან წლებში დაიწყო ავსტრალიის კონტინენტის ევროპული კოლონიზაცია, მეცნიერებმა იმთავითვე მიაქციეს ყურადღება შემდეგ გარემოებას: აბორიგენების სულიერი განვითარების დონე ბევრად უსწრებდა მატერი-

ალურ კულტურას. მათი წარმოდგენები გარემომცველ სამყაროზე მრავალფეროვანი იყო, ისინი ეძიებდნენ თავიანთ ადგილს ეკოსისტემაში. მათი სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი მიმართულება ხორცეული საკვების მოპოვება, მონადირეობა გახლდათ. მისდევდნენ შემგროვებლობას. ჰქონდათ საკუთარი ტერიტორია – ტომის განსახლების არეალი, საკუთარი სანადირო სანახები და დაფიქსირებული საზღვრები. 500 ენაზე მოლაპარაკე ავსტრალიის ბინადარი აბორიგენები, პირველყოფილი ხალხი, ერთმანეთისაგან კულტურული განვითარების დონით თითქმის არ განსხვავდებოდა. ყველა საკვების მოპოვების პროცესში მომთაბარეობდა, მათ ხანგრძლივ ყოფნას ერთ ადგილზე საკვები რესურსების, ნანადირევის სიუხვე განაპირობებდა. იყენებდნენ ქვის ცულებს, დანებს და შუბებს. ტექნიკური მიღწევებიდან აღსანიშნავია ბუმერანგები, რაც აეროდინამიკის კანონების ცოდნაზეა დაფუძნებული. ეთნოგრაფიული მონაცემების მეშვეობით დგინდება პირველყოფილი ადამიანების საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, სამეურნეო ყოფა-ცხოვრება, სოციალური, საოჯახო-საქორწინო ურთიერთობანი, იდეოლოგია, რწმენა-წარმოდგენები. ე.ი. ყველაფერი ის, რაც არქეოლოგიური მონაპოვარის მიღმა რჩება. მათ XX საუკუნემდე მოაღწიეს და თავიანთი კულტურული განვითარებით გვიანი პალეოლითის სტადიაზე დარჩნენ. ასეთია კულტურის არათანაბარი განვითარების ობიექტური კანონი. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ეს ავსტრალიელი აბორიგენების იზოლაციით ჩანს გამოწვეული. გარდა ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური წყაროებისა, პრეისტორიული საზოგადოების კულტურის ისტორიის შესწავლისთვის საინტერესო მასალებს გვანვდის პალეოანთროპოლოგია, პალეოდემოგრაფია, ლინგვისტიკა, ფოლკლორი და სხვ., რომლებიც კულტურის ისტორიის შემავსებელი დისციპლინებია.

ისტორიოგრაფია. პირველყოფილი, საზოგადოების კულტურის ისტორიას თავისი ისტორიოგრაფია აქვს. ის XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა. ამასთანავე, ჯერ კიდევ ძველი ცივილიზაციები ცდილობდნენ გაეაზრებინათ კაცობრიობის მიერ განვლილი გზა.

კულტურის ისტორიისთვის უაღრესად საინტერესოა, თუ როგორ აისახა ამა თუ იმ საზოგადოების ცნობიერებაში, ადამიანის ისტორიულ მახსოვრობაში ეს შორეული და რთული პროცესები. ძველი ბერძენი პოეტისა და მოაზროვნის ჰესიოდეს (ძვ.წ.VIII ს.) თანახმად, პირველი ადამიანები იყვნენ გეასა (დედამინა) და ურანოსის (ცა) შვილები, რომლებიც უზრუნველად ცხოვრობდნენ ბუნების ნაბოძები მზამზარეული ნობათების წყალობით. ეს ეპოქა გააზრებულია, როგორც კაცობრიობის ისტორიის ოქროს ხანა, რომელიც მომხმარებლობის თვალსაზრისით, შეცვალა უფრო შეჭირვებულმა ვერცხლის საუკუნემ, სადაც ცხოვრების წესს უკვე მატრიარქატი, ანუ დედისეული გვარი განსაზღვრავდა. ოქროს და ვერცხლის საუკუნის ადამიანები ზევსმა მოსპო, რადგან ქრონოსის გაჩენილები იყვნენ. ისინი ახალი თაობების ღმერთებს არ სცემდნენ სათანადო პატივს. მის მიერ შექმნილი სპილენძის საუკუნის ადამიანები, მართალია, უფრო ღვთისმოსავეები გახდნენ, მაგრამ სისასტიკითა და მეომრული შემართებით გამოირჩეოდნენ. მომდევნო გმირული ხანის ადამიანები, თუმცა, იმავე სპილენძის საუკუნეში ცხოვრობდნენ, მაგრამ უფრო ბრძოლისმოყვარენი იყვნენ (მათი წრიდან გამოვიდნენ არგონავტები და ტროას ომის მონაწილენი). ჰესიოდეს ქრონოლოგიის თანახმად, ადამიანთა ბოლო თაობა რკინის საუკუნის შვილებია, ბოროტებითა და სიძულვილით აღვსილნი „მათ არასოდეს ეღირსებათ ბედნიერება...“

ბერძნულ მითოლოგიაში არსებობს სხვა ვერსიაც ადამიანის წარმოშობასთან დაკავშირებით. ადამიანი ზევსის დავალებით შექმნა პრომეთეოსმა, იმ ტიტანმა, რომელმაც კაცთა მოდგმის გადასარჩენად ცეცხლი მოსტაცა ღმერთებს. დედამიწის სიღრმიდან ამოღებული ცეცხლოვანი მიწის წყალში მოზელვის შედეგად პრომეთემ გამოძერწა ადამიანი. პრომეთეს ძმას – ეპიმეთეს დაევალა ადამიანის დაცვისათვის ღვთის წყალობა გამოეყენებინა. მან არათანაბრად გაანაწილა ღვთიური ძალა. ცხოველებს მისცა დიდი ძალა (სისწრაფე, ბრჭყალ-კლანჭები, ეშვები თუ ბასრი კბილები, სქელი ტყავი); ადამიანებს კი მხოლოდ გონი. ამასთანავე, მითების თანახმად, თავდაპირველად ადამიანები უგუნურები იყვნენ, უაზროდ, ცალ-ცალკე, მარტონი დახეტიალობდნენ, ადვილად ხდებოდნენ მხეცების ლუკმა. ისევ პრომეთემ მოჰპარა ათენას გონების ნაწილი და გაუნათლა მათ გონება. ამის შემდეგ ისწავლეს ადამიანებმა ხვნა-თესვა, ხელოსნობა, ტანსაცმლის ტარება, მიწის წიაღის გამოყენება. ცეცხლისა და გონების ბოძებით პრომეთემ განაკაცა მანამდე პირუტყვებით მცხოვრები ადამიანები. ამ თაობას ჯერ არ ჰქონდა ჩამოყალიბებული ცხოვრების აუცილებელი წესები, ურთიერთგატანა, ზნეობა, კანონების პატივისცემა ე.ი. კულტურა. სწორედ ამის გამო აღმოჩნდნენ ისინი განწირულნი. ზევსმა გადაწყვიტა წარღვნის მეშვეობით მოესპო მოკვდავთა, ადამიანთა მოდგმის პირველი თაობა – „ერთდღიანები“...

ბერძნებს ეჭვი არ ეპარებოდათ იმაში, რომ კულტურული სამყარო მათგან იღებდა სათავეს. მათ ქვეყნიერების ჭიპად დელფოსი მიაჩნდათ. ბერძნებზე ადრე მსგავსი მითები ჰქონდათ შუმერებსა და ეგვიპტელებს. უკვე უძველესი დროიდან ჩამოყალიბდა, კულ-

ტურულ სხვაობებზე დაფუძნებული ზნეობრივი კატეგორიები – „ჩვენ“ და „ისინი“.

საყურადღებო დაკვირვებები აქვს მოტანილი დემოკრიტეს (ძვ.წ. V ს.) თავის ანთროპოლოგიაში, რომელიც შეიძლება კულტურისა და ტექნიკის უძველეს ისტორიად მივიჩნიოთ. დემოკრიტე კულტურის შემოქმედად თავად ადამიანებს თვლიდა და არა ღმერთებს. მისი თქმით: ძველი ფილოსოფოსების ნააზრევით, ადამიანები თავდაპირველად პირუტყვებივით ცხოვრობდნენ... საძოვრიდან საძოვარზე გადადიოდნენ, იკვებებოდნენ ბუნებაში არსებული მზამზარეული საკვებით. რადგან ხშირად მხეცები ადამიანებს ზიანს აყენებდნენ, მათ ისწავლეს ურთიერთდახმარება, ერთობა. თანდათანობით აითვისეს დანაწევრებული მეტყველება, თითოეულ საგანს მისცეს თავისი ნიშანი. ენის მეშვეობით დაიწყეს დაგროვილი, მიღებული ცოდნის თაობიდან თაობაზე გადაცემა. ამ პირველყოფილი ჯოგებიდან იღებენ სათავეს მსოფლიოს ხალხები და მათი ენები. ვიდრე ადამიანთა სასარგებლო გამოგონებები არ დაიწყო, ისინი მანამდე უმძიმეს შრომასა და ცხოვრებას ეწეოდნენ. თავდაპირველად მათ არ ჰქონდათ არც სახლი, არც ტანსაცმელი, არ იცოდნენ ცეცხლის გამოყენება, არ იცავდნენ საოჯახო ცხოვრების წესს. არ იცოდნენ საკვების სახლში მოტანა და საარსებო მარაგის შექმნა. ხშირად იღუპებოდა პირველყოფილი ადამიანი სიცივისა და შიმშილისაგან. მძიმე პირობებმა და გაჭირვებამ ასწავლა მათ გამოქვაბულებისათვის შეეფარებინათ თავი, გამოეზოგათ საკვები, აეთვისებინათ ცეცხლი. მხოლოდ ამის შემდეგ ადამიანებმა შექმნეს ხელოვნება, დაიწყეს ორგანიზებული საზოგადოებრივი ცხოვრება. დემოკრიტე აღწერს პირველყოფილი ადამიანების, „ველის მცხოვრებთა“ ჯიშსა და ფიზიკურ ტიპს. (შეად.: ქართული „ველური“). ეს „მინის შვილები“ ჩვენზე

ბევრად ძლიერი ყოფილან ფიზიკურად. მათი ძლიერების საფუძველი მკვრივი და დიდი ძვლოვანი ტანია, მძლავრი კუნთებით შეკრული. პირველყოფილ ადამიანებს არ ეშინოდათ არც სიცხისა და არც სიცივისა. ადამიანები ცხოვრობდნენ გარეული ცხოველებით, დაეხეტებოდნენ, დაძრწოდნენ ყოველდღიური საკვების მოსაპოვებლად. მაშინ არ ჰქონდათ კავი და არ იცოდნენ მინის დამუშავება. კმაყოფილდებოდნენ იმით, რასაც თავისუფალი ბუნება აძლევდათ. წყურვილს წყაროს წყლით იკმაყოფილებდნენ. პირველყოფილმა ადამიანებმა არ იცოდნენ ცეცხლის ხმარება და მხეცების ტყავისგან ტანსაცმლის კერვა, არ ჰქონდათ საზოგადოებრივი მოწყობის კანონები, იარაღი, მხოლოდ მძიმე კომბალი და ქვები. ასე ზუსტად აქვს დახასიათებული დემოკრიტეს 2500 წლის წინათ პირველყოფილი საზოგადოების კულტურა. მოგვიანებით, პირველყოფილი ადამიანის კულტურის ზოგადი აღწერისას, მისი თხზულებებით რომაელმა პოეტებმა – ოვიდიუსმა და ლუკრეციუსმა ისარგებლეს. ოვიდიუსი ამ ეპოქას კაცობრიობის ისტორიის „ოქროს ხანას“ უწოდებდა. მის შემდეგ მარადიული „გაზაფხული“ სიცივით შეიცვალა. საზოგადოების განვითარებასთან ერთად დამდგარა „მომხვეჭელობის ჟამი,“ სიმართლე და პატიოსნება გაქრა... არანაკლებ საინტერესოა ძველინდური ვედები, ბუდისტური, სანსკრიტული წარმოდგენები ადამიანების წარმოშობაზე და პირველყოფილი საზოგადოების კულტურაზე. მათი მონაცემებით, სამყარო ციკლურად ვითარდება. თითოეული ციკლის ხანგრძლივობა დასაბამიდან (მაჰაიუგა) 4 320 000 მთვარის წელს მოიცავს. თურმე, 18.6 მილიონი მთვარის წლის წინათ გაჩნდნენ მიწაზე ორ ფეხზე მოსიარულე ადამიანის მსგავსი მაიმუნები – თანამედროვე ადამიანთა შორეული წინაპრები. ეს იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში, იქ, სადაც დღეს

ანთროპოგენეზის ერთ-ერთი კერა იგულისხმება. მათმა შთამომავლებმა აითვისეს სასიცოცხლო სივრცე-ველები, უტყუო მასივები. აქ ისწავლეს საკვების კოლექტიური მოპოვება და მის მარაგზე ზრუნვა. ამან, თავის მხრივ, განაპირობა საცხოვრებლების, მუდმივი დასახლების წარმოშობა. რაც უფრო ემსგავსებოდნენ ისინი ადამიანებს, უფრო და უფრო მწვავედებოდა მათი ურთიერთობა მეზობელ კაცობრივ ტომებთან, ამ ნახევრად ადამიანთა მოდგმამ შეძლო კანიბალების მოსპობა. საკვების შემცირების გამო გახშირდა შეტაკებები მათ შორისაც. ამიტომ ადამიანის მსგავსი მაიმუნების ნაწილი იძულებული გახდა განსახლებულიყო ყველა კონტინენტზე. მათ სათავე დაუდეს სხვადასხვა რასას, ხოლო ისინი ვინც მთიან ტყეებში დარჩნენ საცხოვრებლად ვერ გადაიქცნენ ადამიანებად. ინდური მითების თანახმად, ეს მომხდარა 4.3 მილიონი მთვარის წლის წინათ. ამ შორეულ ეპოქასაც ისინი ოქროს ხანას უწოდებდნენ. . .

კულტურის ისტორიის პერიოდიზაცია. ისტორიული მეცნიერების ვერც ერთი დარგი გვერდს ვერ აუვლის ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის პრობლემებს. ასევე კულტურის ისტორია წარმოუდგენელია შესაბამისი ქრონოლოგიის გარეშე. ჩვენ უნდა დავადგინოთ, თუ რომელი მოვლენა ადრე მოხდა (წარსულში) და რა მოჰყვა მას შემდგომ (ანმეოსა და მეოფადში). პრეისტორიული საზოგადოების კულტურის ისტორია, როგორც ეს უკვე ვიცით, ეყრდნობა გეოლოგიურ, არქეოლოგიურ და საისტორიო პერიოდიზაციებს. კულტუროლოგიაში ჯერ კიდევ არ არის შემუშავებული ერთიანი პერიოდიზაცია. ზოგიერთ გამოკვლევებსა და სახელმძღვანელოებში კულტურის ისტორიის საწყის ეტაპს ჰომო საპიენსის, ანუ ანატომიურად თანამედროვე – გონიერი ადამიანის გამო-

ჩენიდან, მისი ფართო განსახლებიდან (40 000 — 35 000 წწ.) იწყებენ, რაც პრაქტიკულად წინა პერიოდის კულტურულ მემკვიდრეობაზე უარის თქმის ტოლფასია. კაცობრიობის კულტურის ისტორია და სამყაროს, დედამიწის ისტორია სხვადასხვა ცნებებია, კულტუროლოგიის პოზიციებიდან ისინი მაინც ერთიან კონტექსტში უნდა განვიხილოთ. არსებობის პირველი დღეებიდან ადამიანი იყო და არის გარემომცველი ბუნების ორგანული ნაწილი. მისი არსებობა დამოკიდებულია კლიმატურ პირობებზე, საკვებ რესურსებზე. თავად პლანეტას დედამიწის ქერქის ფანეროზოულ, ანუ ხილული სივრცის გეოლოგიურ ისტორიას მეცნიერები დროის ოთხ მსხვილ მონაკვეთად — ერად ყოფენ. გეოლოგიური პერიოდიზაციის საფუძველზე განისაზღვრება კაცობრიობის ასაკიც და შესაბამისად აქედანვე იწყება მისი კულტურის ისტორიის ათვლაც. გეოლოგიური ერები, თავის მხრივ, დანაწევრებულია პერიოდებად. მაგალითად, კაინოზოური ერის მესამეულ პერიოდში გამოიყოფა ორი არათანაბარი ქრონოლოგიური მონაკვეთი — პალეოგენი (65 მლნ-26 მლნ) და ნეოგენი, რომელიც დაახლოებით 26 მილიონი წელი გრძელდებოდა. თავის მხრივ, ისინი რამდენიმე ეტაპად იყოფიან. აბსოლუტური თარიღები დადგენილია დიდი სიზუსტით, საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მიერ შემუშავებული უახლესი მეთოდებით. ჩვენთვის საინტერესოა მესამეული პერიოდის, ნეოგენური ეტაპის პლიოცენური ეპოქა (7 მლნ-2.5 მლნ წლამდე) და მომდევნო მეოთხეული პერიოდი. კლიმატი, ჰავა ამ დროს მშრალია. ტყეების ფართობი საგრძნობლად შემცირებულია. გაჩნდა ტყე-სტეპებისა და სტეპების, სავანების უკიდვანო ფართობები. მეოთხეულში ყალიბდება თანამედროვე ტიპის მცენარეული საფარი და ცხოველთა სამყარო. მეოთხეული პერიოდი ანუ ანთროპოგენი ადამიანის წარმოშობის გეოლოგიური

ეპოქაა. ეს არის ადამიანის, მისი კულტურის ისტორიის დასაწყისი. აღმოსვლეთ აფრიკაში (ლეტოლში – ტანზანია). დაფიქსირებულია ადამიანის ძალზე შორეული წინაპრის ავსტრალოპითეკის „სამხრეთელი მაიმუნის“ ფეხების ანაბეჭდები თიხაზე, რომელიც 3.8 მილიონი წლით თარიღდება (სურ. 2).

ადამიანის გვარის თავდაპირველი სამშობლო აღმოსავლეთი აფრიკაა. აქედან ის თანდათანობით განსახლდა მთელ დედამიწაზე. ადამიანის უშუალო წინაპრად მიჩნეულია აღნიშნული ავსტრალოპითეკები. მათგან ხანგრძლივი ევოლუციის გზით, თითქოს ჩამოყალიბდა ადამიანის უძველესი სახეობა *Homo habilis* – მარჯვე ადამიანი. მას ზოგჯერ ჰომო ერგასტეოს - გამრჯე ადამიანსაც უწოდებენ. მათ კულტურულ მემკვიდრეობაზე რეალურად შეიძლება მსჯელობა. მათ მიერ არის დამზადებული პირველი ქვის იარაღები(სურ. 3).

ამიტომაც, როგორც ეს დასაწყისში აღვნიშნეთ, აქედან მოყოლებული, პირველყოფილი საზოგადოების ისტორიის, მისი კულტურის შესწავლის პროცესში ფართოდ გამოიყენება არქეოლოგიური პერიოდიზაცია. მის საფუძველს შეადგენს ე.წ. „სამი საუკუნის სისტემა“. ის იყოფა: 1. ქვის, 2. ბრინჯაოსა და 3. რკინის ხანად. ასეთი პერიოდიზაცია ასახავს ტექნოლოგიის თანმიმდევრულ განვითარებას. მას პირობითი ხასიათი აქვს. მაგალითად, ბრინჯაოს ხანა დედამიწის სხვადასხვა რეგიონში სხვადასხვა დროს ვრცელდება და ზოგიერთ ხალხს ის საერთოდ არ გაუვლია. ყველაზე ვრცელი პერიოდი ქვის ხანაზე მოდის, რომელიც იყოფა ძველი ქვის (ბერდ. პალეოლითი), შუა ქვის (მეზოლითი) და ახალი ქვის (ნეოლითი) ხანად. მათი ქრონოლოგიური ჩარჩოებია: 1. 2 მლნ წლიდან – XII ათასწლეული, 2. XII-IX ათასწლეული, 3. VIII-V ათასწლეული. სხვადასხვა რეგიონისთვის ეს პერიოდიზაცია ხშირ-

ად განსხვავებულია. მაგალითად, პალესტინისათვის ე.წ. უკერამიკო ნეოლითი იწყება 8 500 წლისათვის, გრძელდება 7 500 წლამდე და სრულდება VI ათასწლეულის დასაწყისში. იერიქონში კერამიკული ნეოლითი იწყება მერვე ათასწლეულში და 4 000 წლამდე არსებობს. ბრინჯაოს ხანა აქ 3300-1 200 წლებით არის განსაზღვრული. შემდეგ დგება რკინის ხანა (მესოპოტამიასა და ეგვიპტეში ქვის ხანა V ათასწლეულში მთავრდება). IV ათასწლეულზე მოდის ადრეებრინჯაოს ხანა. ჩრდილოევროპაში (მაგალითად, დანია) აღნიშნული ეპოქა ძვ.წ. XVI საუკუნეში იწყება, ახალ ზელანდიაში კი – ახ.წ. XVIII საუკუნეში.

XIX საუკუნის ბოლოსათვის შემუშავებული იქნა კულტურის ისტორიის საწყისი ეტაპის რამდენიმე პერიოდიზაცია. ის ეფუძნებოდა მატერიალური კულტურის მონაცვლეობას, მისი განვითარების თანმიმდევრობას, მაგრამ ვერ ასახავდა პირველყოფილი საზოგადოების სოციალურ თუ სულიერ განვითარებას. XIX საუკუნის ევოლუციონისტები თვლიდნენ, რომ საზოგადოების განვითარებას, ცხოველთა სამყაროსა და ტექნოლოგიურ პროცესებს ერთი და იგივე ობიექტური კანონები წარმართავდა.

თავის მხრივ, ქვის ხანა პერიოდებად (ადრეული, შუა, გვიანი) იყოფა, ხოლო მათ შიგნით გამოიყოფა ცალკეული არქეოლოგიური კულტურები. მათი სახელწოდებები დაკავშირებულია პირველად აღმოჩენის ადგილებთან და არქეოლოგიური ძეგლების კომპლექსს შეადგენს. ქვის ხანის კულტურების მონაცვლეობა საფრანგეთის ძეგლების მაგალითზე მორტილიემ დაადგინა. მანვე დაჰყო ადრეული, ანუ ქვედა პალეოლითი შელად, აშელად და მუსტიედ. გვიანი, ანუ ზედა პალეოლითი ორინიაკად, სოლუტრედ, მადლენად. როგორც აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური პერიოდიზაცია კულტურის განვითარების ეტაპებს განასხ-

ვავებს მხოლოდ ტექნოლოგიურად. ისინი ვერ ასახავენ მათ შემქმნელთა და მომხმარებელთა სულიერ სამყაროს, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ხასიათს. პალეოლითში საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით, დაახლოებით ერთნაირი დონეა, შემდეგ კი ქვის ხანის კულტურები ცალკეული რეგიონების მიხედვით საგრძნობ სხვაობას იძლევა (სურ. 4).

სოციოგენეზიდან გამომდინარე ისტორიკოსები პრეისტორიული საზოგადოების კულტურის ისტორიაში ორ მნიშვნელოვან საფეხურს გამოყოფენ: 1. პირველყოფილი ჯოგის, ანუ გვარამდელი საზოგადოების კულტურა. ის ჰომო ჰაბილის, ჰომო ერექტუსს (გამართული ადამიანი) და ჰომო ერგასტერს (მშრომელი ადამიანი) უკავშირდება, 2. გვაროვნული თემის კულტურა, დაკავშირებული უკვე ნეანდერტალელთან და კრომანიონელთან, ანუ ჰომო საპიენს საპიენსის – თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანთან (სურ. 7). ის 120 000 წლის წინათ ჩნდება და ფართოდ ვრცელდება ევრაზიაში (40 000 წლისათვის). ნეანდერტალელების ფართო განსახლებას დედამიწაზე 280 000 წლიდან ვარაუდობენ. პრენეანდერტალელები 450 000წ. თარიღდებიან. შესაბამისად, კულტუროლოგიური პერიოდიზაციიდან გამომდინარე, ცალ-ცალკე უნდა განვიხილოთ ჰომოს გვარის ამ უძველესი წარმომადგენლების კულტურა. გვაროვნული თემიც ორ პერიოდად – დედისეული (მატრიარქატი) და მამისეული (პატრიარქალური) გვარის ეპოქებად იყოფა. ფიქრობენ, გვაროვნული საზოგადოების კულტურული აღმავლობა სწორედ დედისეული გვარის დაფუძნებიდან იწყება....

პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის ისტორიის პერიოდიზაცია შემუშავების პროცესშია. პრეისტორიული ხანის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია 2 000 000-5 000 წწ.

კულტურის ისტორიაში, როგორც ეს არაერთხელ აღვნიშნეთ ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია.

ადამიანისა და მისი კულტურის წარმოშობა. ადამიანის წარმოშობასთან არის დაკავშირებული პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის ისტორიის საწყისი ეტაპები. მხოლოდ ადამიანისთვის დამახასიათებელი კულტურულ-სოციალური გარემოს ჩამოყალიბება უმნიშვნელოვანესი მოვლენაა სამყაროში. ადამიანის კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი დაიწყო მისი ორ ფეხზე სიარულისა და შეგნებული შრომის შედეგად. ჯერჯერობით ადამიანის მიერ დამზადებული ყველაზე ადრეული იარაღები 2 მილიონი წლით თარიღდება, რაც კულტურის ისტორიის ამოსავალი წერტილია.

კოლექტიური ნადირობა და შემგროვებლობა ადამიანების ძირითადი საარსებო საშუალება გახდა. მან ხელი შეუწყო დანაწევრებული ბგერითი მეტყველების და თავის ტვინის განვითარებას. ბუნებაში არსებული საკვების არსებული მარაგი ხელს უწყობდა პოპულაციის შემდგომ ზრდას, სპეციალური ურთიერთობის ჩამოყალიბებას პირველყოფილ ჯოგში.

მეცნიერების აზრით, ადამიანების წინაპრების უძველესი სახეობა სულ ცოტა ორ გვარს შეადგენდა, ერთი ან გადაშენებული *australopithecus-I* – სამხრეთელი მაიმუनिया, მეორე კი თავად *Homo* – ადამიანი (მათი უშუალო წინაპრების კვალი ჯერაც არ არის დადგენილი).

კულტურის ისტორიის საწყისები „მარჯვე ადამიანს“ უნდა დაუკავშიროთ. უდავოდ ის არის მატერიალური კულტურის პირველშემქმნელი, კერძოდ, იარაღების პირველი მკეთებელი. მისი სულიერი ცხოვრების შესახებ თითქმის არაფერია ცნობილი.

უძველესი ადამიანების – ჰომო ჰაბილისის ჰომო ერექტუსის კულტურა (2 მლნ- 200 000 წწ.) მეცნიერების განკარგულებაში არც თუ ისე ბევრი არქეოლოგიური მასალაა. რაც არსებობს, ნამდვილად მეტყველებს მათ ადამიანურ ბუნებაზე. მათი გარჯით, ხელით დამზადებული ქვის იარაღები 2 000 000 წლით თარიღდება. ესაა კვარციტების და ბაზალტის ქვის ნახლეჩებისაგან დამზადებული წვეტიანი, უხეშად ნახელავი საჩეხები, რომლებსაც ჩოპერებს უწოდებენ. ტანზანიასა და კენიაში აღმოჩენილია კვარციტების ასეთი ანატკეცები სამუშაოს ბასრი პირით. მათ უკავშირდება პირველი ხელოვნური თავშესაფარები – სახლების აგება. ოლდუვეის ხეობაში, აფრიკაში, მლაშე ტბასთან (ტანზანია). სასმელი წყლის სიახლოვეს, გაითხარა გეგმაში წრიული კარვის ტიპის ნაგებობის ნაშთები, რომლის დიამეტრი ოთხ მეტრს აღწევდა. მას ხის ტოტებისაგან გაკეთებული და ტყავებით დაფარული კედლები უნდა ჰქონოდა. ქოხი უამინდობის დროს პირველყოფილი ჯოგის დროებით თავშესაფარს წარმოადგენდა. ოცამდე ასეთი ნასახლარი დაფიქსირდა აქ, სადაც გარკვეული დროის განმავლობაში ცხოვრობდა პირველყოფილი ადამიანების ჯოგი. ისინი ამუშავებდნენ და ჭამდნენ ნანადირევს, ღებულობდნენ შეგროვებულ მცენარეულ საკვებს. აქვე ამზადებდნენ ჯერ კიდევ ფუნქციონალურად დაუნაწევრებელ, ქვის უხეშ უნივერსალურ იარაღებს. მათი სადგომები 2-1,8 მილიონი წლით თარიღდება. სხვა მონაცემები „ჰომო ჰაბილისის“ შესახებ მეცნიერებას ჯერჯერობით არ გააჩნია. ვარაუდობენ, რომ უშუალოდ მათ დაუდეს სათავე ჰომოს გვარის ახალ ევოლუციურ სახეობას Homo erectus-ს – „გამართულ ადამიანს“, რომელიც 1 800 000 წლიდან 200 000 წლამდე არსებობდა. აქედან გავრცელდა ის ევრაზიაში, მათ შორის საქართველოსა და კავკასიაში (დმანისში აღმოჩენილია

1,8 მილიონი წლით დათარიღებული ჰომო ერექტუსის რამოდენიმე თავის ქალა და 24 წლის ქალის ქვედა ყბა), თავის ტვინის დიდი მოცულობის გამო (1100 სმ³), მას ბევრად მაღალი ინტელექტი უნდა ჰქონოდა. ეს აისახა კიდეც მის მიერ დამზადებულ მრავალფეროვან ქვის იარაღებში. ისინი იყენებდნენ ხისა და ძვლის იარაღებსაც. ფიქრობენ, რომ ჰომო ერექტუსმა გამოიყენა ცეცხლი. მის ათვისებას უზარმაზარი მნიშვნელობა ჰქონდა კულტურის შემდგომი განვითარებისათვის. მკაცრ კლიმატურ პირობებში (გამყინვარება), ცეცხლი ამ ადამიანთა გადარჩენის საშუალება გახდა. მათთვის დამახასიათებელი იარაღის - ხელცულების დასამზადებლად დიდი საზრიანობა იყო საჭირო. ჰომო ერექტუსი ფართოდ იყენებდა ქვის ბასრპირიან ანატკეცებს (მათ ზოგჯერ აშელური ტიპის იარაღებსაც უწოდებენ). ჩრდილო საფრანგეთში, სანტა-აშელში პირველი აღმოჩენის მიხედვით, ისინი 300 000 წლით დაათარიღეს. იარაღის დამზადების აშელური ტექნოლოგია ინდოეთშიც ვრცელდება და 100 000 წლამდე არსებობს. უხეში ქვის საჩეხი იარაღები, ჩოპერები ფართოდ არის გავრცელებული ევროპასა და აზიაში ახლო აღმოსავლეთიდან დაწყებული, კუნძულ იავასა და ფილიპინებით და ჩინეთით დამთავრებული. კულტურის მაშინდელი მიღწევები - აშელური ტექნიკა, მთელ ამ სივრცეზე თანაარსებობდა. ჰომო ერექტუსის საწარმოო შემოქმედებითი მოღვაწეობის დასახასიათებლად გამოდგება „ქვის გრდემლები“ - მასიური ბრტყელი ქვის სამუშაო დაფები და ჩაქუჩისმაგვარი იარაღები. მათი მეშვეობით ამზადებდნენ ქვის ფირფიტების ანატკეცებს. შრომის იარაღების დახვეწა-დიფერენციაციის პარალელურად ვითარდებოდა პირველყოფილი ადამიანის წევრების აზროვნება და მეტყველება. პირველყოფილი ჯოგი, პრათემი ბიოსოციალური, მდგრადი გაერთიანება,

სადაც სქესობრივი, ცხოველური ინსტიქტების რეგულირების პროცესი მიმდინარეობს. მის საფუძველზე ყალიბდება მონათესავე ოჯახები და საქორწინო ურთიერთობათა უძველესი ფორმები. ნადირობა და შემგროვებლობა გვარის გაგრძელების, მემკვიდრეობის უზრუნველყოფის, ოჯახის გამოკვების საშუალებას იძლეოდა. ცეცხლს უკვე იყენებდნენ არა მარტო გათბობისთვის, არამედ საკვების დასამზადებლად. ამან მკვეთრად გაამრავალფეროვნა კვების რაციონი. მას შეეძლო წინასწარ განესაზღვრა თავისი მოქმედება, მოეხდინა ქცევის მოდელირება. აზრის წარმოქმნა წინ უსწრებს საგანთა ფიქსირებულ სახელებს. შესაბამისად, სიმბოლოების გაჩენას და მათი ამსახველი, გამომხატველი ბგერების კომბინაციების, დანაწევრებული მეტყველების ელემენტების ჩამოყალიბებას. ჰომოს გვარის ადამიანობას განაპირობებდა არა ზოოლოგიური წარმოშობა, არამედ საზოგადოებრივი ცხოვრების შემუშავებული წესი. ამ დროს ჩამოყალიბებულია ინფორმაციის მიღება-გაცემის ეფექტური სისტემა - დანაწევრებული მეტყველება. ადამიანს ათასწლეულები დასჭირდა, რათა სიტყვა-სიმბოლოებს შორის ლოგიკური უწყვეტი კავშირი დაემყარებინა. კულტურის ფორმირებას პირველყოფილი ჯოგი, მთელი კოლექტივი შრომის პროცესში ახდენდა. ამ ცოდნა გამოცდილებით შემუშავებული კულტურული ფასეულობა თაობიდან თაობას გადაეცემოდა. მ. მამარდაშვილი სამართლიანად თვლიდა: არ შეიძლება პიველყოფილი და თანამედროვე ადამიანების დაპირისპირება. მათ შორის კავშირის განწყვეტა უსაფუძვლოა, ჩვენი ფიზიკური და სულიერი უპირატესობის გამუდმებით ხაზგასმა. უნდა გვახსოვდეს კულტურის განვითარების უწყვეტი პროცესი პრეისტორიული ხანიდან მომდინარეობს. ამ ათასწლეულთა მანძილზე კაცობრიობის აზროვნების კანონები უცვლელი და უნივერსალური დარჩა.

ადამიანები აზროვნებდნენ და მოქმედებდნენ არსებული საინფორმაციო ველისა და თანდაყოლილი ინსტიქტების შესაბამისად, რაციონალურად და ლოგიკურად. არავითარ კულტურულ პროცესებს არ ძალუძს მათი სრული აღმოფხვრა. ადამიანი დღესაც ექსტრემალურ ვითარებაში ამჟღავნებს თანდაყოლილ ცხოველურ აგრესიულობას. ამის შედეგებია: ეჭვიანობა, შური, სიხარბე, სისასტიკე, სიძულვილი. ის მჟღავნდება ძლიერისადმი მორჩილებაში, სუსტზე ძალადობაში. სწორია ჯ. ფრეზერი, როდესაც აღნიშნავს: „საბოლოო ჯამში ჩვენც არც ისე განვსხვავდებით იმ პირველყოფილი ადამიანებისაგან“-ო. შიმშილი, პირველყოფილი ადამიანის მუდმივი თანამგზავრი უნდა ყოფილიყო. „ადამიანებისა“ და „ადამიანურობის“ კრიტერიუმი აქ პირველყოფილი ადამიანების სულიერ სამყაროში მჟღავნდებოდა, ზოოლოგიური ინსტიქტების დათრგუნვით, მათ ყოველდღიურ ფიქრსა და განსჯაში. ამრიგად, ყალიბდებოდა პირველყოფილი საზოგადოების კულტურის საფუძვლები. ჩვენი ცოდნა ამ უძველესი ეპოქის კულტურაზე ხშირად ჰიპოთეტურია, ძირითადად დაფუძნებულია არქეოლოგიურ მასალაზე.

ნეანდერტალელთა კულტურა (350 000 40 000 წწ.) ადამიანის გვარის, სახეობის ევოლუციის მესამე უმნიშვნელოვანესი ეტაპი ნეანდერტალელთან არის დაკავშირებული. ნეანდერტალელი მიჩნეულია გონიერი ადამიანის ქვესახეობად. მისი კულტურის სახელწოდება დაკავშირებულია ნეანდერტალის ველთან (გერმანია). მეცნიერთა შორის არ არსებობს ერთსულოვნება მათ წარმოშობაზე. ერთნი ჰომოერექტუსის მემკვიდრეებად, გადაშენებულ სახეობად თვლიან. ევოლუციური ჩიხის გამო მათ გვარს გაგრძელება არ ეწერა. ის პირდაპირი ხაზით გენეტიკურად არც Homo sapiens sapiens-ს, ანუ ანატო-

მიუხრად თანამედროვე, გონიერ ადამიანს უკავშირდება. ერთი გარემოება ეჭვს აღარ იწვევს – ნეანდერტალელი ჰომოთა ადამიანთა ადრეულ სახეობას მიეკუთვნება. ის თავისი ანატომიური, ფიზიკური და გონებრივი განვითარებით ჰომო ერექტუსზე მაღლა იდგა. მისი სრული ლათინური დასახელებაა *Homo sapiens neandertalensis*, ანუ ნეანდერტალის გონიერი ადამიანი. ნეანდერტალელს ჰქონდა პრიმიტიული დანაწევრებული მეტყველება, განზოგადებული პრაქტიკული აზროვნების უნარი. მისი ნაშთები ძირითადად მისსავე საცხოვრებელ გამოქვაბულშია აღმოჩენილი. იქ კულტურის ისტორიაში პირველად, დასტურდება მიცვალებულის დაკრძალვის უძველესი წესი. ეს ნეანდერტალელთა კულტურულ განვითარებაში ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეტაპია (ძველმა რომაელებმაც იცოდნენ, რომ პიველყოფილი ადამიანები „უჭირისუფლოდ და დაუტირებლად ყრიდნენ ცხედართ“ „მათ ძვლებს ფლავდნენ ყველგან, სადაც მოუხდებოდათ“). სულიერი კულტურის განვითარების უტყუარი საბუთი - ნეანდერტალელების საზოგადოებაში ზრუნვაა. ეს მოწმობს „წინაპართა კულტის“ არსებობას. ნეანდერტალელები ფართოდ განსახლდნენ აზია-ევროპასა და ჩრდილოეთ აფრიკაში. პალეოდემოგრაფების ვარაუდით, მათი საერთო რაოდენობა 300 000 წლის წინათ ერთ მილიონს აღწევდა. ¹ კვადრატულ კილომეტრზე 8 ნეანდერტალელი მოდიოდა. შუა ქვის ხანაში (მუსტიე) ნეანდერტალელების კულტურა სხვადასხვა რეგიონში, გეოგრაფიული და სხვა ფაქტორებიდან გამომდინარე, ერთნაირად არ ვითარდებოდა. აქედან იწყება ქვის ხანის კულტურების განსხვავებული ტიპების ჩამოყალიბება. ჩნდება იარაღის სხვადასხვა ფორმები. იქ, სადაც პრათემებს შორის კულტურული კონტაქტები ინტენსიური ყოფილა, ტექნიკური პროგრესი ჩქარდებოდა. პირველყოფილ მონადირეთა კოლექტი-

ვის იზოლაციის პირობებში კულტურა კონსერვატიულ ნიშან-თვისებებს, იარაღის არქაულ ფორმებს დიდხანს ინარჩუნებს. ამ დროიდან იწყება ნეანდერტალელების მიერ მაღალმთიანი ზოლის (2 000 მ. ზემოთ) ათვისება. ამგვარად ნეანდერტალელებმა შექმნეს გარკვეული კულტურული სივრცე დედამიწაზე. მათ შემდეგ, გონიერმა ადამიანებმა 50 000 წლის წინათ აითვისეს ავსტრალიისა და ამერიკის კონტინენტები. ამერიკული არქტიკისა და აზიის გავლით, ბერინგის ყინულოვანი ყურიდან პირველყოფილი მონადირეები 20 000 წლის წინათ გადავიდნენ ამერიკის კონტინენტზე. თანდათანობით დაიწყეს მისი სამეურნეო ათვისება. XI ათასწლეულში მიაღწიეს სამხრეთ ამერიკას. როდესაც ევროპელი კოლონიზატორები მოვიდნენ ჩრდილო ამერიკაში, ადგილობრივი მკვიდრი ინდიელები 500 ენაზე მეტყველებდნენ (აფრიკაში ენობრივი სიჭრელე კიდევ უფრო შთამბეჭდავია, აქ 800 ენაზე მეტყველებდნენ). უნდა ვიფიქროთ, რომ ოიკუმენის (ადამიანებით დასახლებული სივრცე) კუთხეებში მოსახლე ნეანდერტალელები უკვე სხვადასხვა ენაზე მეტყველებდნენ. ნეანდერტალელები ჯმუხი, მსხვილძვლიანი, დაბალი აღნაგობის იყვნენ. მათ დაქანებული პატარა შუბლი, მასიური წარბზედა რკალი და ჩაჭრილი ნიკაპი ჰქონდათ. თავის ტვინის მოცულობით (1200-1600 სმ³) ისინი არ ჩამოუვარდებოდნენ თანამედროვე ადამიანს. ამასთანავე თავის ტვინის სტრუქტურა შედარებით განუვითარებელი ჰქონიათ. მათ განყენებული აბსტრაქტული აზროვნების უნარი გააჩნდათ. ეს დასტურდება მათ მიერ შექმნილი მრავალფეროვანი ქვის იარაღით. აღინიშნება კულტურის, ქვის ინდუსტრიის აღმავლობა. ჩნდება კაუჩისა და ობსიდიანის (ვულკანური მინა) გრძივი ანატეცებისაგან გაკეთებული ბასრკიდიანი დიდი თუ პატარა დანები, სამკუთხა, წაგრძელებული ფორმის წვეტანები,

ფოთლისებური, ზედაპირდამუშავებული ხელშუბის პირები, რომლებსაც უკვე ხის გრძელი ტარი უკეთდებოდა. ქვის იარაღები მზადდება არა მარტო ნუკლეუსებისაგან – გულგულებისაგან, არამედ ანატკეცებისაგან. ესენია: საფხეკები და დახორკლილზედაპირიანი, ქლიბისმაგვარი სამუშაო იარაღები („დანტიკიულე“). ეს უკანასკნელი ადასტურებს სამონადირეო და შემგროვებლურ მეურნეობაში ხის საგნების ფართოდ გამოყენებას. ნეანდერტალელებმა შემოქმედებითად აითვისეს და განავითარეს წინა ეპოქის კულტურული მონაპოვარი, კერძოდ ჰომო ერექტუსისათვის დამახასიათებელი ქვის დამუშავების ე.წ. „ლევალუაზიური“ ტექნოლოგია. მუსტიერული კულტურა დიდხანს ითვლებოდა ერთგვაროვნად. დღეისათვის გარკვეულია, რომ მარტო საფრანგეთში ამ კულტურის ოთხი ნაირსახეობაა. ნეანდერტალელი შემდგომში აღარ კმაყოფილდებოდა თითო-ორი ანატკეცის მიღებით. ის ბევრად მეტ ბასრპირიან, წვერნამახულ ქვის ფირფიტას ამზადებს, აუმჯობესებს მათ სამუშაო პირებს. ნეანდერტალელებს მარტო ქვის იარაღის 60 სახეობა ჰქონიათ. ნეანდერტალელებმა მემკვიდრეობით მიღებული ქვის ინდუსტრია კიდევ უფრო განავითარეს. ჰომო ერექტუსს საჩხები ქვის ცულისმაგვარი ერთი იარაღის დასამზადებლად სამოცდახუთჯერ უნდა დაერტყა ქვის გულგულათვის. ნეანდერტალელს დანისმაგვარი წვეტიანას გაკეთებისათვის თერთმეტი დარტყმა უნდოდა. მათი დროის დიდი ნაწილი საარსებო საკვების მოპოვებას ხმარდებოდა. ნეანდერტალელებმა პირველებმა გამოიყენეს ცხოველთა ტყავისაგან დამზადებული ტანსაცმელი. კლიმატის გლობალური გამკაცრების პირობებში ეს მათ ფიზიკურ არსებობას უზრუნველყოფდა. კულტურის შემდგომ განვითარებაში დიდი როლი თბილმა სახლებმაც ითამაშა. მათ იცოდნენ დიდი, ტყავებით დაფარული 9 X 3 მ-ის,

გეგმაში ოთხკუთხა და ხის ტოტებისაგან ნაგები მაღალი ქოხების მშენებლობა. სახლს ცენტრში კერა ჰქონდა მოწყობილი. მისი წრიული ფორმა გვაფიქრებინებს, რომ ის მზის დისკოს ასოციაციას წარმოადგენდა. ზამთრის გრძელ ღამეებში დიდი ოჯახის წევრები კერასთან უზიარებდნენ ერთმანეთს დღის შთაბეჭდილებებს. ნადირობა რჩებოდა ნეანდერტალელთა არსებობის ძირითად წყაროდ. მცენარეული საკვები უხვად მხოლოდ ზაფხულსა და შემოდგომაზე იშოვებოდა. ზრუნავდნენ მცენარეული საკვების მარაგის შექმნაზე. მათ იცოდნენ ცეცხლის ხელოვნურად გაჩაღება. ეთნოგრაფიული პარალელებიდან გამომდინარე, ნეანდერტალელებს უნდა სცოდნოდათ ნადირობის მრავალფეროვანი ხერხები, სანადირო ობიექტების, ნადირ-ფრინველის ქცევა და ფსიქოლოგია.

ნეანდერტალელებმა დაიწყეს ზრუნვა არა მარტო მომავალ თაობაზე, არამედ მოხუცებსა და ავადმყოფებზე. მათ დააფიქსირეს თაობებს შორის არსებული სისხლხორცეული და სულიერი კავშირები, რაც შემდგომ, სულების (ბერძ. – ანიმიზმი) თაყვანისცემაში და წინაპართა კულტში გადაიზარდა. ნეანდერტალელთა შესწავლილი სამარხები, რომელთა რაოდენობა 150 აღემატება, ადასტურებს მიცვალებულთა დაკრძალვის გარკვეული რიტუალის არსებობას. მიცვალებულს გაციებამდე მძინარის, ემბრიონის, ჩვილის პოზაში აწვენდნენ მზის მიმართულებით – თავით აღმოსავლეთისაკენ. ცხედარს თავქვემ ქვის სასთუმალს უდებდნენ, სამარხეულ ორმოს ფსკერს სპეციალურად ხავსით, ბალახებითა და ყვავილებით ფარავდნენ. მიცვალებულს „იმ ქვეყნისთვის“ აყოლებდნენ ქვის იარაღს, სამკაულებს. „შორეულ გზაზე“ საგზლად ატანდნენ შემწვარი ხორცის მოზრდილ ნაჭრებს. მათ უკვე აფიქრებდათ სიკვდილ-სიცოცხლის მარადიული პრობლემა. მიცვალებულთა რიტუალურ

დაკრძალვასთან ერთად, ისინი იცავდნენ სანიტარულ-ჰიგიენურ ნორმებს. არქეოლოგებმა ერაყში გათხარეს 50 წელს მიღწეული ართრიტით დაავადებული ხელგამხმარი, ნახევრად უსინათლო ნეანდერტალელის საფლავი. ამ შრომისუვნარო ხეიბარს, სხვათა თანადგომის გარეშე საერთოდ არ შეეძლო ფიზიკური არსებობა. პალესტინაში ქვის ხანის სპეციალისტებისათვის ცნობილ „თხების მღვიმეში“ დაფიქსირებულია 50 000 წლის წინად მომხდარი მკვლელობა. ნეანდერტალელის სამარხის შესწავლამ გვიჩვენა, რომ მტერს ის ჯერ მარცხენა გვერდში დაუჭრია პირნამახული ხის შუბით, ხოლო შემდეგ სიცოცხლე მოუსწრაფა კომბლის თავში ჩარტყმით. ამ ეპოქაში ადამიანის არსებობას რეალურ საფრთხეს უქმნიდა გამუდმებული კონფლიქტები, მათ ე.წ. „სასიცოცხლო ტერიტორიების“ სივრცეში. სიცოცხლის ხანგრძლივობა დიდი არ იყო. ხშირია ბავშვთა და ქალთა სიკვდილიანობა. ყოველი ორი ნეანდერტანელიდან 20 წლის ასაკამდე მხოლოდ ერთი აღწევდა. ნეანდერტალელთა „პრათემი“ 35-40 ინდივიდს ითვლიდა (ავსტრალიელ მონადირე აბორიგენტთა სოციალური ჯგუფი - სამეურნეო გაერთიანება - 15-20 კაცს არ აღემატებოდა). პრათემი და შემდგომ გვაროვნული თემი სისხლისმიერი ნათესაური კავშირის საფუძველზე ჩამოყალიბდა. ის არეგულირებდა პირველყოფილ საზოგადოებაში შრომისა და საკვები პროდუქტების დანაწილებას. ამ სოციალური უჯრედის სათავეში იდგა ქალი, ოჯახის დედა, რომლის მეშვეობითაც რეგულირდებოდა ნათესაური კავშირები. პრათემში სოციალურმა ურთიერთობებმა უკვე გამოდევნა მოუწესრიგებელი სქესობრივი კავშირები, რაც კულტურის უდიდესი მონაპოვარია. მათ უნდა სცოდნოდათ სისხლის აღრევის მძიმე შედეგების შესახებ. ზნეობრივი ნორმების დანერგვის შედეგად მიღწეული იქნა სქესობრივი ტაბუ (პოლინეზიური სიტყვაა

და ნიშნავს - „არ შეიძლება“), ეთნოგრაფიული მონაცემებით, სქესობრივი კავშირები იკრძალებოდა ნადირობისა და მცენარეული საკვების შეგროვების პროცესში. არსებული წარმოდგენებით, ტაბუს დარღვევას აუცილებლად მოჰყვებოდა სტიქიური უბედურებები, შიმშილი და ავადმყოფობა. ტაბუ შეადგენდა ზნეობის საზოგადოებრივ ფასეულობათა სანყისს. ზიგმუნდ ფროიდი (1856-1939), ფსიქოანალიზის ფუძემდებელი, სინდის-ნამუსის ცნების წარმოშობას პირველყოფილ ადამიანს უკავშირებდა. მაშინ ჩნდება პირველი მორალური ნორმები. ბიოლოგიური გაერთიანება გადადის სოციალურ ორგანიზაციაში. ნეანდერტალელთა შორის პალეოანთროპოლოგების მონაცემებით სისხლიანი კონფლიქტები, ძალადობით სიკვდილი და კაციჭამიობის, კანიბალიზმის შემთხვევები დასტურდება. ნეანდერტალელთა ჩვენამდე მოღწეული თავის ქალის უდიდესი ნაწილი ძველთაგანვეა ჩატეხილი მტრის მარჯვენა ხელით, ხის კომბლითა და ქვის წვეტიანი იარაღებით (ტვინის ამოღების მიზნით), დამსხვრეულია ლულოვანი ძვლები. ნეანდერტალელები ერთმანეთზე ისევე ნადირობდნენ, როგორც გარეულ ცხოველებზე. როგორც ჩანს ეს გახდა ძირითადი მიზეზი მათი კრომანიონებთან დაპირისპირებისა.

ძუძუმწოვართა შორის ადამიანი ერთადერთი სახეობაა, რომელიც კულტურის განვითარების საწყისი ეტაპიდანვე მიზანდასახულად, სისტემატიურად ანადგურებს თავისი გვარისა და სახეობის წარმომადგენლებს. ნეანდერტალელის ბიოლოგიური სასიცოცხლო ინტერესებისათვის კანიბალიზმი სულაც არ ყოფილა აუცილებელი. ადამიანის ხორცს ძალზე დაბალი კალორიულობა აქვს (ადამიანის ხორცის 50 კგ-დან მხოლოდ 4.5 კგ შეიცავს სასარგებლო ნივთიერებებს). კანიბალიზმის ექსცესები დღესაც არ არის აღმოფხვრილი. ნეანდერტალელის

შეჭმულ და დახრულ ნაწილებს ხშირად პოულობენ პირველყოფილი ადამიანების კერის გარშემო.ე.წ. სამზარეულო ნარჩენებში, სხვა ცხოველების ძვლებთან ერთად.არქეოლოგებმა ხორვატიაში,კრაპინას 100 000 წლით დათარიღებულ მღვიმეში შეჭმული 20 მოზარდისა და ბავშვის ძვლები დააფიქსირეს. პოლონეთში, ზედა პალეოლითის ხანის ერთ-ერთ სადგომში 16 ასეთი შემთხვევა დადასტურდა. ამის გამო ნეანდერტალელებს „კანიბალების ცივილიზაციის“ შემქმნელებად მიიჩნევენ. კანიბალიზმს ხშირად რიტუალური ხასიათი ეძლეოდა.

ნეანდერტალელები თაყვანს სცემდნენ ცხოველებსაც, კერძოდ, გამოქვაბულის დათვებს. შვეიცარიაში, ალპებში, დრახენლიხის მღვიმეში აღმოჩნდა კირქვის ფილებისაგან დამზადებული ყუთები. თითოეულ მათგანში კიდურების ძვლებთან ერთად დათვის სამი-ოთხი თავის ქალა დაფიქსირდა. ანალოგიური აღმოჩენები დადასტურდა გერმანიაში პეტერსგოლის გამოქვაბულში. საფრანგეთში (დორდონი) ნეანდერტალელის სამარხის გვერდით გამოვლენილია ორმო დათვის თავის ქალით,რომელსაც ზემოდან 2 X 2მ ზომის ოთხასკილოგრამიანი ქვის ფილა ეხურა.ამგვარად, ნეანდერტალელ ადამიანს უკვე ჰქონდა გარკვეული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები. კერძოდ დათვის კულტი.ნეანდერტალელი საცხოვრებლიდან მოშორებით, მღვიმე-გამოქვაბულების მიყრუებულ, გარეშე თვალისათვის მიუწვდომელ ადგილებში აწყობდა სალოცავებს. არც ის უნდა იყოს მოულოდნელი, რომ სამყაროს შემეცნების ისეთი ფორმა, როგორიც ხელოვნებაა, ნეანდერტალელთა კულტურაში ჩანასახის სახით იჩენს თავს (ამულეტები, ძვლის საკიდები, ავგაროზები). არ არის გამორიცხული, ნეანდერტალელები, ისევე როგორც ავსტრალიელი აბორიგენები, სხეულს მინერალური საღებავებით იხატავდნენ. ვარაუდობენ, რომ წითელი ოხრის

საღებავი სისხლის სიმბოლოა, სიცოცხლის ნიშანი. ნეანდერტალელები 40 000- 30 000 წლის წინად გადაშენდნენ. შესაძლებელია ისინი საბოლოოდ თანამედროვე ადამიანმა - ჰომო საპიენსმა გაანადგურა.

კრომანიონელთა კულტურა (40000-6000 წწ). სახელწოდება წარმომდგარია სამხრეთ-დასავლეთ საფრანგეთში, კრომანიონში გათხრილი მღვიმევიდან. კულტურის ისტორიის ზოგიერთი მკვლევარი კულტურის წარმოშობას ანატომიურად თანამედროვე ე.წ. გონიერი ადამიანის იმ ფორმას უკავშირებს, რომელიც Homo sapiens sapiens-ის სახელითაა ცნობილი. თანამედროვე ადამიანის უშუალო წინაპარი გავრცელდა დედამიწაზე ყველგან, სადაც მანამდე ნეანდერტალელი ბინადრობდა, აფრიკაში, ევროპაში, აზიაში და სხვ. თავიანთი იერიით, ფიზიკური და ინტელექტუალური მონაცემებით მკვეთრად განსხვავდებოდნენ. მიუხედავად ამისა, ისინი ნეანდერტალელების კულტურის მემკვიდრეებად უნდა მივიჩნიოთ. პალეოანთროპოლოგები თვლიან, რომ ანატომიურად თანამედროვე ადამიანების ეს ტიპიც აფრიკის კონტინენტზე ჩამოყალიბდა. კრომანიონელებს 100 000 წლის წინათ აფრიკაში მცხოვრები ამ ჰომო საპიენს საპიენსის, გონიერი ადამიანის არქაული წინაპრის უშუალო შთამომავლებად თვლიან. კრომანიონელების გამოჩენასთან ერთად მთავრდება ძველი ქვის ხანის (პალეოლითი) ადრეული ეტაპი. იწყება კულტურული განვითარების ახალი ფაზა - გვიანი პალეოლითი. მისი ქრონოლოგიური ჩარჩოები 35 000 - 10 000 წლებია. გეოლოგიური პერიოდიზაციით ეს პლეისტოცენია, უკანასკნელი დიდი გამყინვარების ეპოქა. კრომანიონელები კარგად შეეგუენ მკაცრ გარემოს. ნეანდერტალელებთან შედარებით საგრძნობლად გაიზარდა მათი სიცოცხლის საშუალო ხან-

გრძლივობა. ეს ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებასა და კულტურის დონის ამაღლებასთან არის დაკავშირებული. კრომანიონელები გამოირჩეოდნენ დახვეწილი, სრულყოფილი ფიზიკური აღნაგობით. მათი სიმაღლე 194 სმ., ხოლო ტვინის მოცულობა 1 400 სმ/კუბს აღწევდა. შუბლი სწორი ჰქონდათ, კეფა მომრგვალებული, წარბსზედა რკალი სუსტად გამოხატული, ნიკაპი გამოყვანილი, ხოლო ცხვირი მომცრო. კრომანიონელთა ძირითად საარსებო საშუალებადაც მონადირეობა და შემგროვებლობა რჩებოდა, რაც განაპირობებდა მათი კულტურის ხასიათს. კრომანიონელებმა შეიმუშავეს შრომის იარაღის დამზადების ტექნოლოგიურად მეტად ეფექტური ხერხები (ირმის რქის მძიმე სატეხის მეშვეობით, ჩაქუჩის მეთოდური ზუსტი დარტყმით მინიშნებული ატკეცილი ნამზადისაგან კეთდებოდა ახალი ტიპის იარაღი – ბრტყელი, მსუბუქი, ბასპირიანი ფირფიტა). კრომანიონელი ასეთი ფირფიტა ნამზადისაგან მრავალფეროვან იარაღს აკეთებდა: საფხეკებს, ბურღებს, ქლიბებს, სოლებსა და სხვ. კრომანიონელის იარაღებში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებენ ძვლის მრავალრიცხოვანი ნაკეთობები. ქვის იარაღებს ძვლისა და ხის ტარსაც უკეთებდნენ, რაც საგრძნობლად ზრდიდა შრომის ნაყოფიერებას. ასეთი იარაღები კულტურის განვითარების მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენდა. ქვის ანატკეცებისაგან დამზადებული იარაღები, განსაკუთრებით საფხეკები, ხის საგულდაგულო დამუშავების საშუალებას იძლეოდა. კრომანიონელი ამზადებდა ხის-ტარიან შუბებსა და ხელშუბებს. კოლექტიური ნადირობისა (სარეკი, საჩეხი და სხვ.) და მეთევზეობის წყალობით ის დიდი რაოდენობით აწარმოებდა კვების პროდუქტებს, რაც მოსახლეობის ზრდას, სარეწი ფართობებისა და ახალი სასიცოცხლო ტერიტორიების ათვისებას უწყობდა ხელს. სახლებს ცეცხლით ათბობდნენ. ცხოველთა ცხი-

მი განათებისთვის გამოიყენებოდა. ჩვენამდე მოაღწია გეგმაში ოთხკუთხა, წაგრძელებული ფორმის ხის კონსტრუქციებისაგან ნაგებმა სახლებმა. მათი ფართობია 27 X 7 მ. ერთ დიდ სახლში, საერთო სახურავის ქვეშ რამდენიმე კერა იყო გამართული. მათ გარშემო გარკვეული ნათესაური გაერთიანება, სოციალური ჯგუფი, დიდი ოჯახი იყრიდა თავს. ამ დროისათვის ეგზოგამური (ბერძ. – გარეშე ქორწინება) ქორწინება საყოველთაოდ გავრცელებული წესია. აიკრძალა ქორწინება გვარის შიგნით. მამაკაცებს ცოლები უკვე სხვა თემიდან მოჰყავთ. ნათესაობას ქალის ხაზით არჩევდნენ. დედისეული გვარი სოციალური ორგანიზაციის საფუძველი ხდება. ჩნდება „დედის კულტი“ გვიან პალეოლითის დასასრულისათვის და ახალი ქვის ხანაში ვრცელდება ქალის ხაზგასმული სქესობრივი ნიშნების მქონე ძვლის, თიხისა და ქვისგან დამზადებული სკულპტურული გამოსახულებები „პალეოლითური ვენერები“ (სურ.6).

სიხლით ნათესაობის, მემკვიდრეობის დადგენა მხოლოდ დედის მეშვეობით ხდებოდა. საზოგადოებაში დიდია პატივისცემა მის მიმართ. ქალი უვლიდა შვილებს, ტრიალებდა კერასთან და მიჰყავდა მთელი საოჯახო საშემგროვებლო მეურნეობა. ქალი წამყვანი ფიგურა გახდა ახალ სოციალურ ორგანიზაციაში. გამომუშავებულია ზნეობრივი ნორმები, ქცევის წესები და კულტურული ორიენტაციები. მათ რწმენა-წარმოდგენებში დედის კულტს წამყვანი მდგომარეობა ეკავა. მათ მატერიალურ კულტურაში ჩნდება ახალი ტიპის იარაღები, მინის საჩიჩქნი ძვლის მოწყობილობები, თავგახვრეტილი ყუნწიანი ნემსები და მახათები. კრომანიონელი ზედა პალეოლითში ცხოველის ტყავის ფეხსაცმელსა და ქუდისმაგვარ თავსაბურავებს ატარებდა. საცხოვრებელი სახლები, როგორც წესი, მოხერხებულ ადგილზე, მდინ-

არე-ნაკადულების, წყაროებისა და, საერთოდ წყალსატევების სიახლოვესაა აგებული. ეს გვაფიქრებინებს, რომ პირად ჰიგიენას, რიტუალური განბანის და, საერთოდ სისუფთავის საკითხებს გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ამ დროის ყველაზე დიდი კულტურული მიღწევა ხელოვნების, კერძოდ, მხატვრობის წარმოშობაა. ეს მხოლოდ გონიერი ადამიანისთვის არის დამახასიათებელი. მიღებულია, რომ ხელოვნება და რელიგია ერთდროულად ჩაისახა, გვაროვნული თემის წარმოშობასთან ერთად. მხატვრობა შემოქმედებით შრომით პროცესს ასახავდა. მხატვრობა პირველყოფილ საზოგადოებაში გამორჩეულთა ხვედრი იყო. გვიანპალეოლითური ხანის მხატვრული შედეგები ესპანეთსა და საფრანგეთის მღვიმეებში პროფესიონალი მხატვრების არსებობას ადასტურებს (სურ.7). უნდა ვივარაუდოთ, ისინი საკვების მოპოვების შრომატევად პროცესში ალბათ აღარ მონაწილეობენ. პირველყოფილი საზოგადოების ხელოვნება, საზოგადოებრივი შემეცნების ერთიან კონტექსტშია გასააზრებელი. მასში ისახება საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა მხარე: ეკონომიკა, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები და სხვ. მას სინკრეტული (ლათ. კრებითი) ხასიათი აქვს. კულტურის ისტორიაში ხელოვნების წარმოშობასთან დაკავშირებით, ორი თეორიაა გაბატონებული. პირველის თანახმად, როცა კრომანიონელი ხატავდა, ქვიდან აქანდაკებდა და ძვალზე გამოსახულებას ქრიდა, არავითარ პრაქტიკულ მიზანს არ ისახავდა. ის სულიერ მდგომარეობას გადმოსცემდა. ეს იყო სამყაროს შემოქმედებითი შემეცნების პროცესი (იქნებ აქ საქმე გვაქვს ესთეტიკური მოთხოვნილების დაკმაყოფილებასთან?). მეორე თეორიის თანახმად, ხელოვნება პრაქტიკული საჭიროების შედეგია და მაგიასთან (ბერძ.-ჯადოქრობა) არის დაკავშირებული. კრომანიონელი თავდაპირველად ხატავდა მხოლოდ იმ ცხოველებს რომ-

ლებზედაც ნადირობდა(ე.წ."საჭირო ცხოველები"), ხშირად გამოქვაბულების მხატვრობაში კედლებზე მინერალური საღებავებით, ოხრით, მარგანეცითა, თუ ნახშირით დახატული ცხოველები ან დაჭრილებია - სისხლი სდით, ან მათკენ მიმართულია შუბები. პალეოლითური მხატვრობის შედეგები აღმოჩენილია მხოლოდ სამხრეთ საფრანგეთსა და ჩრდილო-დასავლეთ ესპანეთში (ე.წ. ფრანკო-კანტაბრიული ხელოვნება) (სურ. 7).

აქ გამოვლენილია ასამდე მღვიმე-გამოქვაბული მოხატული კედლებით, რომელთა შორის გამოირჩევა ცნობილი ალტამირა, არდაში და ლასკო.ფიქრობენ, რომ პალეოლითელ კრომანიონელთა ხელოვნებამ თავისი განვითარების გზაზე ოთხი საფეხური გაიარა: 1. ცხოველების პრიმიტიული გრავირებული გამოსახულებები წვრილი ქვის, ძვლის, მათ შორის სპილოს ძვლის საგნებზე, რომლებსაც ადამიანები თან ატარებდნენ; 2. ადრეული ხანის გამოქვაბულების მხატვრობა (25 000 - 19 000 წწ.), ცხოველთა სილუეტები გადმოცემულია სპეციფიკური ამოზნექილი ზურგებით, გვხვდება ხელის მტევნის ფერადი ანაბეჭდები (იქნებ მოკლული მტრებისა?); 3. გამოქვაბულის ხელოვნების აყვავების პერიოდი (19 000 - 15 000 წწ.) ესაა ჯიხვების, ბიზონებისა და ცხენების დინამიური, ნატურალისტური და მონუმენტური ფერადი გამოსახულებები; 4. 15 000 - 10 000 წლები აღინიშნა სიმბოლური ნიშნების მოჭარბებით. ამ დროს ეკუთვნის ალტამირას ცხოველების ბრწყინვალე რეალისტური გამოსახულებები. ნახატების უმეტესობა გამოქვაბულების სიღრმეშია განლაგებული, შესასვლელებიდან მოშორებით. მხატვრებს მხოლოდ ხელოვნური განათების პირობებში, ე.ი. ჩირაღდნების შუქზე შეეძლოთ მუშაობა. თიხის, მიწისა და გარეული ცხოველების თავის ქალებისაგან კრომანიონელები მათ სკულპტურებსაც ქმნიდნენ. ალბათ ჩვენ

ვერასოდეს გავიგებთ შემოქმედებითი, ესთეტიკური ჟინით იყო ნაკარნახევი ეს პროცესი, თუ რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებით. კრომანიონთა კედლის მხატვრობაში მცენარეებისა და ადამიანების გამოსახულება, მათ შორის აბსტრაქციები იშვიათია, ბევრად ხშირია ბიზონების, მამონტების, მარტორქების, ცხენების, ირმებისა და დათვების ე.წ. სარენი ფაუნის გამოსახულებები. ზოგიერთ გამოქვაბულში თიხატკეპნილ იატაკზე აღბეჭდილია მოზარდების ტერფების მრავალრიცხოვანი ანაბეჭდი, რაც მიგვანიშნებს, რომ ისინი აქ მათი სრულწლოვანებასთან დაკავშირებული რიტუალების (ლათ. iNiciacia – მიძღვნა, გაცნობა) შესასრულებლად თუ იკრიბებოდნენ. კრომანიონელთა რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესახებ ცნობებს გვანვდიან მიცვალებულის დამარხვის წესები. კრომანიონელები მიცვალებულებს ჩაცმულ-დახურულებს კრძალავდნენ, გვამს მინერალური წითელი საღებავით ფარავდნენ. ატანდნენ ქვის იარაღს, სამკაულებს, რომლებსაც ნიჟარებისა და ცხოველების კბილები-საგან ამზადებდნენ. ზოგიერთი სამარხი გამოირჩევა მდიდრული ყელსაბამებით, სამაჯურებისა და ავგაროზების სიუხვით. ამით დასტურდება ქონებრივი უთანასწორობის არსებობა ძველი ქვის ხანის დასასრულისათვის. მონადირე-შემგროვებელთა გვაროვნული თემის ცალკეული წევრები სოციალურად გამოირჩევიან სხვა რიგითი წევრებისაგან. ამაზე უნდა მეტყველებდეს 23 000 წლის წინანდელი სამარხის უნგირიდან (ციმბირი). მოხუცი და-კრძალულია მძივებით მოქარგული ბეწვის ქურქში. გვერდით დასაფლავებულია ერთმანეთზე თავებით მიკრული ორი 12-13 წლის ბიჭი, ისინიც მძივებით შემკულ ბეწვის ქურქებში არიან გამოწყობილი. მათთვის ჩაუტანებიათ სპილოსძვლისაგან დამზადებული სამკაულები. მამონტის შუანისაგან (ეშვები) დამზადებული ნატიფი შუბისპირები

და ძვლის კვერთხისთავი. მათ სოციალური დატვირთვა (ინსიგნიის – ძალა-უფლების სიმბოლოს) ჰქონდა. საფრანგეთში, უირონდაში ნაპოვნია ქვის ფილებისაგან გაკეთებული კრომანიონელი გოგონას ყუთისებური ქვის სამარხი. მისი კედლები ბიზონზე ნადირობის სცენას ასახავს. კრომანიონელებიც მიცვალებულებს „მძინარის“ ან „ემბრიონის“ პოზაში, ხელფეხმოკეცილს და მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე დაწოლილს კრძალავდნენ. ჩნდება დაკრძალვის ახალი წესიც. დაფიქსირებულია „მჯდომარე“ პოზაში დაკრძალული მიცვალებულებიც. კრომანიონელთა სამარხები უდავოდ გვიჩვენებს, რომ ამ დროს ჩამოყალიბებულია რწმენა-წარმოდგენები სულის ქვეყანაზე. მათ იქაც სჭირდებოდათ პირადი იარაღი, სამკაულები, თუ ტანსაცმელი. საჭირო იყო მათი კეთილგანწყობის მოპოვება, რისთვისაც ეწყობოდა სახვადასხვა რიტუალები. პირველყოფილი რელიგიის ერთ-ერთი ადრეული ფორმაა „ტოტემიზმი“ (totem ამერიკელ ინდიელთა ენაზე ნიშნავდა „თაყვანისცემას“). კრომანიონელი მონადირე-შემგროვებლები თაყვანს სცემდნენ მათ მარჩენალ ცხოველებს ან მცენარეების გარკვეულ სახეობებს, მათ თვლიდნენ ტომის წინაპრად და მფარველად. მათ პატივსაცემად ზეიმებს აწყობდნენ. ეს მოწმობს, რომ არც კრომანიონელები ემიჯნებოდნენ გარემომცველ სამყაროს. ზედა პალეოლითელი გონიერი ადამიანის რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებში დიდ როლს ანიმიზმი (ლათ. Anima – სული) - სულების თაყვანისცემა ასრულებდა, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, მჭიდროდ ჩანს დაკავშირებული წინაპართა კულტთან. გარდაცვლილთა სულებზე ზრუნვა კრომანიონელთა კულტურის შემადგენელი ელემენტია. ისინი სულების დაბინავებისათვის, მათი გულის მოსაგებად საკულტო ნივთებს ამზადებდნენ ან ბუნებრივად არჩევდნენ, სადაც მათი

წარმოდგენით ადამიანისა, თუ ცხოველის სული მისი სხეულისაგან დამოუკიდებლად განაგრძობდა არსებობას და ზიანს არ აყენებდა ცოცხლებს. ასე ჩაეყარა საფუძველი რელიგიური რწმენის სახეობას - ფეტიშიზმს (პორტ. Feticio - გაკეთებული). ფეტიშიზმს უნდა დაუკავშიროთ ზედა პალეოლითში ფართოდ გავრცელებული ცხოველების კბილებისაგან დამზადებული ავგაროზებიც. მათ ზებუნებრივი ძალა მიეწერებოდათ, მათ უნდა დაეცვათ პატრონი მტრული ავი სულებისა და თვალის ზემოქმედებისაგან. სულების კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად დროდადრო მსხვერპლსაც სწირავდნენ. თემში უკვე გამოყოფილი იყო გამოცდილი, ასაკოვანი პირი, რომელიც უძღვებოდა თანამოძმეების რელიგიურ ცხოვრებას, იცნობდა სამკურნალო ბალახებს და იცოდა ჭრილობების მოშუშების საშუალებები. სულის მიმართ სიტყვიერი მიმართვებისაგან, თხოვნა-მუდარისაგან თანდათანობით ყალიბდებოდა ლოცვა-შელოცვების სისტემა. ტოტემიზმისა და ანიმიზმის გარდა, კრომანიონელის სულიერ ცხოვრებაში გარკვეულ როლს თამაშობდა მაგიაც ანუ რწმენა ზებუნებრივი ძალების არსებობასა და მათი მართვის შესაძლებლობებზე. კრომანიონელთა უძველესი მაგიური მოქმედებები კოლექტიურ ხასიათს ატარებდა, რასაც ტუნგუსურ-მანჯურიული შამანების მსგავსად, სპეციალური კულტის მსახურები წარმართავდნენ.

ზედა პალეოლითის დასასრული (დაახლოებით 12 000 წლის წინ) აღინიშნა კრომანიონელი მონადირის მნიშვნელოვანი მექანიკური ხასიათის გამოგონებებით, რამაც საგრძნობლად გააძლიერა ადამიანის ფიზიკური შესაძლებლობები. ეს იყო შუბსატყორცნი, სპეციალური ფიცრისაგან გაკეთებული მოწყობილობა და მშვილდისარი. ამ დროისათვის გადაშენდნენ მსხვილი სარენი ცხოველები - მარტორქები და მამონტები. ნადირო-

ბის ძირითადი ობიექტებია ცხენები და ჩრდილოეთის ირმები, რომლებთანაც მიახლოება ძალზე ძნელი იყო და დიდ ძალისხმევას მოითხოვდა. ახალი გამოგონება (კერძოდ, მშვილდ-ისარი) იძლეოდა საშუალებას მიპარვით, 32 მ-ის სიშორიდან მოეკლათ ჯიხვი, ხარი, თუ სხვა სარენი ცხოველი და ფრინველი. ხორცეული საკვების საგრძნობმა შემცირებამ კვების რაციონში, თევზეულისა დამოლუსკების ხვედრითი წილის ზრდა გამოიწვია. ამ ეპოქას განეკუთვნება პირველი ძვლის ნემსკავეები, ანკესები, ძვლის ქვილითები – ბარჯისმაგვარი სატყორცნი სათევზაო იარაღები. 12 000 - 10 000 წლისათვის დადგა მეზოლითის ეპოქა, რომელსაც ეპიპალეოლითსაც უწოდებენ და, რომელსაც გეოლოგიურად ჩვენი პოლოცენის ეპოქა შეესატყვისება. ამ დროისთვის საგრძნობლად დათბა. ფლორამ და ფაუნამ თანამედროვე სახე მიიღო. ჩრდილოეთის ირმების ჯოგებმა ტუნდრაში გადაინაცვლა. ძირითადად ნადირობდნენ კეთილშობილ ირმებზე, შვლებზე, ტახზე, დომბაზე, ხარებსა და ფრინველებზე – ბატებზე, გედებზე, იხვებსა და სხვ. კრომანიონელი ქალები წინანდებურად აგროვებდნენ საკვებ მცენარეებს, ზრუნავდნენ ზამთრის მარაგზე, იშვიათად იცვლიდნენ საცხოვრისს არსებული რესურსების გათვალისწინებით. მეზოლითის ბოლოსათვის შეიმჩნევა ადამიანის ერთ ადგილზე ცხოვრების შედარებით ხანგრძლივი ზრდა. სამაროვნების მიხედვით, ქალების ცხოვრების საშუალო ასაკმა 35, ხოლო კაცებისამ 50 წელს მიაღწია. აღნიშნული ეპოქისათვის, რომელიც რამდენიმე ათასწლეული გრძელდებოდა, დამახასიათებელია კრომანიონელის კულტურის ქვის ინდუსტრიის შემდგომი აღმავლობა. ამ ეპოქის ქვის დამუშავების ტექნიკისათვის დამახასიათებელია ე.წ. მიკროლითების (ბერძ. – მცირე ქვები) გავრცელება. ესაა კაჟის 1-2 სიგრძის პატარა მსუბუქი იარაღები. მათ გეომეტრი-

ული (რომბი, სამკუთხედი, ტრაპეცია, სეგმენტი) ფორმა აქვთ და კომბინირებული იარაღების დასამზადებლად გამოიყენებოდა. ესაა ძვლის ან ხის საფუძველზე დამზადებული უნიფიცირებული სამუშაო პირები – ჩასართები, რომელთა გამოცვლა დაზიანების შემთხვევაში არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენდა. კრომანიონელები მათ დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ ინდუსტრიული წესით. მიკროლითების ტარში დასამაგრებლად სხვადასხვა ხერხს იყენებდნენ, მათ შორის მცენარეულ ფისს. მსხვილი ქვის იარაღების ახალი სახეობების, მათ შორის ტარიანი ცულების გამოყენებამ კრომანიონელებს საშუალება მისცა ხის მორებისაგან დაემზადებინათ ნავეები და ნიჩბები, რომელმაც შემდგომში განსახლების არეალის გაფართოებასაც შეუწყო ხელი. მეზოლითის ხანის კრომანიონელთა საცხოვრებელი სახლები მსუბუქი ხის კონსტრუქციებისაგანაა აგებული, ოვალური ფორმისაა. გვხვდება ნახევრად მიწური სახლები. მეურნეობის საფუძველს კვლავინდებურად მასშტაბური მორეკვითი ნადირობა, თევზჭერა და მცენარეული ნაყოფის შეგროვება წარმოადგენდა.

გვაროვნულ თემში არსებობდა სხვადასხვა სქესობრივ-ასაკობრივი სოციალური ჯგუფი, თავისი დამახასიათებელი ყოფითი კულტურით. კრომანიონელთა ფართო განსახლებამ დედამიწაზე, მისი სამეურნეო მოღვაწეობის მიძიმე ეკოლოგიურმა შედეგებმა, სანადირო იარაღების სრულყოფამ გამოიწვია სამონადირო მეურნეობის კრიზისი. ხორციელი საკვების მარაგი მკვეთრად შემცირდა, შესაბამისად იკლო დიდი გაერთიანებების, საგვარეულო თემების რაოდენობრივმა შემადგენლობამ; გარანტირებული საკვები შემცირდა, რაც აიძულებდა კრომანიონელთა საზოგადოებას ეზრუნა მომხმარებლურიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლისათვის. ცხადია, ეს პროცესი დიდი ხნის განმავლობა-

ში მიმდინარეობდა და დაგვირგვინდა VIII ათასწლეულში ე.წ. „ნეოლითური რევოლუციით“ – მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის წარმოშობით. ამან უზრუნველყო კრომანიონელთა არსებობა შემდგომ ათასწლეულებში.

ნეოლითი, ანუ ახალი ქვის ხანა (VIII-V ათასწლეულები) უმნიშვნელოვანესი ეტაპია კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში. ადამიანი დაუპირისპირდა ბუნებას, რომელზეც ნაკლებად იყო დამოკიდებული. მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა ქვის იარაღების დამზადების ტექნიკა და ასორტიმენტი. ადამიანმა ისწავლა მათი გახეხვა-გაპრიალება და გახვრეტა. მან ქვის ყველა საიდუმლო შეისწავლა და შეძლო იარაღისთვის სასურველი ფორმის მიცემა. კრომანიონელთა დახვეწილი გემოვნების ნიმუშად შეიძლება ჩაითვალოს იაშმის, ნეფრიტისა და დიორიტისაგან დამზადებული ხისტარიანი ნატიფი იარაღები. მოთხოვნა ნედლეულზე გაიზარდა, დაიწყო ქვის მიწისქვეშა მოპოვება. ასეთი კაჟის მაღაროები ცნობილია ინგლისში, საფრანგეთში. აქ ნაპოვნია ირმის რქის წერაქვები, სოლები, ქონის ქვის სანათურები. ცალკეული სახელოსნოების ნაწარმი უკვე დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. იარაღის წამყვან სახეობას ნეოლითური ცულები წარმოადგენდა, რომელთა მეშვეობით ტყის ვრცელი მასივების ათვისება გახდა შესაძლებელი. ქვის ნამგლებით ერთ საათში 1 კგ მარცვლეული გროვდებოდა. ოთხი კაცისგან შემდგარ ოჯახს კი სამ კვირაში ტონა მარცვლის შეგროვება შეეძლო. მარცვლეულს ქვის ნავისებური ხელსაფქვაელების მეშვეობით ფქვავენენ.

ნეოლითის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მონაპოვარი თიხის ჭურჭლის გამოგონებაა (სურ. 8), რომლის პროტოტიპს, თიხით შელესილი ნნული კალათები წარმოადგენდა.

ქალის თითების ანაბეჭდები კერამიკაზე გვარნმუნებს მათი წარმოების პრიორიტეტი ქალებთანაა და-

კავშირებული. მოხმარებაში თიხის ჭურჭლის ფართოდ დანერგვამ გააუმჯობესა საკვების დამზადების ხარისხი და ასორტიმენტი. ადამიანმა თიხის ცეცხლში გამოწვით მიიღო ბუნებაში არარსებული უწყლო სილიკატი. ის თავისი ფიზიკურ-ქიმიური სიმყარით ქვას უახლოვდებოდა. კერამიკას ამკობდნენ ორნამენტით – სტილიზებული სიმბოლოებით, ჯვრებით, სვასტიკებით, სპირალით და სხვ. მათი კონკრეტული სიმბოლიკა დადგენილი არ არის. ნეოლითური ეპოქის უდიდეს კულტურულ მონაპოვართა რიცხვში შედის რთვა და ქსოვა. კრომანიონელებმა ამ დროს გამოიგონეს ისეთი სატრანსპორტო საშუალებები, როგორიცაა მარხილი და თხილამურები. სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ძაღლისა და შემდგომ კატის მოშინაურებას, რასაც მოჰყვა მსხვილფეხა საქონლი, თხის, ცხვრისა და ღორის მოშინაურება. ამან კი საბოლოოდ, დამჯდარ, ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა განაპირობა. ნეოლითური კულტურა განსაკუთრებით დანიშნულა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. აქ ყველაზე ადრე, ტრადიციული შემგროვებლობის საფუძველზე აღმოცენდა მინათმოქმედება. მონადირეობამ ხელი შეუწყო მესაქონლეობა-მეცხოველეობის განვითარებას. არქეოლოგიური მასალა არ იძლევა საშუალებას სრულიად წარმოვიდგინოთ ნეოლითის ეპოქის საზოგადოებრივი წყობა. ეთნოგრაფიული პარალელების მეშვეობით შესაძლებელი ხდება ზოგიერთი ვარაუდის გამოთქმა. ჩანს, გვაროვნული თემის ორგანიზაციული სტრუქტურა რთულდება. გვარები ფრატრიებად (ბერძ. – საძმოები) და ტომებად ერთიანდება. საფუძველი ეყრება ტომთა კავშირებს. დედისეულ გვარს ეყოფა ახლო ნათესავთა ჯგუფები, რომლებიც, თავის მხრივ ახალ გვარს აძლევენ დასაბამს, საზოგადოების მართვის ფორმა დემოკრატიულ პრინციპზეა დაფუძნებული. უმაღლეს ორგანოს გვარის

მოზრდილი მამაკაცების საერთო კრება წარმოადგენს. აქ ისინი ირჩევენ ტომის ბელადს და მხედართმთავრებს. ამ დროისთვის ტომის ბელადის თანამდებობა ჯერ კიდევ არ გადაეცემოდა მემკვიდრეობით. დედისეული გვარი კვლავინდებურად შეადგენდა ოჯახის საფუძველს. მინათმოქმედებაზე გადასვლასთან ერთად მოხდა კარდინალური ცვლილებები მატერიალურ და სულიერ კულტურაში, ცხოვრების წესსა და რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებში. ღრმევდება სოციალური უთანასწორობა, ჩნდებიან ღარიბები და შეძლებულები.

ნეოლითი - ახალი ქვის ხანის კულტურები. მონადირე - შემგროვებლებმა ადრე შენიშნეს, რომ მდინარის ხეობაში არსებული მიწის ნაყოფიერ ნაკვეთებს ბევრად მეტი ადამიანების გამოკვება შეეძლო, ვიდრე ნადირობას. მცენარეული საკვების წარმოება ბინადარ ცხოვრებას მოითხოვდა. იქ, სადაც მინათმოქმედებაზე გადავიდნენ, ყველგან იმატა მოსახლეობის რაოდენობამ. არსებობდა გარანტირებული საკვები, პროდუქტების, მარცვლეულის, გარკვეული მარაგი. ასეთი სამინათმოქმედო კულტურები სხვადასხვა რეგიონში ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ჩნდებოდა და ვითარდებოდა იქ, სადაც შესაფერისი კლიმატური პირობები არსებობდა („ნაყოფიერი ნახევარმთვარის ტერიტორია“). ის მოიცავდა ეგვიპტეს, სამხრეთდასავლეთ აზიას, შუამდინარეთს და სხვ. აქ წარმოიშვა მინათმოქმედება- მესაქონლეობა. ცენტრალური ამერიკის მთელ რიგ რეგიონებში, თანამედროვე მექსიკა-გვატემალაში 5000 წლის წინათ ჩამოყალიბდა ძველი მინათმოქმედების მეორე მნიშვნელოვანი ცენტრი (აქ მოჰყავდათ ტომატი, სიმინდი, ლობიო, ბამბა და სხვ.). მინათმოქმედებაზე გადასვლა, ცხადია, ხანგრძლივი დაკვირვების, დაგროვილი გამოცდილების საფუძველზე უნდა მომხდარიყო.

იმ შორეულ ეპოქაში დაიწყო სასელექციო სამუშაოებიც, რომლის შედეგადაც მიღებული იქნა უხვმოსავლიანი, გვალვაგამძლე მარცვლეულის ჯიშები.

თუ მცენარეული საკვების შემგროვებლებმა სათავე დაუდეს მინათმოქმედებას, მეცხოველეობა მონადირეების დამსახურებაა. შრომის ასეთმა დანაწილებამ საფუძველი ჩაუყარა კულტურის განვითარების ორ ძირითად მიმართულებას. მინათმოქმედთა და მესაქონლეთა ე.წ. ნომადური კულტურას. აღნიშნული გარემოება აისახა ბიბლიის უძველეს პლასტებში, პირველი ადამიანების – ადამისა (აქედან ადამიანი) და ევას (ებრ. სიცოცხლე) შვილების მინათმოქმედ კაენისა და მესაქონლე აბელის სამკვდრო-სასიცოცხლო დაპირისპირებაში. ამ ორი განსხვავებული კულტურის მატარებელია პატრიარქ ისაკის ტყუპებიც, იაკობი და ისავი (ებრ. ბანჯგელიანი), რაც მათ შორის წარმოშობილი სერიოზული კონფლიქტის მიზეზი ხდება.

მინათმოქმედების განვითარებამ გამოიწვია ქვის, ძვლისა და ხის ახალი ტიპის სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შექმნა. მათი მეშვეობით ხდებოდა სავარგულების განმენდა ტყის, ბუჩქნარებისა და ეკალ-ბარდებისაგან, საყანე, მინის დამუშავება, მონეული ჭირნახულის აღება და სპეციალურად აგებულ საცავებში მათი დაბინავება. მინათმოქმედებმა მოაშინაურეს კატა, რომელიც იცავდა მარცვლეულის მარაგს მღრღნელებისაგან. ასევე დაცვა სჭირდებოდა ბინადარ ცხოვრებაზე გადასულ მინათმოქმედ ოჯახებს. ნეოლითელები ნაყოფიერ ხეობებში, შემალლებულ ადგილებზე კომპაქტურად სახლდებოდნენ, სადაც ძირითადად გვაროვნული თემი იყო წარმოდგენილი. ისინი აგებდნენ მკვიდრ – ქვის, ხის, ალიზის, ზოგიერთ რეგიონში ხიმინჯიან სახლებს, სამეურნეო ნაგებობებს, ცხოველების სადგომებს. ასეთ დასახლე-

ბათა მკვიდრნი შორიდან მოტანილი ნედლეულით სპეციალურად ამზადებდნენ საჭირო საგნებსა და იარაღ-ხელსაწყოებს. ისინი დახელოვნებული ოსტატები გახდნენ ძვლის, ობსიდიანის, კაჟის, რიყის და საერთოდ, ქვის ზედაპირგაპრიალებული ცულების და თოხის პირების დამზადებაში. თიხის ჭურჭელს თავდაპირველად კონუსის ფორმა ჰქონდა და ორმოში დგამდნენ. ჭურჭლებს ამკობდნენ ორნამენტით. მარცვლეულის დასაფქვავად ქვის ხელწისქვილს იყენებდნენ. ფქვილისაგან ზელდნენ ცომს, რომელსაც ლადარში და შემდგომ სპეციალურ კეცებში, ღუმელებში აცხობდნენ. ფართოდ ვრცელდებოდა ვერტიკალური საქსოვი დაზგები, რომლებზედაც შალისა და სელის ქსოვილებს ამზადებდნენ.

ნეოლითური ხანის კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია იერიქონი, მსოფლიოში უძველესი წინაქალაქური ტიპის დიდი (4 ჰექტარი) დასახლება (იორდანეს ხეობა, პალესტინა). მისი ადრეული ფენები IX-VIII ათასწლეულებით თარიღდება. აქ გეგმაში ჯერ წრიული, ქვის საძირკვლიანი ალიზის სახლები უშენებიათ. მათი დიამეტრი 5 მ-ია, ხოლო შემდგომ 40 კვ.მ. ფართობის მქონე ოთახები. ერთოთახიანი სახლების კედლები წითლად შეღებილი და მობათქაშებულია, მოტკეპნილი იატაკი კირხსნარითაა დაფარული. ამგვარად, ეჭვგარეშეა ამ ადრესამინათმომოქმედო კულტურების აღმავლობა, მოსახლეობის კეთილდღეობის ზრდა, ზრუნვა საცხოვრისის ესთეტიკურ მოწყობაზე. არქეოლოგებმა გამოავლინეს მცენარეული ორნამენტებით შემკული სახლებიც. აქ აღმოჩენილია თიხისაგან გამოძერწილი კერპები. ნატურალური სიმაღლის ადამიანისა და ცხოველების სკულპტურები. თიხატკეპნილი იატაკები ლერწმის ჭილოფებით იფარებოდა.

მიცვალებულებს იერიქონელები სახლებში იატაკის ქვეშ კრძალავდნენ, როგორც ეს მღვიმე-გამოქვაბულების მკვიდრთ ახასიათებდათ. მიწათმოქმედების დანიანურებაზე მეტყველებს ხორბლისა და ქერის მარცვლეულის შესანახი ხარობი. დასახლებას გარშემო შემოავლეს კლდეში ამოკვეთილი 2.1 მ-ის სიმაღლისა და 8.5 მ-ის სიგანის თხრილი, რომელსაც 1.64 მ-ის სისქის ქვის ლიბოიანი გალავანი შემოუყვებოდა. მისი სიმაღლე 5 მ-ს აღწევდა. იერიქონში გაითხარა მსოფლიოში უძველესი წრიული 9 მ. დიამეტრის ქვის კოშკი, რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 8 მ-ს აღემატება. კოშკში ასასვლელი კიბე ოცდაორი, 1 მ-ის სიგანის ქვის ფილებისაგან შედგება. კოშკი აკონტროლებდა იერიქონის მთელ შემოგარენს და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. რადიოკარბონული მეთოდით დათარიღების თანახმად, ძვ. წ. V ათასწლეულში იერიქონი გადამწვარი და განადგურებულია.

იერიქონის ამ უძველესი ქალაქის ეკონომიკის საფუძველს სოფლის მეურნეობა და ვაჭრობა-ხელოსნობა წარმოადგენდა. იერიქონელთა ხელში ყოფილა მონოპოლია ობსიდიანზე ე.წ. ვულკანურ მინაზე, რომლისაგან ოსტატურად ამზადებდნენ შუბისა და ისრის პირებს, საბრძოლო და სამუშაო იარაღებს. კაჟისაგან აკეთებდნენ სატევრებსა და ხანჯლებს. ალებასტრის, მარმარილოსა და მოყავისფრო-მოშავო კირქვებისაგან, ხისა და ძვლისაგან მზადდებოდა სხვადასხვა დანიშნულების ჭურჭელი. აქვე, დასახლების შემოგარენში მოპოვებული დიორიტისაგან აწარმოებდნენ ზედაპირგაპრიალეულ ცულებს, საფხეკებს, კოსმეტიკისათვის განკუთვნილ საგნებს, მათ შორის კოვზებს. მსოფლიო კულტურის ისტორიაში ასევე პირველად ამ ადრესამიწათმოქმედო კულტურაშია გამოვლენილი ოფსიდიანის მრგვალი ზედაპირგაპრიალეული სარკეები. ეს ნეოლითის ხანის ადამიანის საკუთარი

პერსონით დაინტერესების უდავო მაჩვენებელია. ობსიდიანის სარკეს სპეციალური ფისის მეშვეობით ძვლის ან ხის ტარს უკეთებდნენ. საზოგადოებაში გარკვეულ ესთეტიკურ მოთხოვნათა არსებობის ნიშანია სამკაულები. ფერადი ქვებისაგან, სპილენძისა და ტყვიისაგან სპეციალურ სახელოსნოში მზადდებოდა მრავალფეროვანი მძივები. ვითარდება დეკორატიული ხელოვნება, იწყება მოხატული თიხის ჭურჭლის წარმოება, რაზეც დიდი გავლენა მოუხდენია მანამდე გავრცელებულ ხის ჭურჭლის ფორმებს. კერამიკის ორნამენტი კოსმოგონიურ ხასიათს ატარებს.

ამ ეპოქის ყველაზე დიდი დასახლება აღმოჩენილია ჩათალ-ჰუიკში, კონიას ველზე (თურქეთი, ცენტრალური ანატოლია). მისი ფართობი 13 ჰექტარია, ის 6500-5650 წლების განმავლობაში არსებობდა. მისი ეკონომიკის საფუძველს მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა შეადგენდა. აქ მოჰყავდათ 14 სახის მცენარეულობა, მათ შორის ხორბლის რამდენიმე სახეობა, ქერი და ცერცვი. ნუშის მცენარეულ ზეთსაც ამზადებდნენ, ჭინჭრის ხის ნაყოფისაგან მათრობელა, ღვინის მაგვარ სასმელს. ჩათალ-ჰუიკში აღინიშნება ხელოვნების საგრძნობი დანინაულება, კერძოდ განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია მხატვრობამ. ჩანს, მხატვრების შემოქმედებას ძველი ქვის ხანის ტრადიციები ასაზრდოებდა. სახლებისა და ტაძრების თიხით გალესილ კედლებზე ფერადი საღებავებით გადმოცემულია ნადირობის ექსპრესიული სცენები – მარეკებითა და ხარ-ირმებით; ძირითადად, მათი კედლის მხატვრობა სქემატური და პირობითია. გათხრების დროს აღმოჩენილი ქვისა და გამომწვარი თიხის (ტერაკოტის) სკულპტურები, ნაყოფიერების, სიცოცხლისმომცემი დედა-ღვთაების გამოსახულებები. მისი წმინდა ცხოველები ჯიქი და ლეოპარდია. ტაძრები შემკულია მოზრდილი რე-

ლიეფებით, რომლებიც დედა-ღვთაებისადმია მიძღვნილი. მარმარილოს ერთ სტატუეტზე ნაჩვენებია ტახტზე მჯდომი, სამკაულებიანი მამაკაცი, ლეოპარდის ტყავის ქუდით. სახლებსა და სამლოცველოებს აქ ყალიბში მოჭრილი ალიზის აგურებით აშენებდნენ, ქვის საძირკვლის გარეშე. ერთსართულიანი სახლები გეგმაში სწორკუთხედიან, კედლები თიხით შელესილი და სხვადასხვა ფერის ორნამენტებითაა (სამკუთხედები) მოხატული. ყოველ საცხოვრებელ სახლს მიშენებული აქვს სამეურნეო დანიშნულების სათავსოები. საცხოვრებელ სახლებს, ჭერის სიახლოვეს, სინათლისათვის სარკმელი აქვს დატანებული. სახლში შედიოდნენ ჭერში დატოვებული ღიობიდან, რომელსაც სამხრეთის მხრიდან ხის კიბე ჰქონდა მიყუდებული. საშიშროების დროს კიბე სახლში შეჰქონდათ. ამავე ღიობიდან გადიოდა შუაცეცხლის ბოლი. ბანიანი სახლები ტერასულად იყო განლაგებული. გორის თითოეულ ოთახში ალიზით გაკეთებული ამაღლებული ადგილებია, როგორც ჩანს, ძილისა და დასვენებისათვის. ამ თავსებური პლატფორმებისა და იატაკის ქვეშ ჩათალ-ჰუიკელები მიცვალებულებს კრძალავდნენ. ოთახში ცალკეა გამოყოფილი ოჯახის უფროსის დასაჯდომი მაღალზურგიანი თიხის სკამი. კედლები მოხატულია (ერთ-ერთი სახლის კედელზე ირემზე მონადირე კაცი და ძაღლია გამოსახული). მონადირეობის გარკვეულ მნიშვნელობაზე აქ აღმოჩენილი გარეული ცხოველების ძვლებიც მეტყველებს. ჩათალ-ჰუიკელთა სულიერი კულტურის ამსახველია ორმოცამდე ტაძრის ნანგრევი. ისინი იმეორებენ საცხოვრებელი სახლების დაგეგმარებას, მაგრამ გამოირჩევიან მასშტაბურობითა და დეკორატიული შემკულობის სიუხვით. სატაძრო კომპლექსი 4-5 ოთახისგან შედგებოდა. სალოცავებში ინახებოდა ქვისა და თიხის ღვთაებებისა და მათი წმინდა ტოტემი ცხოველების პატარ-პატარა

გამოსახულებები. ესენია თაყვანისცემის ობიექტები წარმოდგენილი სამი ასაკობრივი სახით(ბავშვი, ახალგაზრდა, მოხუცი). გვხვდება აგრეთვე დედა-ლვთაეები, ნაყოფიერების გამოსახულებები. ამავე წრეს ეკუთვნის ჭაბუკებისა და წვეროსანი მამაკაცების თიხის ქანდაკებები.

მთელი ორი მილიონი წლის განმავლობაში მსოფლიოს კულტურული პროგრესის საფუძველს ქვის ინდუსტრია, ქვის იარაღის წარმოება, მომხმარებლურობა. განაპირობებდა. მიწათმოქმედებაზე გადასვლამ გამოიწვია მსოფლიო კულტურის ისტორიაში პირველი ცივილიზაციების წარმოშობა. ლითონის, კერძოდ სპილენძის აღმოჩენამ V - IV ათასწლეულში მკვეთრად შეცვალა საწარმოო და საბრძოლო იარაღების დამზადების ტექნოლოგია. ამან დააჩქარა კულტურის განვითარების ტემპები. V ათასწლეულში, თანამედროვე თურქეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში მცხოვრებმა ტომებმა იცოდნენ ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძისაგან სამკაულების, მძივებისა და საკინძეების დამზადება. თავდაპირველად სპილენძი ქვის ერთ-ერთ სახეობად მიაჩნდათ. შემდგომ მრავალწლიანი დაკვირვების, მრავალრიცხოვანი ცდების საფუძველზეც გაერკვნენ მის ფიზიკურ-ქიმიურ თვისებებში.

განვიხილეთ რა პრეისტორიული ხანის კულტურის ხანის კულტურის ისტორიის ორმილიონიანი მონაკვეთი, ადამიანების მღვიმეებში ბინადრობიდან დაწყებული, ქალაქური ტიპის დასახლებით დამთავრებული IV ათასწლეულში, შეგვიძლია ზოგადი დასკვნების გაკეთება. ამ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში კაცობრიობის კულტურა ერთიან სინკრეტულ ხასიათს ატარებს. მას ახასიათებს საწყისური ერთიანობა, ის მხოლოდ შემდგომ დაიყო ისეთ სტრუქტურულ შემადგენელ ელემენტებად, როგორიც არის რელიგია, ხელოვნება, მორალი, მეც-

ნიერება და სხვ. ზედა პალეოლითში, დაახლოებით 30000 წლის წინათ, ჩაეყარა საფუძველი ფერწერას, საწესო ცეკვა-სიმღერებსა და სავარაუდოთ სასიყვარულო პოეზიას, ხალხურ შემოქმედებას, რომ არაფერი ვთქვათ კალენდარულ სისტემებსა და პირველყოფილ მედიცინაზე. შუა ქვის ხანაში გონიერი ადამიანები განსახლდნენ ამერიკის კონტინენტზე. აითვისეს პოლარული ტუნდრა, მოგვიანებით კი - ავსტრალიის კონტინენტი. გაჩნდა რეგიონალური ლოკალური კულტურები. მატერიალური კულტურა აღარ ვითარდება ერთი მაგისტრალური გზით. ახალ ქვის ხანაში, დაახლოებით 10 000-8 000 წლის წინათ, მოხდა უმნიშვნელოვანესი სოციალურ-ეკონომიკური ძვრები, კერძოდ, კრომანიონელთა, ანუ გონიერ ადამიანთა საზოგადოება საკმაოდ ხანგრძლივი სამონადირეო კრიზისის შემდგომ მიმთვისებელ-მომხმარებლურიდან გადადის მწარმოებლურ მეურნეობაზე. ადამიანების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა ნადირობისა და შემგროვებლობის ნაცვლად, მიწათმოქმედება და მეცხოველეობა ხდება. შუმერის, ეგვიპტის, ინდოეთის, ჩინეთის „მდინარეული ცივილიზაციებში“ უკვე ცნობილია სამყაროს ძირითადი ასტრონომიული ორიენტირები და კალენდარი. მასზეა დაფუძნებული მთელი მათი ყოფა და რელიგიური სულიერი ცხოვრება. ამ დროს მოხდა შრომის პირველი დიდი დანაწილება, მიწათმოქმედებას გამოეყო მესაქონლეობა, დაისახა ორი განსხვავებული ორიენტაცია, მსოფლმხედველობის მქონე კულტურული არეალი - მესაქონლე და მიწათმოქმედი ხალხის სახით. მეურნეობის სპეციალიზაციამ, ახალმა ტექნოლოგიებმა, განსაკუთრებით ლითონის გამოყენებამ, საგრძნობლად გაზარდა შრომის ნაყოფიერება, დაგროვდა დოვლათი, ჭარბი პროდუქტი, რამაც, თავის მხრივ, მოითხოვა დაცვის ორგანიზაცია, სამხედრო საქმის განვითარება

საზოგადოების ეკონომიკური პირობების გაუმჯობესება. სოფლის მეურნეობის და მეცხოველეობის განვითარების შედეგად, დედისეულ გვარს მამისეულით (პატრიარქატი) შეცვლა მოჰყვა. სახენელი მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა ხელოსნური წარმოება, ისევე როგორც დაგროვილი ქონება, მამაკაცების პრიორიტეტული საქმიანობის შედეგია. ქალს უმნიშვნელო ფუნქციები რჩებოდა მეურნეობაში. მისი უფლება-მოვალეობები სახლით, ბავშვების გაჩენა-აღზრდით და საოჯახო საქმიანობით შემოიფარგლა. შესაბამისად შემცირდა მისი საზოგადოებრივი მნიშვნელობა და გავლენა. გათხოვების შემდეგ ქალი უკვე მამაკაცის თემში გადადის. ჩნდება პატრილოკალური დასახლებები ცოლ-ქმრისა და პატრილოკალური გვარები (ლათ. Pater - მამა, locus - ადგილი), მათი ქალიშვილები და დები ტოვებენ მამისეულ საცხოვრისს. გვარი ამ შემთხვევაში მუშახელის დაკარგვის გამო გამოსასყიდს, კომპენსაციას მოითხოვდა. ცოლის „ყიდვის“ ჩვეულება ბევრ ხალხს, განსაკუთრებით მესაქონლეობის კულტურულ არეალს დღემდე შერჩა. მესაქონლე ტომების ყორღანულ სამარხებში დადასტურებულია ქმართან ერთად ცოლის დაკრძალვის შემთხვევებიც, რაც მის უუფლებობაზე მიგვანიშნებს. მამაკაცებს ჰქონდათ თავშეყრის ადგილები, ე.წ. მამაკაცთა სახლები. პატრიარქალური დიდი ოჯახებისგან, სადაც რამდენიმე თაობა იყო წარმოდგენილი, შედგებოდა საოჯახო თემი, რომელიც, თავის მხრივ, ახალი ქვის ხანის საზოგადოების ეკონომიკურ საფუძველს შეადგენდა.

პრეისტორიული საზოგადოების წიაღში მომხდარ შრომის მეორე დიდ დანაწილებად ითვლება ხელოსნობის მეურნეობის დამოუკიდებელ დარგად ჩამოყალიბება. ეს მოხდა მაშინ, როდესაც დაიწყო ლითონის წარმოება და, როდესაც სოფლის მეურნეობას გამოეყო ხელოსნური სა-

საქონლო წარმოება. გაჩნდა ხელოსან მელითონეთა და მერე მეთუნეთა კომპაქტური დასახლებები, რომლებიც საბაზრო პროდუქციას აწარმოებდნენ. შემდგომ, სა-საქონლო პროდუქციის სახელოსნო ნაწარმის ასორტი-მენტისა და მოცულობის, საზოგადოებაში მათ ნაწარ-მოებ პროდუქციაზე მოთხოვნილების ზრდასთან ერთად, ჩნდება შუამავალ ვაჭართა ფენა. საზოგადოებაში ჩნდება გასაცვლელი საქონლის ეკვივალენტის შემოღების აუცილებლობა, რომლის ყველაზე გავრცელებულ სახე-ობას ესა თუ ის ლითონის ხელოვნური ნაწარმის ნახევარ-ფაბრიკატები მარილი ან საქონელი წარმოადგენდა. კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში ეს ყველაზე ხან-გრძლივი უძველესი ეტაპი ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბო-ლოს დასრულდა გეოგრაფიული საზოგადოების რღვევით, კლასების, ქალაქების, სახელმწიფო დამწერლობის და პირველი ცივილიზაციის წარმოშობით მესოპოტამიასა და ეგვიპტეში.

პარი III
პირველი მდინარული (ჰიდრაულიკური)
ცივილიზაციები

§1. ძველი შუმერი (შუამდინარეთი -
ცივილიზაციის აკვანი)

კაცობრიობამ მანამდე არნახულ კულტურულ აღმავლობას მიაღწია შუამდინარეთშიანუმესოპოტამიაში. ტერმინი „მესოპოტამია“ ბერძნულიდან მოდის და ნიშნავს შუა მდინარეთს. მდ. ევფრატისა და მდ. ტიგროსის შორის არსებულ უნაყოფიერეს მიწა-წყალზე (თან. ერაყი), რომლის ფართობი 15 000 კვ.კმ-ს არ აღემატებოდა, შეიქმნა პირველი ქალაქ-სახელმწიფოები, საფუძველი ჩაეყარა განათლების სისტემას. აქ, მსოფლიო კულტურის ისტორიაში, ძვ.წ. IV ათასწლეულში წარმოშობილ პირველ ცივილიზაციას შუმერულს უწოდებენ, ხოლო მათ ქვეყანას შუმერს. ძვ.წ. III ათასწლეულში შუმერს გააჩნდა საერთო, სახელმწიფო სიმბოლიკა, თავისებური გერბი. ეს იყო ფრთაგაშლილი ლომისთავიანი არწივი. თავისი სიმბოლოები ჰქონდათ ქალაქ ლაგაშს (ორი ლომი), უმმს (ორი ვაცი), ურუქს (ირემი) და ურს (ხარი). ამ პერალდიკურმა ქვისა და ლითონის რელიეფებმა ჩვენამდე მოაღწია, ისევე როგორც შუმერისადმი მიძღვნილი ჰიმნის ლურსმნულმა ტექსტებმა. სამხრეთ მესოპოტამიაში შუმერის მოსახლეობის რიცხვი ერთ მილიონს აღწევდა. შუმერელების წარმომავლობა, მათი ენობრივი ჯგუფი დაუდგენელია. ისინი მდ. ევფრატს „ბურანუნს“ ეძახდნენ, ხოლო მდ. ტიგროსს „იდიგინას“. ძველად ეს მდინარეები ცალ-ცალკე უერთდებოდნენ ზღვას სპარსეთის ყურეში. ძველთაგანვე სანაოსნო მდინარეებს წარმოადგენდნენ. გამოირჩეოდნენ თევზის სიუხვით, ნაყოფიერი ჭალებით, ნადირ-ფრინველის სიმრავლით.

აქ დასახლებულმა პირველყოფილმა მონადირეებმა და შემგროვებლებმა უკვე V ათასწლეულში, თუ უფრო ადრე არა, დაიწყეს ვრცელი ველების ათვისება. ამ მდინარეებს დიდი რაოდენობით ჩამოჰქონდათ შლამი-მთის ქანების ნაშალი ბუნებრივი სასუქი. მას უნდა უმაღლოდეს თავის გასაოცარ ნაყოფიერებას მესოპოტამიის ველ-მინდვრები. სამხრეთში დამკვიდრებულმა მიწათმოქმედებმა, ჯერ პრიმიტიული სარწყავი არხების, შემდეგ კი რთული საირიგაციო ქსელის შექმნის წყალობით აითვისეს სახნავ-სათესი მიწები, მოჰყავდათ ხორბალი და ქერი, ტექნიკური კულტურები (სელი), გააშენეს ფინიკის, ვაშლის, ლეღვის ბაღები, აწარმოებდნენ ბოსტნეულს; მისდევდნენ მეცხოველეობას; დიდ რაოდენობით ჰყავდათ მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, ღორები. შრომის იარაღები ძირითადად მზადდებოდა გამომწვარი თიხისაგან. აქ სხვა ნედლეული: კაჟი, ობსიდიანი, სპილენძი არ მოიპოვებოდა და ის გარედან შემოჰქონდათ. შუმერელებმა კულტურულ აღმავლობას დიდი შრომისმოყვარეობით, სოციალური ორგანიზაციისა და განათლების მეშვეობით მიაღწიეს. მათ, როგორც აღვნიშნეთ, შექმნეს პირველი ქალაქ-სახელმწიფოები (ური, ურუქი, ბაბილონი, კიში, მარი, ლაგაში), რომელთა სახელები ძველი აღთქმის წიგნებმა შემოგვინახა. შემდეგ კი მათი არსებობა არქეოლოგიამ დაადასტურა. შუმერელებს წელიწადში გარანტირებული, ორი მოსავალი მოჰყავდათ. ვითარდებოდა ვაჭრობა-ხელოსნობა. ქვეყანაში დაგროვდა დოვლათი, რომელსაც დაცვა ესაჭიროებოდა. ამ სიმდიდრის აღრიცხვა-აღწერის საყოველთაო საჭიროებამ განაპირობა მსოფლიო კულტურის ისტორიაში პირველი დამწერლობის და განათლების მთელის ისტემის შექმნა ძვ.წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოს. ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე უნდა აღვნიშნოს, რომ დამწერლობის შექმნით

შუმერელებმა სათავე დაუდეს ახალ უმნიშვნელოვანეს ეტაპს კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში.

ძვ.წ. 3500 წლისთვის დამთავრდა ყველაზე ხანგრძლივი პრეისტორიული (წინაისტორიული) პერიოდი კაცობრიობის კულტურის ისტორიაში. ძალზე ზუსტია ცნობილი ამერიკელი შუმეროლოგი სემიუელ კრამერი, როდესაც მან თავის სამეცნიერო-პოპულარულ წიგნს მრავლისმთქმელი სათაური მისცა: „ისტორია იწყება შუმერიდან“. (არსებობს წიგნის ქართული გამოცემაც. იხ. სემიუელ ნ. კრამერი. ისტორია იწყება შუმერიდან. თარგმნა მ. სოხაძემ. სპეცრედაქტორი ზ. კიკნაძე. „ნაკადული“, თბილისი 1988 წ.).

შუმერულმა დამწერლობამ მეზობელ ხალხებში, მათ შორის დამპყრობელ სემიტებში გავრცელების შემდეგაც განაგრძო არსებობა. მან მხოლოდ ახ.წ. I საუკუნეში შეწყვიტა ფუნქციონირება. ჩვენამდე მოაღწია შუმერულ-აქადურმა, ებლა-შუმერულმა და სხვა ლექსიკონებმა. აქადის, სემიტური მოდგმის ტომებმა შუმერულ ცივილიზაციას ბოლო მოუღეს ძვ.წ. II ათასწლეულში, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მას თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს. ძველ ბაბილონში მას ისევე ასწავლიდნენ, როგორც ლათინურს შუა საუკუნეების ევროპის სკოლებში. ის რჩებოდა მეცნიერებისა და კულტურის ენად (მისი თანამედროვე სახელწოდება „ლურსმნული“ წარმომდგარია მისი ასო-ნიშნების სოლთან და ლურსმანთან მსგავსებიდან). მოსულმა აქადელებმა შეისისხლხორცეს შუმერების კულტურა, რელიგია, დამწერლობა.

შუმერელებს უნდა ვუმადლოდეთ ჯერ იდეოგრაფიკული (ბერძნ. იდეა + ვნერ), პიქტოგრაფიული, ნახატებიანი დამწერლობის ჩასახვას და შემდგომ ლოგოგრაფიული (ბერძნ. სიტყვა + გამოცანა) სისტემის დანერგვას, სადაც ყოველი ცალკეული ნიშანი ცალკე სიტყვას აღნიშნავდა.

მის საფუძველზე ძვ.წ. III ათასწლეულიდან დაინერგა შუმერული დამწერლობის კლასიკური მარცვლოვანი ანუ სილაბური (ბერძნ. „მარცვალი“), „ლურსმნული დამწერლობის“ სახელით რომ არის ცნობილი (სურ.9).

სველ, ნედლ თიხის ფირფიტებზე ლერწმის ჩხირებით, შემდეგ ლითონის წკირებთ წერისას ასო-ნიშნებს სოლის (ლურსმნის) მოყვანილობა ჰქონდათ. „ლურსმნულს“ მხოლოდ შორეული მსგავსება აკავშირებდა ნახატ-წარწერებთან. თუ ადრე მათი გეომეტრიული ფორმის სტილიზებული სიმბოლოები გარკვეულ საგნებს ასახავდნენ, მოგვიანებით ისინი ბგერებს დაუკავშირეს. მათი მეშვეობით უკვე აბსტრაქტული ცნებების გადმოცემა გახდა შესაძლებელი. ამან ხელი შეუწყო არა მარტო სამეურნეო დოკუმენტაციის, ანგარიშ-აღრიცხვიანობის მონესრიგებას, არამედ ხალხური შემოქმედების ნიმუშების ფიქსაციას, მწერლობის ჩასახვას. ცხადია, ყველაფერ ამას შესაბამისი კულტურული დონე, სპეციალური განათლება, სწავლის ამ უძველესი პროცესის დახვეწა ესაჭიროებოდა. კულტურის ისტორიაში პირველად შუმერში შეიქმნა სკოლები. არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა არა მარტო სასწავლო კლასები, ალიზის მერხებითა და მასწავლებლის კათედრით, არამედ მრავალრიცხოვანი თიხის სასკოლო რვეულები და სახელმძღვანელოები. შუმერის სკოლებში ასწავლიდნენ არა მარტო წერა-კითხვასა და პრაქტიკულ, ელემენტარულ მათემატიკას, არამედ ხატვას, შესაძლოა მუსიკას, ბოტანიკას, ზოოლოგიას, გეოლოგია-მინეროლოგიის საფუძვლებს, ლიტერატურასა და სხვ. შესაბამისად სწავლის პროცესი რთული და ხანგრძლივი იყო თანაც ფიზიკურ დასჯაზე გათვლილი. ის მთავრდებოდა ყმანვილკაცობის დადგომასთან ერთად. საზოგადოებაში დიდი ყოფილა მოთხოვნა განათლებულ, სკოლადამთავრებულ ყმანვილებზე. ისინი უსაქმოდ ნამდ-

ვილად არ რჩებოდნენ. გარდა სამეფო კარისა და ტაძრებისა, „გადამწერ-მწერალი“ ესაჭიროებოდათ დიდვაჭრებსა და მსხვილ ხელოსნურ გაერთიანებებს, მიწათმფლობელებს და სხვ. მათ უზრუნველყვეს შუმერული კულტურის შემდგომი აღმავლობა, მეცნიერებისა და ხელოვნების აყვავება. შუმერში გაჩნდა პირველი საკრავი, სიმებიანი მუსიკალური ინსტრუმენტები, ჩანგი და ქნარი, შაშის ტიპის გასართობი სათამაშოები, ხმამაღალი, კოლექტიური კითხვის ტრადიცია. შუმერებმა დაამკვიდრეს განათლებული, ნასწავლი ადამიანისა და კანონების პატივისცემა. შუმერისადმი მიძღვნილ „ქებათა-ქებაში“ ნათქვამია „ო, შუმერო, დიადო მიწავ, მუდმივი სხივებით განათებულო, სხვა ხალხთა შორის ღვთიური კანონებით გამორჩეულო!“

თვალსაჩინოა შუმერელების დამოკიდებულება თავად კულტურასთან, მათი მისწრაფება ყოფაცხოვრების მოწესრიგებისაკენ და კომფორტისაკენ. ეს ჩანს მსოფლიო მნიშვნელობის ისეთ ეპიკურ ნაწარმოებში, როგორიცაა „გილგამეშის ეპოსი“. ამ მაღალმხატვრულ ნაწარმოებში ადამიანის არსებობის, მისი მოწოდების, ამქვეყნიური დანიშნულების ფილოსოფიურ არსზეა საუბარი. მასში აღწერილია ქალაქ ურუქის მეფის, ღვთაებრივი წარმოშობის გილგამეშის თავგადასავალი და იმდროინდელი მსოფლიოს ეკოლოგიური კატასტროფა „წარღვნა“. ეს პოემა იმღერებოდა საკრავი ინსტრუმენტების თანხლებით. მას ახასიათებს მისამღერი ტაეპები, ე.წ. რეფრენები. სავარაუდოდ ეს დაკავშირებულია ეპოსის მუსიკალურ ტემპთან, მელოდიასა და დეკლამატორ-შემსრულებლის ჟესტიკულაციასთან (რაც დღესაც ახასიათებთ სახალხო მთქმელებს). სანამ ბედისწერა გილგამეშს თავის მეგობარს ენქიდუს შეახვედრებდა, ეს უკანასკნელი ჭეშმარიტი ბუნების შვილი იყო. ის ნამდვილი ველურია, ამ სიტყვის პირდაპირი მნიშვნელობით. ის

ლმერთმა არურუმ შექმნა: „თიხა მოზილა, ველზე გამოძერწა“; „ველზე იშვა გმირი ენქიდუ“, ის „ველთა ნაშიერია“. მისი საცხოვრებელი ველია, მას მიწაზე სძინავს გარეული ცხოველების გარემოცვაში. გაბურძგნულია, „სხეულს ბალანი უფარავს“, „ქალივით ატარებს თმებს“, „თმების კულულებს“. ფიზიკურად ძალზე ძლიერია, „არ იმოსება“, პეშვით იკმაყოფილებს წყურვილს წყაროზე. მონადირეებისგან იცავს ცხოველებს. არ იცის ადამიანური ცხოვრების წესი, რომელსაც ის თანდათანობით ითვისებს ქალაქელი „როსკიპი შამხათის“ შემწეობით. ქალაქში ის ეზიარება ცივილიზაციის მიღწევებს, სახლდება კეთილმოწყობილ სახლში. მან „შეიძინა სიბრძნე, გაუფართოვდა გონება“. მან იცის „ვინც ველად იშვა ძლიერია ძალით.“ ენქიდუს „გონება დაუმშვიდდა, გამხიარულდა, გული გაუხალისდა, სახე გაუბრწყინდა“; „თმები მოიკვეცა, ზეთით განიპოხა, შეიმოსა და რაც მთავარია ადამიანისადაც ალაპარაკდა“, საერთო მონახა ადამიანებთან. „სასმელი შესვა ქვეყნის ხვედრი“, მიიღო „სიცოცხლის საზრდო“ ანუ ადამიანური საკვები. გაერთო იქ, სადაც „ყველდღიური ზეიმი, მუსიკოსები და მომღერლებია“. თავის განუყრელ მეგობარ, ფუფუნებაში გაზრდილ გილგამეშთან ერთად ბევრ საგმირო საქმეს ჩაიდენს, რაც „ბუნების ძალებთან დაპირისპირებაში“, „ციური ხარის, ურჩხულისა და კედრის ტყის მცველის გოლიათ ხუმბაბას მოკვლაში გამოიხატა. გილგამეში ენქიდუსაგან განსხვავებით ნამდვილი, „კულტურული გმირია“, ზრუნავს ხალხზე, იცავს ჰიგიენის ნორმებს, ბანაობს, თავს უვლის, სუფთად იმოსება, კარგად შეიარაღებულია. თავს სამეფო, ოქროს გვირგვინი ადგას. ის იმდენად მომხიბვლელია, მას თავად ქალღმერთმა იშთარმა დაადგა თვალი. გილგამეში ბრწყინვალე სასახლეში, დიდებულ გარემოცვაში ცხოვრობს. უხუცესებთან ერთად მართავს მდიდარ ქვეყანას.

მან შემოავლო ქალაქ ურუქს მძლავრი გალავანი, „რომლის ქონგურები სპილენძისას ჩამოჰგავდა.“ მისი რაზმი დაფდაფების ხმაზე საბრძოლველად ეწყობა. ეპოსი მას ისეთი ეპითეტებით ამკობს, როგორიცაა „ძლიერი, დიდებული მმართველი, გულმზურვალე“. მოტანილი აღწერის მიხედვით ენქიდუ და გილგამეში სხვადასხვა კულტურების, მესაქონლე და მიწათმოქმედთა წარმომადგენლებია. ერთი რძეზეა გაზრდილი, მეორე ფინიკის სასმელზე, ლუდსა და ღვინოზე, განსხვავდება მათი საკვები. ფიზიკურად ორივე ძლიერია, ველური ხარებივით ისინი თავდაუზოგავად ებრძვიან ერთმანეთს. შეჭიდების სცენა მთავრდება ხვევნა-კოცნით და მათი დამეგობრებით.

ღმერთების გადანწყვეტილებით, ადამიანთა წესის თანახმად, ენქიდუ უნდა მიიცვალოს. მას ურუქის მოსახლეობა, მთელი ბუნება, მცენარეები და ყველა სულდგმული გლოვობს, გილგამეშს აღარ აინტერესებს ლხინი, დროსტარება, მხიარულება, ცეკვა-სიმღერები, ძვირფასი ტანსაცმელი, თავის მოვლა, ოჯახზე ზრუნვა, ანუ ის, რაც პოემის თანახმად „ეს არის საქმე კაცისა“, ანუ კულტურის არსი. გილგამეშს სურს გაერკვეს სიკვდილ-სიცოცხლის, ადამიანთა ხვედრის ბუნებაში, სამყაროს არსის საიდუმლოში. მისი ვნებათაღელვანი ძვირფასი მეგობრის დაკარგვის გამო, დიდი ექსპრესიით, მხატვრული ოსტატობით არის გადმოცემული, რამაც განაპირობა მისი დიდი პოპულარობა ძველ აღმოსავლეთში.

შუმერთა არა მარტო ისტორიულმა მახსოვრობამ, არამედ ლურსმნულმა წარწერებმა, შემოგვინახა ქალაქ-სახელმწიფო ურუქის პირველი დინასტიის V მეფის გილგამეშის (ძვ.წ 2700-2600 წ.) სახელი, რომელიც იხსენიება მომდევნო ხანის ურში აღმოჩენილ „მეფეთა ნუსხაში“ (შუმერის პერიოდიზაცია-ქრონოლოგია იხ. II ცხრილში). ეპოსის თანახმად ადამიანს არ ძალუძს მიაღწიოს უკვდავ-

ებას, შეინარჩუნოს „მუდმივი სიჭაბუკე“, ის უნდა ემორჩილებოდეს თავის სვეს. უკვდავია მხოლოდ მისი საქმეები: გილგამეშის ეპოსი იმდენად პოპულარული ყოფილა, რომ აისახა შუმერული გამოყენებითი ხელოვნების ისეთ გავრცელებულ სახეობაზე, როგორიც იყო საბეჭდავები. შუმერებს, ეგვიპტელებისგან განსხვავებით, არ ახასიათებდათ მარადისობისაკენ სწრაფვა, რაც მათი ანდაზებითაც დასტურდება: „განა საუკუნოდ ვარტყამთ ბეჭდ-საბეჭდავებს,“ „განა საუკუნოდ ვაგებთ სახლებს“, „განა საუკუნოდ იყრებიან ძმები“, „განა საუკუნე გრძელდება სიძულვილი“. მართლაც, არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა – შუმერელები არ ისწრაფვოდნენ მკვიდრი, ხანგრძლივი დანიშნულების ნაგებობების მშენებლობისაკენ, არც ცოცხლებისათვის და არც გარდაცვალებულთათვის. ამის საშუალებას არც მათი ტრადიციული სამშენებლო მასალა – ბზენარევი, მზეზე გამომშრალი ალიზი იძლეოდა. დროდადრო, რეგულარულად საჭირო ხდებოდა მათი განახლება. აღსანიშნავია, რომ შუმერელ მშენებლებს ეძლევათ პრიორიტეტი გუმბათების, თალების ამოყვანის საქმეში და მონუმენტური ნაგებობების დაგეგმარებაში. ცნობილმა ინგლისელმა არქეოლოგმა ლეონარდ ვულიმ (1880-1960) სამხრეთ მესოპოტამიაში, სპარსეთის ყურესთან 1922-1934 წწ გათხარა შუმერის დედაქალაქი ური. მანამდე ეს მხოლოდ „ძველი აღთქმიდან“ იყო ცნობილი (დაბ.11:31), როგორც თავად შუმერი (ებრ. შინკარ-ი). მათ რეალურობაში ეჭვი დიდ ხანს ეპარებოდათ. მრავალათასიან ქალაქს 5 კმ სიგრძის და 22 მ სიმაღლის ალიზის, ფისნარევი კედელი და კოშკი იცავდა. ცალკე იდგა ასევე გალავნით გამოყოფილი სამეფო სასახლე და სატაძრო კომპლექსი. ქალაქი კვარტალებად იყო დაყოფილი. გათხრილია ორ სართულიანი, უბრალო მოქალაქეთა კომფორტული სახლები, ვაჭრებისა და ხელოსნების საცხოვრებლები,

საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობები, ნავსადგური, სავაჭრო საწყობები, ლურსმულწარწერიანი თიხის ფირფიტების საცავეები. ევფრატს ზემოდან გადმოჰყურებდა მთვარის ღვთაებისადმი მიძღვნილი 21 მეტრზე მეტი სიმაღლის და შთამბეჭდავი ფართის მქონე (65X45მ) ტერასოვანი ტაძარი (სურ.10).

ის სამი იარუსისაგან შედგებოდა. თითოეული მათგანი სხვადასხვა ფერად იყო შეღებილი (შავი, წითელი და თეთრი). ბოლო სართულზე სამსხვერპლო იყო განთავსებული. ასეთი დაგეგმარების ტაძრებს ზიქურატებს უწოდებენ. ქალაქის ფართობი 330 ჰექტარს მოიცავდა, მოსახლეობა 50 ათას სულს აღემატებოდა.

შუმერულ კულტურაზე დიდი გავლენა მოახდინა მინათმოქმედი ტომების ტრადიციულმა რელიგიურმა რწმენა-წარმოდგენებმა. შუმერელების პოლითეიზმი (ბერძნ. მრავალღმერთიანობა) ემყარება ნაყოფიერების ღვთაებების თაყვანისცემას. მათი კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად ამ ღვთაებების სახელზე აგებდნენ ზიქურატებს, ამკობდნენ სურათ-ნახატებითა და ქანდაკებებით. შუმერული ქანდაკებები გაშეშებულ, სტატიკური პოზით ხასიათდებიან. მთავარი ყურადღება სახის გოროზ, მკაცრ გამოხედვას ექცეოდა. სრულდებოდა თეატრალიზირებული, რელიგიური ცერემონიები, მსხვერპლშენიშვნები. თიხის ფირფიტებმა შემოგვინახა მათდამი მიძღვნილი ჰიმნები. მათ შორის „ყოვლის შემქმნელი“ შამაშისადმი. ის გახლდათ უზენაესი ღვთაება, „მფლობელი ცისა და მიწისა“. ამავე დროს ყველა ქალაქს თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა. თითოეულის ადგილი მკაცრად იყო განსაზღვრული ღმერთების იერარქიაში. მათ სათავეში ედგა უზენაესი სამეული (ტრიადა). ცის ღმერთი „ან“-ი – „ღმერთების ღმერთი“, მიწის ღმერთი „ენლილ“-ი და წყლის ღმერთი „ენქ“-ი. საყოველთაოდ იყო გავრცელებული

ბული ციურ მნათობთა თაყვანისცემა – მთვარის, მზის. ენლილს მიეწერებოდა თოხისა და გუთნის, საერთოდ სოფლის მეურნეობის შექმნა ადამიანთა სასიკეთოდ. ენქი მფარველობდა არა მარტო წყლის, შუმერისათვის სასიცოცხლო სტიქიას, არამედ ის სწავლა-განათლებისა, ხელოვნებისა და ხელოსნობის მფარველიც იყო. ყოველ მათგანს ჰყავდა მეუღლე. ისინი განასახიერებდნენ ნაყოფიერების პირველსაწყისებს („ან“-ის წყვილი „ქა“ მიწას აღნიშნავდა. მისი ეპითეტი იყო ნინთუ „სიცოცხლის მომცემი“). ღმერთებს ჰყავდათ შვილები, რომლებზედაც გადანაწილებული იყო ღვთიური ძალაუფლება. ღმერთების კულტი ფართოდ გავრცელდა მთელ შუმერში. ამგვარად, შუმერელთა რწმენა-წარმოდგენებში კარგად წარმოჩინდა მათი გარემომცველი სამყაროს სურათი, რომელიც ემყარებოდა ბუნების, ცის, მიწის, წყლის ერთიანობის იდეას. არც ის იყო შემთხვევითი, რომ ცალკეული ღვთაებები ასოცირებულიც იყო პლანეტებთან და ვარსკვლავებთან. ინანა-იშთარი – ვენერასთან, მარდუქი – იუპიტერთან, მერკური – ნიბუსთან, ნინურთი – სატურნთან. დღემდე ასტრონომიაში გამოიყენება შუმერების მიერ მათთვის შერქმეული სახელების ანტიკური ინტერპრეტაციები. ცის ტატნობს შუმერელი ქურუმები ზიქურატებიდან აკვირდებოდნენ, პლანეტების მდგომარეობის მიხედვით აწესრიგებდნენ სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების კალენდარს. წელიწადი მათ დაყვეს 12 თვედ, ხოლო თვე 29-30 დღედ, საათი 60 წუთად, წრე 360°-ად. გამოჰყვეს კლიმატური სეზონები.

ასეთსავე იერარქიულ პრინციპებზე იყო დაფუძნებული შუმერის საზოგადოებრივი წყობა. ქალაქ-სახელმწიფოს სათავეში, რომლის თავისუფალი მოსახლეობა 40 ათასს აღწევდა, იდგა მეფე, შუმერულად - „ლუგალ“. ის ქვეყანას „სახალხო კრების“ მეშვეობით მართავდა. მის

შემადგენლობაში მხოლოდ მამაკაცები, პროფესიონალი მეომრები შედიოდნენ (სურ. 11).

ბრძოლის დროს ძირითად დამრტყმელ ძალას საბრძოლო ეტლები წარმოადგენდნენ. ისინი შეიარაღებული იყვნენ სპილენძის მუზარადებით, სპილენძის შუბისპირებით, მახვილებით, ცულებით, ქვის ლახტისთავეებით, შურდულებით. შუმერელები იყენებდნენ ხის ბუმერანგებსაც. მათ ისეთივე ფორმა და აეროდინამიკური თვისებები ჰქონიათ, როგორც ავსტრალიის აბორიგენების ანალოგიურ იარაღებს. სამიზნიდან აცდენის შემთხვევაში ისინი მსროლელს უბრუნდებოდნენ. ოთხკუთხა ფარები იცავდნენ მეომრის სხეულს. ფაროსნების შემჭიდროვებული რიგები თავისებურ ფალანგას ქმნიდა. ასეთი რაზმია გამოხატული ცნობილ „ძერათა სტელაზე“ ეს ქვის ფილა მოგვითხრობს შუმერის ქალაქ ლაგაშის მმართველის ეანნატუმის გამარჯვებებზე. შინააშლილობამ საბოლოოდ მოუღო ბოლო შუმერს აქადის მეფე სარგონ დიდის, იმავე შარუქენის მმართველობის (ძვ.წ. 2335-2279 წწ) დროს. მეომრების ხელში იყო თავმოყრილი მთელი ეროვნული სიმდიდრე. მწარმოებელი, სასოფლო თემის მოსახლეობის ძირითად ბირთვს „საშინაო თემი“ ანუ პატრიარქალური მრავალშვილიანი ოჯახი შეადგენდა. გვარის ნაცვლად წამყვანი როლი საზოგადოებრივ და სამეურნეო ცხოვრებაში უკვე „დიდ ოჯახს“ ეკისრებოდა. სასოფლო-სამეურნეო წარმოების საჭიროებების გამო მათი შრომის იარაღები ძირითადად გამომწვარი თიხისა და ძვლისგან მზადდებოდა, ჰქონდათ კაჟის გაპრიალებული ზედაპირიანი ცულები და ისრისპირები. თიხისაგან ამზადდებდნენ მაგალითად ნამგლებს. ისინი ერთიანდებოდნენ არა გვაროვნულ, არამედ სამეზობლო თემში. მათ უკვე საერთო ეკონომიკური ინტერესები, სარწყავი არხების წესრიგში მოყვანის

აუცილებლობა კოლექტიური უშიშროება ამოძრავებდათ. გვაროვნული წყობისთვის დამახასიათებელი სოციალური თანაფარდობა- თანასწორუფლებიანობა ძვ. წ. III ათასწლეულში აღარ არსებობდა. შუმერულმა ლიტერატურულმა ძეგლებმა შემოგვინახეს ცნობები გარდასულ „ოქროს საუკუნეზე“, როდესაც არ არსებობდა ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლუატაცია. ამ საზოგადოებრივი ე.წ. „დესპოტური სისტემის“ ჩამოყალიბება მიმდინარეობდა IV ათასწლეულიდან და შუმერში სახელმწიფოს წარმოშობით დაგვირგვინდა. არქეოლოგიური პერიოდიზაციით ეს არის სპილენძ-ბრინჯაოს ეტაპი შუმერის კულტურის ისტორიაში. ინტენსიური სოფლის მეურნეობა ახალი სავარგულების ათვისებასა და იაფ მუშახელს მოითხოვდა. ყველაზე მძიმე სამუშაოებზე (არხების გათხრა, კაშხალების, დიდი ტაძრების და მეფეთა სასახლეების მშენებლობა) გამოიყენებოდა სამხედრო ტყვეების, მონების შრომა, მათი მორჩილების უზრუნველყოფისათვის იქმნებოდა სპეციალური სამხედრო რაზმები, პოლიციის წინამორბედი ძალა. სამართლებრივი თვალსაზრისით ტყვეები სრულიად უფლებააყრილები იყვნენ. აღნიშნული ვითარება აისახა დაკრძალვის წესებში. შუმერელებს სწამდათ „იმ ქვეყნის“ არსებობა, სადაც ადამიანი საუკუნო განსასვენებელს ჰპოვებდა. შუმერში არსებული ღრმა სოციალური უთანასწორობა წარმოაჩინა ქალაქ ურის გათხრებისას აღმოჩენილმა მდიდრულმა, III ათასწლეულის შუა ხანის სამეფო სამარხების შესწავლამ. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა მეფე აბარგის აკლდამა. მასთან ერთად დაუკრძალავთ 65 ქალი და კაცი. მის მეუღლე დედოფალ შუბდისთან ერთად 25 ქალი და კაცი. მათ ზალადობის არავითარი კვალი არ ეტყობოდათ. ისინი გვერდზე იქვნენ, მუხლმოხრილები, სახისკენ აზიდული ხელებით.

მეფე მესქალდმუქის სამარხში, უამრავ განძთან ერთად აღმოჩნდა ოქროსაგან დამზადებული მუზარადი, რომელიც შუმერული საიუველირო ხელოვნების ნიმუშად ითვლება (სურ. 12). მეფე, მარჯვენა გვერდზე იწვა ხელში ოქროს მასიური თასი ეჭირა. ნელზე, ვერცხლის ქამარზე, ოქროს ხანჯალი ეკიდა.

საიქიოში გზის გასანათებლად, ამ ოქროს მუზარადიან მეფისათვის ოქროს, ნიჟარისმაგვარი სანათური, ჭრაქი ჩაუტანებიათ სხვა აურიცხავ სიმდიდრესთან ერთად, ისევე როგორც ურის მეფე აბარგისა და მისი თანამეცხედრე ოქროს გვირგვინოსან დედოფალ შუბადისათვის. სხვა მდიდრულ უსახელო სამარხში დაფიქსირდა 6 მამაკაცისა და 68 ქალის ჩონჩხი. მათაც არ ეტყობოდათ რაიმე ძალადობის კვალი. ეჭვგარეშეა რიტუალურ, საწესო სიკვდილის ფაქტთან გვაქვს საქმე. მათ ამ აქტისათვის წინასწარ ფსიქოლოგიურად ამზადებდნენ. ალბათ გადასვლა სხვა სამყაროში „პატრონთან“ ერთად ნეტარებად მიაჩნდათ. ერთ-ერთ მხევალ ქალს ხელში ეკავა ლაზურიტებით შემკული, ხარის რელიეფური თავით შემკული მუსიკალური საკრავი, ჩანგის ტიპისა. სამარხთა ნაწილი იმთავითვე თანამედროვეთა მიერ ყოფილა გაძარცვული. ჩვენამდე მოღწეული მრავალფეროვანი ოქროსა და ვერცხლის სამკაულის, ჭურჭელის, იარაღის და სხვა საიუველირო ნაწარმის მხატვრული ღირსება თანამედროვეთა შორის დღესაც აღტაცებას იწვევს. წარმოდგენას შუმერთა გარეგნობაზე, მათ ფიზიკურ ტიპზე და ჩაცმულობაზე გვაძლევენ მათი მრავალრიცხოვანი თიხისა და ქვის სკულპტურული გამოსახულებები (სურ. 13).

ისინი საშუალო სიმაღლის, ჩასკვნილი აღნაგობისა არიან, მრგვალ გადაპარსულ თავიანები, ნუშისებური თვალებით. უყვარდათ ძვირფასი, ოქროსა და ვერცხლის სამკაულები, ლამაზი თავსაბურავები. ატარებდნენ მსუბ-

უქიქსოვილის ტანსაცმელს, მათ შორის შოტლანდიური „კა-ბების“ მსგავს. შუმერელები მსოფლიო კულტურის ისტორიაში შევიდნენ, როგორც პირველი კანონმდებლები. ბაბილონეთის მეფე ჰამურაბმა (ძვ.წ. XVIII ს) თავისი კოდექსის შემუშავებისას შუმერული კანონები გამოიყენა. შუმერის კულტურული მიღწევები უკვალოდ არ დაკარგულა. მთელ მესოპოტამიაში, ირანში (ელამი), სირიასა და ანატოლიაში გავრცელდა ლურსმნული დამწერლობა, ისევე, როგორც მთელ ბაბილონეთში. ბერძნები შუმერულ დამწერლობას „ასურულს“ ეძახდნენ (ბერძ. „ასსურია გრამატა“). III-II ათასწლეულებში საერთაშორისო ურთიერთობათა ენად ჯერ შუმერული, შემდეგ კი აქადურ-ბაბილონური ხდება. ევროპელებმა შემოქმედებითად (ბერძნების მეშვეობით) აითვისეს მათი მიღწევები არქიტექტურაში, ხელოვნებაში, მათემატიკასა თუ მედიცინაში.

შუმერელებმა, უდიდესი გავლენა მოახდინეს მსოფლიო კულტურის შემდგომ განვითარებაზე. ამ „მდინარული ცივილიზაციის“ წარმატება, მიუხედავად მწირი ბუნებრივი რესურსებისა, განაპირობა მწარმოებლურ მეურნეობაზე, მინათმოქმედება-მეცხოველეობაზე გადასვლამ, სპილენძ-ბრინჯაოს ახალმა ტექნოლოგიებმა, კარგად ორგანიზებულმა შრომამ, სწავლა-განათლების, ზოგადად კულტურის მაღალმა დონემ.

შუმერი სამართლიანად ითვლება მსოფლიო ცივილიზაციის აკვნად. მსოფლიოს კულტურის ისტორიაში „მდინარეული ცივილიზაციის“ მეორე უმნიშვნელოვანეს კერა მდინარე ნილოსის ველზე, თანამედროვე ეგვიპტეში ჩაისახა ძვ.წ. IV ათასწლეულში. ლინგვისტების უახლესი გამოკვლევებით, მისი უძველესი მოსახლეობის ძველი ეგვიპტელების ენა, ისევე როგორც შუმერელებისა, სემიტურ-ქამიტურ მონათესავე ენათა ერთ ჯგუფს ეკუთვნოდა.

შუმერის ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია

1. პროტოშუმერები სამხრეთ მესოპოტამიაში (ურუქის კულტურა) ძვ.წ. 3500-3200 წწ.
2. შუმერები ძვ.წ. 3200-3100 წწ; სახელმწიფოსა და დამწერლობის შექმნა (ჯემდეთ ნასრის და ურუქის კულტურები).
3. შუმერის ქალაქ - სახელმწიფოები სამხრეთ მესოპოტამიაში;
4. გილგამეშისა და ენქიდუს ეპოსი - ძვ.წ. 2615-2500 წწ. ადრე დინასტიური II-III A პერიოდი; ძვ.წ. 2500-2318 წწ.
5. ადრედინასტიური III B პერიოდი; ძვ.წ. 2316 - 2236 წწ; შუმერის ქალაქების კონფედერაცია. აქადური პერიოდი ძვ.წ. 2318-2261 წწ.

§2. ძველი ეგვიპტე

მსოფლიო კულტურის ისტორიაში გამორჩეულია მეორე დიდი, ასევე მდინარეული, ძველევგვიპტური ცივილიზაცია. მას საფუძველი IV ათასწლეულის ბოლო ასწლეულიდან ეყრება, დამწერლობისა და სახელმწიფოს შექმნასთან ერთად და სრულდება ახ. წ. IV ს. იეროგლიფური დამწერლობისა და დამოუკიდებლობის საბოლოო დაკარგვასთან ერთად (ძველი ეგვიპტის ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია წარმოდგენილია III ცხრილში).

მდინარე ნილოსი თავისი სიდიდით ამაზონის შემდეგ მეორე მდინარეა მსოფლიოში. მისი სიგრძე 7000 კმ აღწევს. აქედან 800 კმ ის ეგვიპტის ტერიტორიაზე მიედინება. მისი ნაყოფიერი ველების სიგრძე-სიგანე დიდი არ არის, მერყეობს რა 4 კმ - 20 კმ შორის. მიუხედავად ამ შედარებით მცირე ფართობისა, ის ძველთაგანვე „მსოფლიო ბელელად“ იყო მიჩნეული, ხოლო აქ მოყვანილი მარცვლეული, კერძოდ ხორბალი, სტრატეგიულ ნედლეულად, ქვეყნის სიმდიდრის უმთავრეს წყაროდ ითვლებოდა.

არქეოლოგიური მონაცემებით, ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში, ე. წ. წინადინასტიურ ანუ არქაულ ეპოქაში, მდ. ნილოსის შუა დინების ამაღლებულ სანაპირო ზოლში, ყვაოდა ე. წ. ბადარული ცივილიზაცია (სოფელი რომლის მიხედვითაც დაერქვა სახელი მთელ ამ ერთგვაროვან კულტურას). ძველი ეგვიპტის ისტორიაში აქ პირველად იქნა დადასტურებული სპილენძის გამოყენების ფაქტები, გაითხარა გეგმაში ოთკუთხა კარფანჯრებიანი, ალიზით ნაგები სახლები. აღმოჩენილია მოხატული თიხის ნატიფი ჭურჭელი; ნაგების კერამიკული მოდელების სამარხებში ჩატანების წესი გვიჩვენებს, რომ სასულეთი ნილოსს გაღმა ივარაუდებოდა. მიცვალე-

ბულებს ემბრიონის, ჩვილი ბავშვის პოზაში მარხავდნენ, თავისკენ ხელაზიდულებს (სურ. 14).

მშრალმა კლიმატმა კარგად შემოინახა მიცვალებულების თმები; უმეტესობას შავი ფერის (იშვიათად ღია) თმები ჰქონია. ისინი ეკუთვნოდნენ აფრო-აზიური, სემიტურ-ქამიტური მოდგმის, ქამიტურ შტოს. ფარაონები ჩანს შემთხვევით როდი იწოდებოდნენ „შავთმიანთა მფლობელებად“. ძველი სამეფოს პერიოდში (ძვ.წ. XXIII ს) ეგვიპტე გადაიქცა მსხვილ ცენტრალიზებულ სამეფოდ. ფარაონების ხელში აღმოჩნდა ქვეყნის სიმდიდრის უდიდესი ნაწილი და შეუზღუდველი, დესპოტური ძალაუფლება.

ძველმა ეგვიპტელებმა პირველებმა მოიშინაურეს ფუტკარი, განავითარეს მეფუტკრეობა. ბადარელებს მოჰყავდათ ხორბალი და ქერი; ბოსტნეული: კიტრი, საზამთრო, ნესვი, პარკოსნები. ტექნიკური კულტურებიდან – სელი და კანაფი. აშენებდნენ ვაზს, წურავდნენ ღვინოს. ქერისგან ხარშავდნენ ლუდს. მოშინაურებული ჰყავდათ მსხვილფეხა საქონელი ხარ-ძროხა, წვრილფეხა საქონელიდან ცხვარსა და თხასთან ერთად ღორებიც ჰყოლიათ (რაც ბინადარი ცხოვრების, მიწაზე დამკვიდრების უტყუარი ნიშანია. ღორი ვერ იტანს დიდ მანძილზე გადაადგილებას საკვების მოძიების პროცესში). ყოფითი კულტურის დანიშნულების მაჩვენებელია ბადარის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი კოვზები, სპილოს ძვლის სავარცხლები, ქალის პატარა, თიხის ქანდაკებები და სხვ; მათ უკვე იცოდნენ მორწყვის სიკეთე. ნილოსის ველზე ნოტიო მიწაში ჩაყრილი თესლი ასევერად უკუგებას იძლეოდა. ამან ხელი შეუწყო ქვეყანაში სარწყავი მიწათმოქმედების დანიშნულებას. ნილოსის ვრცელი სანაპიროს გაყოლებაზე გაჩნდა სასოფლო დასახლებები. ხეობას სპეციფიკური

მოხაზულობა ჰქონდა (სურ.15), საიდანაც გაჩნდა მისი დღევანდელი სახელწოდება „ეგვიპტე“.

მას ფინიკიურ-ბერძნული ძირი „აიგუპტოს“ აქვს, რაც თავდაპირველად „მრუდეს“, მოხრილ სანაპიროს აღნიშნავდა. სხვების აზრით ქვეყანა თავის სახელს ეგვიპტის ძველ დედაქალაქ „მემფისის“ ხატოვან ნოდებას „ხეთკაპტახს“ (პტახის სიმაგრეს) უნდა უმადლოდეს. თავად ეგვიპტელები თავიანთ მიწაწყალს „ქემეტად“ ანუ „შავ მიწად“ მოიხსენიებდნენ. ეს იმის გამო, რომ ნილოსს ყოველწლიურად, ადიდებისას დიდი რაოდენობით ჩამოჰქონდა შავი ფერის მეტად ნაყოფიერი შლამი. თანამედროვე მეცნიერების გამოთვლით ყოველი წყალდიდობის შემდეგ ნილოსი თითოეულ ჰექტარ მიწაზე 2 ტონამდე ბუნებრივ სასუქს ტოვებდა! გამოთვლილია ისიც, რომ ყოველ ას წელიწადში ასეთი შავნიადაგიანი მიწის ფენა ათი სანტიმეტრით მატულობდა. სწორედ ეს იყო „ეგვიპტური სასწაულის“ მიზეზი. მოჰყავდათ რა ყოველწლიურად 2-3 უხვი მოსავალი, ეგვიპტელებმა თავისი დაუღალავი შრომით საფუძველი ჩაუყარეს მათი კულტურის აღმავლობას. შექმნილი დოვლათის ნაწილი რაციონალურად ხმარდებოდა სარწყავი არხების გაყვანას, ახალი სახნავ-სათესი მიწების ათვისებას. მრავალწლიანი კოლექტიური შრომით დაგროვილ სიმდიდრეს ესაჭიროებოდა დაცვა. იგებოდა ძვირად ღირებული თავდაცვითი ნგებობები, მათ შორის სასაზღვრო ზოლში. წარმოიშვა ქალაქები. გაიზარდა მოსახლეობის რიცხვი. ეკონომიკური ინტერესები მოითხოვდა მრავალრიცხოვანი დასახლებების, მიწათმოქმედთა კოოპერირებულ საქმიანობას, მის სწორ სოციალურ ორგანიზაციას, მით უფრო, რომ ეგვიპტის ნილოსის აყვავებულ ველებს გარს ერტყა უნაყოფო, ცხელი, ქვიშიანი უდაბნო. ეგვიპტელები მას „ფეშერეტს“ – „წითელ მიწას“ ეძახდნენ.

იქ ბატონობდნენ კულტურული განვითარების თვალ-საზრისით დაბალ საფეხურზე მყოფი, ნახევრად მშვიერი მონადირე-შემგროვებლები, მეომარი, მესაქონლეობაზე ახლახან გადასული მომთაბარე ტომები. მათ თვალი ეჭირათ ეგვიპტელთა სავარგულებზე და ბალ-ვენახებზე. საჭირო ხდებოდა არა მარტო არხების, წყალსატევების ერთობლივი, კოლექტიური ექსპლუატაცია, არამედ მთელი სარჩო-საბადებლის სათანადო დაცვა. გრძნობდნენ რა თავის კულტურულ და სოციალურ უპირატესობას ეგვიპტელები მათ ადამიანებადაც კი არ თვლიდნენ. სხვათა შორის „ეგვიპტელი“ და „ადამიანი“ მათთვის ერთი და იგივე ცნებას გამოხატავდა. დატყვევებულ ველურ მეზობლებს ყველაზე მძიმე სამუშაოებზე: ქვის სატეხებში, მადნის მოპოვებაზე, არხების გაყვანაზე, ტაძრებისა და სასახლეების მშენებლობაზე იყენებდნენ.

თავისებურად აისახა აღნიშნული ვითარება ძველ ეგვიპტურ მითოლოგიაშიც. „ნითელ მიწებს“ თავისი მფარველი, ბოროტი ხორშაკი, უდაბნოს მწველი ქარების გამგებელი „სეტხ-ი“ ჰყავდა. ეგვიპტელები მას ვირისთავიან და ადამიანისტანიან არსებად წარმოიდგენდნენ. მხოლოდ ერთიანი ეგვიპტის სამეფოს შექმნის შემდეგ – ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულსა და ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში მან სხვა ფუნქციები შეიძინა. ის გახდა ქვეყნის მეფეების, ფარაონთა დინასტიების მფარველი. ეგვიპტური სიტყვა „პარათ“, თანამედროვე საყოველთაოდ მიღებული ტრანსკრიპციით „ფარაონი“, „დიდ სახლს“ ნიშნავდა. შემდგომში ფარაონები, დიდებულები, სამეფო კარის წარმომადგენლები, ხშირად სანადიროდ სტუმრობდნენ ხოლმე „ნითელ მიწებს“. უდაბნოების მხარეზე მათ სახელმწიფო კონტროლი ჰქონდათ დაწესებული ისევე, როგორც საკუთარი ქვეყნის სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაზე. სახელმწიფო და მისი მმართველი ფარა-

ონი, ღვთის ნებით ზეციურ წარმოშობისად მიაჩნდათ. შესაბამისად თვლიდნენ – მეფემ კეთილი მწყემსივით უნდა მართოს მისთვის მინდობილი ფარა, იზრუნოს მის კვებაზე, დაიცვას მტრებისგან. ეგვიპტური ანდაზის თანახმად „ადამიანები ღმერთების საქონელს წარმოადგენდნენ“. ამ ანდაზაში გარკვეული ირონიაც გამოსჭვივის. ეგვიპტე თავის არსებობას მდინარე ნილოსსა და მის ნაყოფიერ ველებს უმაღლოდა. განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ნილოსის დატოტვილი შესართავი. ბერძნები მას დელტად მოიხსენიებდნენ, რადგან მას ტოლფერდა სამკუთხედის მოყვანილობა ჰქონდა. ის თავიანთი ანბანის მეოთხე ასო-გრაფემას აგონებდათ. აქედან გავრცელდა, თითქმის ყველა ენაში, ტერმინი „დელტა“. დატოტვილი შესართავები. ნილოსის დელტა (ბიბლიური პროვინცია გეშენი) გამოირჩეოდა ნადირ-ფრინველის, თევზეულისა და მცენარეულობის სიუხვით, მობიბინე საძოვრებითა და სახნავ-სათესით. მიწას უკვე გუთანში შებმული ხარკამეჩით ამუშავებდნენ და უხვ მოსავალს იღებდნენ.

ეგვიპტელებს სწამდათ, რომ მათი ქვეყანა მზის უზენაესი ღვთაება ამონ-რას და ნილოსის – „დიდი ჰაპის“ შექმნილი იყო. თავად ჰაპი – ნილოსი ღმერთ „ნუნის“, „პირვანდელი ქაოსის“ შვილად მიაჩნდათ. თვლიდნენ, რომ ერთდროულად გაჩნდა სამეფო ხელისუფლება, ფარაონი და ეგვიპტე. მათი რწმენით ფარაონები ღვთიური წარმოშობის იყვნენ, რაც აისახა კიდევ მათ ოფიციალურ ტიტულატურაში: „მზის ძე და მემკვიდრე, ღმერთი ჰორი, რას შვილი“. ეგვიპტელებმა უკვდავყვეს არა მარტო მზე, არამედ მზის ცალკეული სხივიც. მათ შექმნეს ქვის ობელისკები, ცაში აზიდული წამახულწვერიანი, წარწერიანი და რელიეფური გამოსახულების მქონე მემორიალური, არქიტექტურული ძეგლები. ეს არის გაქვავებული მზის სხივის იდეის მაღალმხატვრული განხორციელება. ამ

ტიპის არქიტექტურული ფორმები ჩვენს დროშიც პოპულარულია და ამშვენებენ მსოფლიოს დიდ თუ პატარა ქალაქების მოედნებს.

ფარაონებმა (დიდმა სახლმა) შეძლეს მინათმოქმედი მოსახლეობის, სასოფლო და საქალაქო თემების პოლიტიკურ-ეკონომიკური გაერთიანება, მოსახლეობის ცენტრალიზებული წესით დაბეგვრა, გადასახადების ერთიანი სისტემის შემოღება, მასზე კონტროლის დაწესება. ტრადიციულ ორ ძირითად გეოგრაფიულ მხარედ, „ზედა“ და „ქვედა“ ეგვიპტედ დაყოფილი ქვეყანა 40 ნომისაგან (პროვინცია) შედგებოდა. მათ სათავეში ნომარქები ედგნენ. „ზემო“ ეგვიპტე, საიდანაც დაიწყო ქვეყნის გაერთიანება იწყებოდა ნილოსის ე. წ. პირველი ქორომიდან და მთავრდებოდა მდინარის შუა წელთან. რეგიონს მეფის ნაცვალი, ვეზირი ედგა სათავეში. მისი გერბი იყო თეთრი წოწოლა კონუსური გვირგვინი. „ქვედა“ ეგვიპტე, ქვეყნის ყველაზე უფრო ნაყოფიერი ნაწილი, ვრცელდებოდა ნილოსის ხმელთაშუა ზღვასთან შესართავამდე. მის ნიშანს წითელი გვირგვინი წარმოადგენდა, რომელსაც განსხვავებული კონფიგურაცია ჰქონდა. ფარაონების ტიტულატურაში ხაზგასმულია მათი ამ ორი მხარის მფლობელობის ფაქტი, ისევე, როგორც სამეფო ჰერალდიკაშიც. წითელი და თეთრი გვირგვინების თანასწორობას გვირგვინის ცენტრში მოთავსებული ჯადოსნური ცეცხლისმფრქვეველი კობრა გამოხატავს (ეგვ. „ურეი“). გაერთიანებული ზესახელმწიფო „მისრიამის მიწად“ მოიხსენიება. აქედან მომდინარეობს მისი არაბული სახელწოდება – „მისრი“. ამ სახელით იცნობდნენ მას ჩვენი წინაპრებიც.

ამ დროისათვის ძველ ეგვიპტელებს შენიშნული ჰქონდათ ბუნების ერთი მეტად ღირსშესანიშნავი მოვლენა: გასაოცარი დამთხვევა ნილოსის ადიდების დაწყებასა და ჰორიზონტზე სირიუსის (ეგვ. სოპდელი) შუქურ-

ვარსკვლავის გამოჩენას შორის. ყოველწლიურად ის ერთსა და იმავე დროს ქრებოდა. ისევ გამოჩნდებოდა მხოლოდ 70 დღის შემდეგ, 10 ივლისს და იწყებოდა ნილოსის მოდიდება. ეგვიპტური კალენდარით ამ დღეს იწყებოდა ახალი წელი. წყალდიდობა გრძელდებოდა სექტემბრის შუა რიცხვებამდე. ამ დროისათვის ის მთლიანად ფარავდა ნილოსის ველებს. წყლის სიმაღლე 10 მ-ს აღწევდა. ამ დროს ეგვიპტელები მას ზღვას ეძახდნენ. წყლის მატების დინამიკას ისინი სპეციალური ჭა-ნილმზომელით განსაზღვრავდნენ. მიწათმოქმედები ამ სეზონში ბეგარით გათვალისწინებულ საამშენებლო სამუშაოებს ასრულებდნენ. „ზღვის“ დონე თანდათანობით კლებულობდა, ტოვებდა რა ძვირფას ორგანულ სასუქს სახნავ-სათეს, სათემო, სატაძრო თუ სახელმწიფო ნაკვეთებზე. ნოემბრის შუა რიცხვებში დგებოდა ხვწა-თესვის დრო. მოხსნულ მიწაში მუჭით ფანტავდნენ თესლს, მარტამდე მარგლავდნენ ჯეჯილს, სპობდნენ სარეველა მცენარეებს. შემდეგ მარტის ბოლოსა და აპრილის შუა რიცხვებში იწყებოდა ალოობა, ყველაზე ბედნიერი დღეები მოსავლის აღების და დაბინავებისა. ეგვიპტელები განსაკუთრებით აღნიშნავდნენ ნილოსის მნიშვნელობას მათ ცხოვრებაში. მოსავლის აღება სიმღერით, ნილოსის „დიდი ჰაპის“ ქება-დიდებათ, მისადმი მიძღვნილი საგალობლები მუსიკალური საკრავების თანხლებით სრულდებოდა. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღებულ ნილოსისადმი მიძღვნილ ერთ-ერთ ჰიმნში ვკითხულობთ:

„მოედინები რათა გამოკვებო ეგვიპტე, ღმერთმა რამ შეგქმნა შენ, რათა გააძლიერო ხალხი და საქონელი, რათა დაარწყულო უდაბნო.“ „თევზთა მეუფეც, შენ აღმოაცენებ ქერს, ზრდი ისლს, (ხორბალს), თუ დააყოვნებ წყდება სიცოცხლე“.

ერთ-ერთ ეგვიპტურ რელიეფზე, აკლდამის კედლებზე გამოხატულია შიმშილისაგან დაუძლურებული, მოკვდავი ადამიანების – ქალების, ბავშვებისა და მამაკაცების მთელი ჯგუფი. ისინი ხელგანვდილნი თხოულობენ საკვებს. ჩვენამდე მოღწეულ რელიგიურ თუ წმინდა ლიტერატურულ ტექსტებში ნილოსი შემკულია აღმატებული ტონალობით ეპითეტები: – „მარჩენალი“, „ღარიბ-ღატაკთა შემწე“, „მარცვლეულით ბელლების ამვსები“, „დოვლათიანი“, „მშვენიერების შემოქმედი“.

საინტერესოა, რომ დიდმა ინგლისელმა დრამატურგმა უილიამ შექსპირმა (XVI ს.) გასაოცარი სიზუსტით გადმოსცა ნილოსის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ეგვიპტისათვის.:

„დიდ ნილოსს სიმაღლეზე ატყობენ ხოლმე, დანიშნული აქვთ პირამიდებზეც, წინასწარ ცნობენ უნდა ელოდნენ შიმშილს თუ კარგ მოსავალს. მოდიდებული უხვ მოსავალს ნიშნავს.“

„როცა დაწყდება წყალი, გადის მინდვრად მთესველი და შლამში აბნევს თესლს –მალევე ნაყოფის მომცემს“. („ანტონიო და კლეოპატრა“, ი. მაჩაბლისეული თარგმანი.)

ყოველი ლოცვისას ეგვიპტელები სახით სამხრეთისაკენ, ნილოსის სათავისკენ ბრუნდებოდნენ.

როგორც ეს ჩვეულებრივ დამახასიათებელია ყველა მდინარეული ცივილიზაციებისათვის ეგვიპტელთა რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებიც გამსჭვალულია ბუნების გამოუცნობი ძალების, სტიქიის, ცხოველური და ადამიანური სამყაროს ერთიანობის იდეით. საკმარისია ითქვას, რომ ძველ ეგვიპტელთა პანთეონში ნაყოფიერებისა და ბუნების 2000-მდე ღვთაება, მათი წყვილები-ქალღმერთები და შვილებია გაერთიანებული. მათ შეინარჩუნეს ჯერ კიდევ გვაროვნულ საზოგადოების წიაღში წარმოშობილი ზოომორფული, ანუ ცხოველური საწყისის მქონე

ღვთაებისადმი თაყვანისცემა. ძალზე გავრცელებულია წმინდა ცხოველების თაყვანისცემაც. განსაკუთრებული პატივით სარგებლობდა ხარი და ჩვეულებრივი შინაური კატა (სურ. 16), ბელლების ერთგული მცველის ხელშეუხებლობას კანონი იცავდა. მისი მოკვლა ავის მომასწავებელი იყო. სიზმარში მისი ხილვა, მსუყე ცხოვრებას ნიშნავდა. ბუნებრივი სიკვდილის შემდეგ მათ ბალზამირებას უკეთებდნენ და პატივით მარხავდნენ.

ეგვიპტელები თავად გრძნობდნენ, რომ მრავალღმერთიანობა რელიგიურ პრაქტიკაში მთელ რიგ სირთულეებს ქმნიდა. ძვ.წ. XIV საუკუნეში, მეთვრამეტე დინასტიის ფარაონმა – „ამენხოტეპ“ IV ეხნატონმა (ძვ.წ. 1372-1354 წწ) განიზრახა რელიგიური რეფორმის ჩატარება და ერთღმერთიანობაზე გადასვლა. უპირველეს ყოვლისა მან გადანყვიტა თებეს ნაცვლად ახალი დედაქალაქის ახეტატონის აშენება (ეგვ. „ატონის ჰორიზონტი“). იგი ძველი ამონ-რას კულტის ცენტრად ითვლებოდა, სადაც ძალზე დიდი ყოფილა ქურუმების გავლენა. ამენხოტეპმა ეგვიპტის მთავარ, უზენაეს ღვთაებად მზე, მზის დისკო გამოაცხადა. მან სახელიც კი შეიცვალა და ეხნატონი დაირქვა – „ატონის სასურველი“. რადგან ეგვიპტური ხელოვნება ტრადიციულად რელიგიასთან გახლდათ დაკავშირებული, ამ რეფორმებმა ძირეული ზეგავლენა მოახდინეს მასზე. ამ ეპოქას, რომელიც სულ 17 წელს მოიცავდა, სპეციალური სახელიც მიესადაგა და „ტელამარნის პერიოდი“ ეწოდა (იმ ადგილის მიხედვით, სადაც მისი დედაქალაქის ნანგრევები აღმოაჩინეს არქეოლოგებმა). ეს ძვ.წ. 1377-1350 წწ. ხდებოდა.

ატონისადმი მიძღვნილი ახალი მონუმენტალური ტაძრები სვეტებიანი დარბაზების, კოლონადების გარეშე იგებოდა. ეს იმიტომ რომ ახალი ღმერთისადმი მიძღვნილი რიტუალები უფრო დემოკრატიულ, მასობრივ

ხასიათს ატარებდა. მლოცველების თავყრილობისათვის უფრო მეტი სივრცე ხდებოდა საჭირო. ტაძრების გალავნის კედლებით დაცულ, სკულპტურებითა და ობელისკებით მორთულ ეზოებში მასობრივი, საერთო-სახალხო მსხვერპლშენიშვნები ტარდებოდა. ამ მიზნით ტაძრებს გარეთ იქნა გამოტანილი ალიზით ნაგები, გეგმაში ოთხკუთხა სამსხვერპლოები.

შეიცალა სკულპტურების მხატვრული გააზრების მანერა. ფარაონს უკვე აღარ გამოხატავდნენ როგორც გოროზი, მიუკარებელი ღმერთების ორეულს. პირველად ძველი ეგვიპტის ხელოვნებაში ფარაონი არა იდეალიზირებული პიროვნების სახით არის წარმოდგენილი. ჩვეულებრივი მოკვდავი ადამიანი, რეალური ნაკეთებითა და ფიზიკური ნაკლოვანებათა, დეფექტების ჩვენებითაც კი. ფარაონ ამენხოტეპ IV, უკვე ეხნატონად წოდებულს, წარსული ტრადიციებიდან განსხვავებით, დემოკრატიულ გარემოში, ქუჩაში, ბაღში, სადილობისას, ადამიანურ ვითარებაში სამეფო ოჯახის წევრებთან ერთად გამოხატავდნენ. ის თავად გახდა ატონის, ახალი მთავარი ღმერთის უზენაესი ქურუმი. თებელმა ქურუმებმა დაკარგეს ყოფილი გავლენა ხალხზე.

მსოფლიო კულტურის შედეგებია ფარაონ ეხნატონისა და დედოფალ ნეფერტიტის სკულპტურული პორტრეტები (სურ. 17). მისი ავტორია მოქანდაკე თუტმისი, ამარნის ეპოქის გენიალური შემოქმედი. მან შესძლო ქალური მომხიბლველობისა და დედოფლური სიდიადის შერწყმა.

ისინი გადაურჩა იდეურ მონინააღმდეგეთა შურისძიებას ფარაონის გარდაცვალების შემდეგ. რეაქციულმა ქურუმებმა, ახალი მეფის ჭაბუკი სიძის, ტუტანჰამონის დახმარებით მოახერხეს ქვეყანაში ყოფილი გავლენის აღდგენა. ტაძრებს დაუბრუნეს ჩამორთმეული

ქონება, აღიდგინეს პრივილეგიები. მათ სურდათ მოესპოთ, ამოეშანთათ მეფე რეფორმატორის, ეხნატონის მოღვაწეობის კვალი. ყველგან სადაც კი ხელი მიუწვდებოდათ, შლიდნენ მის სახელს იეროგლიფურ წარწერებში, ამსხვრევდნენ ტაძრებში არსებულ გამოსახულებებს (სურ. 18).

1922 წელს ინგლისელმა არქეოლოგმა ჰ. კარტერმა აღმოაჩინა თებეში 19 წლის ასაკში, გაურკვეველ ვითარებაში გარდაცვლილი ფარაონ ტუტანჰამონის უმდიდრესი აკლდამა. ყველაფერი მონმოვს იმას, რომ თებელმა ქურუმებმა ტუტანჰამონს დიდად დაუფასეს ამაგი. აკი მისი „იმქვეყნიური ცხოვრებისათვის“ არაფერი დაიშურეს. სამარხში ჩაატანეს აურაცხელი განძეულობა, ასეული კილოგრამი ოქროს მაღალმხატვრულად შესრულებული საგნები, მათ შორისაა მისი რეალისტური, პორტრეტული ოქროს ნილაბი (სურ. 19), რომელზედაც ჭაბუკი მეფე ფარაონებისათვის აუცილებელი ატრიბუტით, ხელოვნური წვერით არის დამშვენებული. აურაცხელ უძვირფასეს დასაკრძალავ ინვენტარში აღმოჩნდა გაზაფხულის, მინდვრის ყვავილების თაიგული, რომელიც ალბათ 16 წლის დედოფალმა ანხესენჰამონმა მიართვა მიცვალებულ მეუღლეს. ჭაბუკი ფარაონის მერვე დასაკრძალავი ოქროს სარკოფაგი 450 კგ იწონიდა. მუმიას თავზე ეხურა საბურავი. რაოდენ დიდი იყო სპეციალისტების გაოცება. როცა მათ ამოქარგული იეროგლიფური წარწერა - „ატონი“ წაიკითხეს. . .

განადგურებას გადაურჩა გვირგვინოსან ეხნატონისა და ახალი ეგვიპტის უზენაესი ღმერთის ატონის - სხივოსანი მზის დისკოს ერთ-ერთი რელიეფური გამოსახულება. ის მკვეთრად განსხვავდება ცხოველურ თავიანი ეგვიპტური სხვა ღმერთების გამოსახულებებისგან, „ამონ-რა“ იქნებოდა, თუ მისი შვილი მთვარის ღმერთი

„ხონსუ“, რადგან ის არც ადამიანის, არც ცხოველისა თუ ფრინველის მსგავსია. ესაა ნატურალური, სიცოცხლის მომფენი მნათობი, სხივებიანი მწველი მზის დისკოს გამოსახულება, მას მხოლოდ ხელები აქვს ადამიანის (სურ. 20), უჭირავს იეროგლიფი სიცოცხლის ნიშანი – ეგვიპტური ანბანის პირველი ასო – „ანხ“-ი მარყუჟიანი ჯვარი. იგი შესაქმეს, დაბადებას აღნიშნავდა. სამყაროს შექმნა, ეგვიპტური მითოლოგიით ნილოსის წყლიდან ამოშვერილი ბორცვის თავზე მოხდა. ამას გამოხატავდნენ იეროგლიფით ბორცვი, რომელსაც ირგვლივ მზის სხივები არტყია.

იეროგლიფები გადმოსცემდნენ მხოლოდ თანხმოვან ბგერებს. მაგალითად ფარაონ ამენხოტეპის სახელი იწერებოდა ხმოვნების გარეშე – „იმიხტი“. ეგვიპტელების ღრმა რწმენით დამწერლობა ღვთის წყალობაა, სიბრძნის ღმერთ ტოტის განსაკუთრებული საჩუქარი, რითაც მას სურდა შეემსუბუქებინა ადამიანთა მძიმე ხვედრი. მის საპატივცემულოდ აგებდნენ ტაძრებს, სწირავდნენ მსხვერპლს. ჩვეულებრივ მას პავიანის თავიან და ადამიანის ტანიან არსებად წარმოგვიდგენდნენ. ის ითვლებოდა მეცნიერების მფარველადაც. სკოლები „სიცოცხლის სახლებად“ იწოდებოდნენ. დამწერლობის გავრცელებამ დიდად შეუწყო ხელი ქვეყანაში განათლებისა და კულტურის შემდგომ აღმავლობას. იეროგლიფური სისტემა გარდაიქმნა მარცვლოვან დამწერლობად, რამაც გააადვილა მისი ათვისება. მან საფუძველი დაუდო ძველი ეგვიპტის ეკონომიკის, სახელმწიფოებრივი მართვის სისტემების, საინჟინრო ხელოვნების დანიშნულების საქმეს (სურ. 21).

ვფიქრობთ საჭიროა უფრო ვრცლად შევეხოთ ეგვიპტურ დამწერლობას. ბერძნებმა მას თავის დროზე იეროგლიფური უწოდეს. (სიტყვა-სიტყვით „საღვთოსა“ ბერძ. „იეროს“ და ქვაზე „კვეთას“ ნიშნავს) პირველი ნიმუშები იეროგლიფური წარწერებისა, რომლებიც ბერ-

ძნებმა იხილეს, მართლაც ქვის ფილებზე ტაძრების, აკლდამების და პირამიდების კედლებზე იყო ამოკვეთილი ანუ დაწერილი. (ქართული წერა წერაქვიდან, ასევე, ქვაზე წერიდან მომდინარეობს) იროგლიფურ წარწერებს რელიგიური, საკულტო შინაარსი ჰქონდათ ანუ საღვთო დანიშნულებისთვის გამოიყენებდნენ. თითოეული ასეთი იეროგლიფი თავისებურ ნახატს წარმოადგენდა, ცხოველის, ადამიანის ან სხეულის ცალკეული ნაწილის სურათებს. თავდაპირველად ისინი ნახატის ამსახველ ცნებას შეესატყვისებოდნენ. თანდათანობით მათ აბსტრაქტული მოხაზულობა მიიღეს. სწრაფი წერა ტაძრებში თუ სახელმწიფო, მათ შორის სასამართლო და საგადასახადო სამსახურებში შეუძლებელი ხდებოდა. ისინი უკვე ცნებებს კი არა, არამედ კონკრეტულ ბგერებს აღნიშნავდა, რომლებისგანაც სიტყვა დგებოდა. ზოგჯერ სიტყვის დასაწყისი ასო შეესაბამებოდა მისი სურათის პირველ ბგერას. ამგვარად, საგნების უბრალო სურათებიდან, რომლებსაც ბერძნები პიქტოგრამებს უწოდებდნენ, დროთა განმავლობაში, ასოები ჩამოყალიბდა. მათი რაოდენობა 700-ზე მეტი იყო, რაც ცხადია ყველასთვის ახანგრძლივებდა სწავლების პროცესს. ის მხოლოდ მექანიკური დაზეპირების მეთოდს ითვალისწინებდა.

ეგვიპტელები სწავლას საკმაოდ ადრეული ასაკიდან, 7 წლიდან იწყებდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ სწავლა ფასიანი გახლდათ, შვილების განათლებაზე არა მარტო მდიდარი ოჯახები, არამედ საშუალო ფენების წარმომადგენლები (ცალკეულ შემთხვევებში ღარიბებიც) ზრუნავდნენ. მასწავლებლები, ისევე როგორც ყველა განათლებული ადამიანი, განსაკუთრებული პატივით სარგებლობდნენ საზოგადოებაში. მწერლები გადასახადისგან თავისუფლდებოდნენ. ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულ პაპირუსის გრაგნილზე (ძვ.წ. XIII, № 10634) ამოიკითხეს:

„მწიგნობარი – მოძღვარი და მამაა ჩვენი“; თითოეული იეროგლიფი ქურუმად გაიაზრება; საწერი მონყობილობები ძმის ტოლფასია, ხოლო ნაწერი გრაგნილები „არის მათი პირამიდები“. ეს იმიტომ, რომ ხსოვნა მათ შესახებ: „ვინც წიგნებს წერდა“ მათი სახელი თაობიდან თაობებს გადაეცემა. ამავე ტექსტში ნათქვამია: „წიგნი გეჭირდება სახლზე მეტად“. თუ რა დიდად ფასობდა მწერლის პროფესია ძველ ეგვიპტეში ასახულია მათ ყოველდღიურ ყოფაში დამკვიდრებულ, ჟანრულად მრავალფეროვან ანდაზებსა და შეგონებებში. სასურველია გავეცნოთ ზოგიერთ მათგანს. „უსწავლელი ჭკვიანი გამოუსადეგია“, „მწერალი მშვიერი არ დარჩება“, „არ არსებობს მწერალი, რომელსაც ფარაონი არ არჩენდეს“, „მწერალი არავის მორჩილებს, მას კი ყველანი“. სწავლება მთელი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა, მოსწავლეებს კი ურჩევდნენ: „წერეთ მთელი დღე, ღამე იკითხეთ“-ო.

მართალია ეგვიპტელები არ ითვლებიან დამწერლობის გამომგონებლებად, მაგრამ მათ ვერ ჩამოვართმევთ პირველობას თავისებური საწერი საშუალების, ქალაქის წინამორბედის – პაპირუსის გამოგონებაში. მათ საკმაოდ მახვილგონივრული ტექნოლოგიების გამოყენებით შესძლეს ნილოსის ლერწმისგან დაემზადებინათ საწერი ფურცლები. მისი საიდუმლო არც თუ ისე დიდხნის წინათ ამოხსნეს – ეგვიპტეში ტურისტული ბუმის გამო. განსაკუთრებული ჯიშის ნედლი ლერწმის ლეროებს აწყობდნენ ერთმანეთის გარდიგარდმო; ზედაპირის ცხელი წყლით დამუშავების შემდეგ, გარკვეული პერიოდის განმავლობაში წნეხვით აბრტყელებდნენ. ამის შემდეგ აშრობდნენ მზეზე. სულ ბოლოს გრაგნილებად აქცევდნენ. წერდნენ შავი და წითელი მეღვინით. ეს უკანასკნელი მხოლოდ ახალი აზრის დასაწყისის გამოსახატავად გამოიყენებოდა. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად არაერთი სამეღვინე

მონყობილობა და საწერი კალმებია აღმოჩენილი. ქიმიური ანალიზის თანახმად მელანი მურის, ჭვარტლისაგან მზადდებოდა. წითელი მელნის საფუძველს ჟანგმინა შეადგენდა. სკოლაში ყოველ მოსწავლეს თავისი სამელნე და ლერწმის ლეროსგან დამზადებული საწერ-კალამი ჰქონდა. „პაპირუსი“ ძველ ეგვიპტურად „პაპის“, ნილოსის ძღვენს, ნობათს აღნიშნავდა. ეგვიპტურიდან ის მთელ რიგ ევროპულ ენებში შევიდა, როგორც საწერი ქაღალდის აღმნიშვნელი ტერმინი (ინგლის. paper – ქაღალდი)

სკოლებში, რომლებიც ტაძრებთან არსებობდნენ, სწავლა დილიდან საღამომდე მიმდინარეობდა. მოსწავლეებს წერა-კითხვის სწავლის პროცესში მექანიკურად, ზეპირად უნდა დაემახსოვრებინათ თითოეული იერო-გლიფი, შეედგინათ მათგან ცალკეული სიტყვები და წინადადებები. საყოველთაოდ ყოფილა მიღებული ფიზიკური დასჯის მეთოდები, კერძოდ გაროზგვა. ეს ჩანს ერთი ეგვიპტური ანდაზიდან: „მოსწავლის ყურები ზურგზეა“-ო. ორ საფეხურიან, დაწყებით და მაღალ კლასებში ღვთისმეტყველებისა და მშობლიური ენის გარდა, ასწავლიდნენ მათემატიკას, ასტრონომიას, ისტორიას, გეოგრაფიას, ლიტერატურას, მუსიკას და ხატვას. სპეციალიზირებულ სკოლებში, სადაც დიპლომატებს ზრდიდნენ, სწავლობდნენ მეზობელი დიდი ქვეყნების ენებსა და მათ ზნე-ჩვეულებებს, მედიცინას, ლიტერატურას და სხვ.

ისევე, როგორც ჩვენს დროს, ძველი ეგვიპტის პედაგოგები აქტიურად ცდილობდნენ დაეცვათ თავისი მოწაფეები „ქუჩის“, „ქუჩური ცხოვრების წესის“ გამხრწნელი გავლენისაგან. ჩვენამდე მოღწეულ ზოგიერთ პაპირუსზე მინიშნებულია, თუ როგორ სასტიკად ეკრძალებათ მოსწავლეებს, მომავალ მწერლებს ქუჩებში უსაქმოდ ხეტიალი, ლუდის სმა და აყალ-მაყალი, სასიყვარულო თავგადასავლები. უფროსკლასელებს, 10-15 წლის

ყმანვილებს, ამზადებდნენ მოხელეების თანაშემწეებად, გადამწერებად. 17 წლის ასაკიდან იკავებდნენ მწერლის თანამდებობას. ტაძრებსა და სამეფო ადმინისტრაციაში მათ უნდა სცოდნოდათ ანგარიშისა და წერა-კითხვის გარდა, საქმიანი ქალაქების შედგენა, საჩივარ-არზების წერა, საბუღალტრო აღრიცხვების საფუძვლები და სხვ. დამამთავრებელი კლასების მოსწავლეების ცოდნის შემოწმებას გამოცდების მეშვეობით ახდენდნენ.

ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღებულმა ერთ-ერთმა ლიტერატურულმა ტექსტმა შემოგვინახა მოსწავლე შვილისადმი გაგზავნილი მამის წერილი. ის აღმზრდელობითი ჟანრის მხატვრული ლიტერატურის საუკეთესო ნიმუშია, სადაც საუბარია სწავლა-განათლების მნიშვნელობაზე. მამა, როგორც თავად ამბობს, მძიმე ფიზიკურ შრომაგამოვლილი კაცია. მან კარგად იცის მინათმოქმედის, მეთუნის, მეთევზის, მქსოველისა და სხვა მძიმე შრომის ფასი. ის უპირატესობას სწავლას ანიჭებს – განათლებულებს თვით ღმერთები მფარველობენ. ძნელია სწავლა და საჭიროა მოსწავლემ მშობელ დედასავით შეიყვაროს „წერა-კითხვა“, არ უნდა იზარმაცოს და ბოლოს შრომა დაუფასდება. მას სუფთა, დაფასებული და მაძლარი ცხოვრება ელის.

პაპირუსებმა შემოგვინახეს მრავალფეროვანი ძეგლები ძველეგვიპტური ლიტერატურისა, რომელთაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ ქვეყნის სულიერ ცხოვრებაში. მათ შორის გვხვდება რთული, ფსიქოლოგიური ხასიათის ნაწარმოებები. აღსანიშნავია ძვ.წ. II ათასწლეულით დათარიღებული თხზულება – “გულგატეხილის გასაუბრება საკუთარ სულთან”. ეგვიპტელებს სწამდათ იმქვეყნიური ცხოვრების არსებობისა და სულის (ეგვ. „კა“) უკვდავება. ისინი ქმნიდნენ მიცვალებულთა სკულპტურულ გამოსახულებებს, ქანდაკებებს

არა საზოგადოების ფართო მასებისთვის გასაცნობად, არამედ გარდაცვლილის სულის სამუდამო დასამკვიდრებლად. ამასვე ემსახურებოდა მიცვალებულის სხეულის მუმიფიცირება, გვამის გაუხრწნელად შენახვის სამედიცინო ხელოვნება. მიცვალებულის მრავალდღიანი გაპათიოსნების პროცედურა აღწერილია მთელ რიგ რელიგიურ ტექსტებში. ბალზამირება ძვირი ჯდება და მოსახლეობის ფართო ფენებს ხელი არ მიუწვდებოდათ. ძვირი იყო სამედიცინო მომსახურება. ეგვიპტოლოგებმა ათეულობით გამოავლინეს სამედიცინო და ფარმაცოლოგიური ინფორმაციის შემცველი პაპირუსები. ეგვიპტელები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ მიწიერი ცხოვრების ხანმოკლე პერიოდს, რომელიც ღირსეულად უნდა გაეცლოთ. ამ იდეას ემსახურებოდა მხატვრული ლიტერატურა – ძალზე პოპულარული ეგვიპტის განათლებულ საზოგადოებაში. ის ისწავლებოდა ძველ ეგვიპტურ სკოლებში ენასა და ისტორიასთან ერთად. ერთ-ერთი საყვარელი საკითხავი წიგნი იყო „ამენემოპეს სწავლებანი“. ავტორი ახსენებს მკითხველს, რომ ადამიანი თიხისა და ბზისგან არის ღმერთის მიერ შექმნილი. ის აკეთებს და ანგრევს მას ყოველდღიურად. ის ქმნის ათასობით ღარიბებს თავის ნების შესაბამისად და ასევე ათასობით მეთვალყურეებს თავის დროზე. ძალზე უყვარდათ ძველ ეგვიპტელებს ჯადოსნური ზღაპრები, მოგზაურ ვაჭართა ფათერაკიანი თავგადასავლები, სამიჯნურო-სასიყვარულო პოეზია. რა თქმა უნდა დიდი ადგილი ეჭირა მათ, და არა მარტო ქურუმ-რელიგიის მსახურთა, წრეებში თეოლოგიური ხასიათის ნაწარმოებებს. მაგალითად, მათ მტკიცედ სწამდათ „პირამიდების ტექსტების“ ჯადოსნური ძალა. სამარხების კედლებზე ამოკვეთილი, მწვანედ შეღებილი (სიცოცხლის ფერი!) იეროგლიფების მეშვეობით აღწერდნენ ფარაონის გზას მარადისობისაკენ. მათ სულის მოსახსენებელი დან-

იმნულება ჰქონდათ, ასეთივე დანიშნულებისა იყო პაპირუსზე დატანილი ე.წ. „სარკოფაგების ტექსტები“, სადაც აღწერილია გარდაცვლილთა მოღვაწეობის იმქვეყნიური, მარადიული ცხოვრების გზა (სურ. 22).

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს რომ ძველი ეგვიპტის ცივილიზაციის აღმავლობა, მისი მატერიალური და სულიერი კულტურის ესოდენი დანიშნულება, მთლიანად განათლებისადმი სახელმწიფოებრივმა მიდგომამ განაპირობა. მათემატიკის, ასტრონომიის, მექანიკის ცოდნის გარეშე ვერ აიგებოდა სახელგანთქმული ეგვიპტური პირამიდები. ეგვიპტელებმა შექმნეს მსოფლიო ისტორიაში ქვის ყველაზე დიდი საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. ის დღესაც მნახველთა აღტაცებას და მოწინებას იწვევს. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა დიდ შთაბეჭდილებას მოახდენდა 5 000 წლის წინანდელ მორწმუნე ეგვიპტელებზე. პირამიდები აღმართულია ნილოსის დასავლეთ ნაპირზე, საჰარას უდაბნოში, ლიბიის ზეგანზე, თანამედროვე დაბა გიზასთან (დღეს ქაიროს შემოგარენი). აქ გადის მეტად კონტრასტული მიჯნა, ჩვენთვის უკვე ცნობილი „შავი“ და „წითელი“ მიწების საზღვარი. ეგვიპტელები მას „სიკვდილის ქვეყანას“ ეძახდნენ. ეს ადგილი სამაროვნის მოსაწყობად აირჩიეს გაერთიანებული ეგვიპტის მმართველებმა. მათი ქვეყნის დედაქალაქი მემფისი იქვე მდებარეობდა. ფარაონთა საუკუნო განსასვენებლად, სხვადასხვა დროს, აქ შვიდი გრანდიოზული დასაკრძალავი კომპლექსი აიგო, რომელთაგან ორი დაუმთავრებელი დარჩა. ბერძნებმა, რომლებიც კარგად იცნობდნენ ძველი ეგვიპტელების ხუროთმოძღვრებას, მათგან გადაიღეს სვეტის იდეა! პირამიდებს მსოფლიოს შვიდ საოცრებათა შორის პირველი ადგილი მიუჩინეს. ჩვენამდე სულ 80 დიდმა და პატარა ქვის პირამიდამ მოაღწია.

საჰარის ნეკროპოლზე (ბერძნ. „ნეკრო+პოლის“

„მკვდართა ქალაქი“) სულ პირველად ქვის დიდი ბლოკები-საგან აუგიათ ექვს საფეხურიანი ფარაონ ჯოსერის (ძვ.წ. 2630-2611 წ.წ.) 60მ. სიმაღლის და 140X118მ ფართის პირამიდა (სურ. 23). მას „ეგვიპტური პირამიდების დედად“ მოიხსენიებენ. ცნობილია მისი ამგები გენიალური ხუროთმოძღვრის იმხოტეპის სახელიც. მან რთული მათემატიკური და ასტრონომიული გათვლების საფუძველზე შეძლო ფარაონთა კლდეში ამოკვეთილი დასაკრძალავი გრძივი აკლდამები (არაბ. „მასტაბა“ „გრძელი მერხი“) გადაექცია მანამდე არნახული მოცულობის მქონე მონუმენტალურ ნაგებობად. მას ბადალი არ მოეპოვება: თითოეული პლატფორმა-საფეხური განასახიერებდა ფარაონის გზას ცის ტატნობისაკენ, კოსმოსისაკენ, შესაბამისად უკვდავებისაკენ. ამით იმხოტეპმა დაამკვიდრა ახალი არქიტექტურული ფორმა. დასაკრძალავი დარბაზი განთავსებულია პირამიდის ქვეშ. მის ჩრდილოეთ ნაწილში ამოკვეთილია შესასვლელი გზა, რომელიც 28 მ სიღრმეში ჩადის. დასაკრძალავი კამერა გრანიტის ფილებითაა მოპირკეთებული. მის გარშემო სათავსოებია განლაგებული. ამ ოთახებს ალებასტრისა და ფაიანსის შორენკეცების შესანიშნავი ორნამენტირებული ფილები ამშვენებს. კედლებზე შემონახულია ფარაონ ჯოსერის რელიეფური გამოსახულებები. დასაკრძალავი ინვენტარისათვის განკუთვნილი სათავსოები ბუნებრივი, მოყვითალო ქვის ფერთან ერთად ცისფერი და ფირუზისფერი შორენკეცებითაა დამშვენებული. აკლდამა ჯერ კიდევ ძველ ეგვიპტელებს გაუძარცვავთ. გადარჩა მხოლოდ ცხედრის ჩონჩხი, რომელიც თავად ფარაონს თუ ეკუთვნოდა. გარდა პირამიდისა ჯოსერის დასაკრძალავ კომპლექსში შედიოდა 550X280მ ხელოვნურ ტერასაზე განლაგებული, ერთმანეთთან დაკავშირებული „ზედა“ და

„ქვედა“ ტაძრები. მათ გარს ერტყა ათი მეტრი სიმაღლის ასევე ქვათლილებისაგან ნაგები გალავანი.

გიზას პირამიდებში თავისი კლასიკური სილუეტებით გამოირჩევა (სურ. 24) ფარაონების: ხუფუს (ბერძნ. ტრანსკრიპციით ხეოფსი, ძვ.წ. 2551-2528 წ.წ.), მისი შვილის ხაფრას (ბერძნ. ხეფრენი ძვ.წ. 2520-2494 წ.წ.) და შვილიშვილის მენკაურას (ბერძნ. მიკერინა, ძვ.წ. 2490-2472 წ.წ.) პირამიდები. მათ შორის ყველაზე მაღალია ფარაონ ხეოფსის პირამიდა. მისი სიმაღლე 146.59მ ყოფილა, ხოლო საფუძვლის სიგანე – 230.35მ. კედლების დახრილობა 30 გრადუსს შეადგენდა. მას გაიაზრებდნენ, როგორც ციდან ჩამოსული სხივების გაქვავებულ კონას. მისი მოცულობაა 2 590 000 მ³ და როგორც ამას პოპულარული გზამკვლევები აღნიშნავენ, თავისუფლად იტევს წმ. პეტრეს ცნობილ ტაძარს რომში. თუ ვერწმუნებით „ისტორიის მამად“ სახელდებულ ჰეროდოტეს (ძვ. წ. V ს) ეს პირამიდა 30 წლის განმავლობაში შენდებოდა. მშენებლობაში 100 000 მუშა იღებდა მონაწილეობას. გამოთვლილია, მის ასაგებად 230 000 კირქვის ქვათლილია გამოყენებული. ზოგიერთი მათგანის წონა, განსაკუთრებით პირამიდის საფუძველში, თითქმის 30 ტონას აღწევდა. პირამიდა მოპირკეთებული ყოფილა 115 ათასი კირქვის, ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი ფენით. გარდა ამისა ზემოდან გადალესილი ყოფილა ფერადი ბათქაშით. ისტორიულმა მახსოვრობამ არაბულ ენაში დაამკვიდრა მისი ეპითეტი „მოხატული პირამიდა“. უნდა წარმოვიდგინოთ გადამწვარი უდაბნოსა და ეგვიპტის ლურჯი უნაპირო ცის ფონზე, რა შთაბეჭილებას ახდენდა ქვეშევრდომებზე მზის ღმერთის-ძის საუკუნო განსასვენებელი. ცნობილია მისი ამგები ხუროთმოძღვრის სახელი – ხუმეინი. ის ფარაონის ძმისშვილი ყოფილა. გასაოცარია, რომ სპილენძის პრიმიტიული იარაღებით, პრაქტიკუ-

ლად სპეციალური ამწე-მონყობილობათა გარეშე, როგორ შეძლეს ასეთი გრანდიოზული ნაგებობის აშენება. ფიქრობენ, რომ ყოველდღიურად აქ 2500 კვალიფიციური მშენებელი მუშაობდა. არსებობს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც მიწაყრილების, ქვიშის ზვინულების მეშვეობით ქვის ბლოკები თანდათანობით აშქონდათ სამშენებლო მოედანზე. კირქვის ბლოკებს ადგილზევე ჭრიდნენ, ხოლო გრანიტის ფილები სპეციალური გემებით მოჰქონდათ. ხეოფსის პირამიდაში კირქვის ქვათლილების 200 რიგია. თანდათანობით მათი სიმაღლე კლებულობს 1,5 მეტრიდან 55 სანტიმეტრამდე. ამგვარად, ზუსტი მათემატიკური გათვლით პირამიდის სიმაღლესთან ერთად მცირდება ქვათლილების ზომები. პირამიდების საფუძველი კვადრატია, სიმბოლურად ოთხი მიწიერი სტიქიის (მიწის, წყლის, ცეცხლის და ჰაერის) გამომხატველი.

გარდა კოლოსალური სახსრებისა, ყველაფერი ეს მოითხოვდა შრომის მეცნიერულ ორგანიზაციას. საკვები პროდუქტებით უზრუნველყოფის შესაბამის გათვლებს. ეგვიპტელებს სწამდათ, რომ გარდაცვლილ ფარაონს ციური ნილოსი უნდა გადაეცურა გემით. ხეოფსის დასაკრძალავი ზედა ტაძრის ახლოს, კირქვის კლდეში მისგან სამხრეთით, 1953-1954 წწ. არქეოლოგიური გათხრების დროს მიაკვლიეს ფარაონის დასაკრძალავ ხომალდს. მისი სიგრძე 43 მეტრს აღწევდა მშრალი კლიმატისა და კლდეში ამოკვეთილი ტრანშეის კარგი იზოლაციის გამო, მთლიანად შემოინახა მისი არა მარტო ხის კარკასი, არამედ აღჭურვილობაც: ბაგირ-თოკები, სამაგრები, საჭე, სულ ლიბანური კედრისგან დამზადებული, 5 ფუნად ჩანყობილი, 651 დეტალი.

მეორეა, თავისი სიმაღლით, ხეფრენის პირამიდა (143X215მ) რომლის სიღრმეში, მიწის ქვეშ გეგმაში გრანიტის ოთხკუთხა სვეტებიანი დასაკრძალავი დარბაზია და

ყოველ სვეტთან ტახტზე მჯდომი, მკაცრგამომეტყველებიანი ფარაონის გამოსახულებებია გამოქანდაკებული. პირამიდის მისასვლელთან, ქვედა დასაკრძალავ ტაძართან კლდის მთლიანი მონოლითიდან გამოკვეთილია 20 მ-ის სიმაღლისა და 57 მეტრის სიგრძის სფინქსის სკულპტურული გამოსახულება. ის თავად ფარაონს ანსახიერებს (სურ. 9). სფინქსს, რომელსაც ლომის ტანი ჰქონდა, ევალეობდა დაეცვა პირამიდა ხელყოფისაგან. ძველი სამეფოს დასუსტებასთან ერთად ძვ. წ. XXIII ს. შეწყდა გრანდიოზული, ძალზე ძვირად ღირებული მონუმენტური პირამიდების მშენებლობა – ვერ მოხერხდა იქ დაცული საგანძურის დაცვა პროფესიონალი მძარცველებისაგან. საჭიროება მოითხოვდა მათი უსაფრთხოების თვალსაზრისით საგანგებო ზომების მიღებას. სპეციალური შეიარაღებული დაცვა არ ამართლებდა, რადგან ისინი კორუფციულ გარიგებაში შედიოდნენ მძარცველებთან. გარდა ამისა, ძვ. წ. XXIII ს. მიმდინარეობდა ეგვიპტის დეცენტრალიზაციის პროცესი. ნომების სეპარატიზმი ასუსტებდა ფარაონის განუსაზღვრელ ეკონომიკურ შესაძლებლობებს. ასეთ ვითარებაში შეუძლებელი ხდებოდა ქვის მონუმენტური დასაკრძალავი პირამიდების მშენებლობა. ტახტზე ასული ახალი ფარაონი იწყებდა მის მშენებლობას, მაგრამ ძველი სამეფოს ხანის დასასრულისათვის მშენებლობისათვის სახსრები აღარ მოიპოვებოდა. ფარაონებსა და მის დიდებულებს მარხავდნენ ალიზით აგებულ პირამიდებში. კლდეში მალულად ამოღებულ აკლდამებში კეთდებოდა განძის დასაცავი სამალავები.

ეგვიპტური პირამიდები იყო და რჩება მსოფლიოს პირველ საოცრება-საკვირველებად. როგორც უახლესმა იაპონურმა გამოკვლევებმა გვიჩვენა მათი ყველა საიდუმლო, მათ შორის ასტრონომიული ასპექტები, ჯერ-

აც ამოუცნობია. XIII ს. ერთ არაბ მოგზაურს უთქვამს: „დედამინაზე ყოველივეს ეშინია დროისა, მაგრამ დროს ეშინია პირამიდებისა.“

ძველი ეგვიპტური ცივილიზაციის მონაპოვარი, მისი ღვანლი ზოგადსაკაცობრიო კულტურაში მეტად მნიშვნელოვანია – კულტურის მაღალი დონე აისახა მათ ყოფა-ცხოვრებაზე, პირად ჰიგიენაზე, ყოველდღიურობაზე, გარემომცველ სამყაროსთან ურთიერთობებზე, ეგვიპტელების სულიერებაზე. შეძლებულები ცხოვრობდნენ კომფორტულ, ბალებით დამშვენებულ ორ-სამ სართულიან სახლებში, იკვებებოდნენ რაციონალურად, ჰქონდათ სააბაზანოები და საშხაპო მოწყობილობანი, გამდინარე წყლის საპირფარეშოები; იყენებდნენ კოსმეტიკას, იცავდნენ ფერად და თეთრ, უპირატესად სელიდან დამზადებულ გემოვნებიან შილიფ ტანსაცმელს; ყურადღებას აქცევდნენ თმის ვარცხნილობას, მის მოვლას; ატარებდნენ სამკაულებს, ხელთათმანებს, ფარფლებიან ქუდეებს, ტყავის სხვადასხვა მოყვანილობის ფეხსაცმელს. განსაკუთრებული ფუფუნებით ცხოვრობდა ფარაონი და მისი გარემოცვა. ღარიბები ბევრად სადად ცხოვრობდნენ. თუ მდიდრული სახლებისათვის ხის ავეჯი – მაგიდები, სკამები, სანოლენები ჩვეულებრივი მოვლენა გახლდათ, ღარიბები ლერწმის ჭილოფებითა და უბრალო თიხის ჯამ-ჭურჭლით კმაყოფილდებოდნენ. ყოველდღიური ჯაფის შემდეგ, უარს არ ამბობდნენ გართობა-თამაშობებზე. სწავლა-აღზრდის პროცესში გარკვეული ადგილი სპორტულ წრთობასაც (ჭიდაობა, ცურვა) ეთმობოდა. სახელმწიფოს ძირითად სოციალურ უჯრედად ოჯახი ითვლებოდა. მისი უფროსი

„ოჯახის მამა“ იყო, თუმცა ეგვიპტელები „ნებედ პერს“ „სახლის მფლობელს“, დიასახლისს, „ოჯახის დედას“ ეძახდნენ. ქალებს ჰქონდათ განქორწინების უფლება, მათ ეკუთვნოდათ საერთო ქონების ნაწილი. ეგვიპტელები პატივს მიაგებდნენ წინაპრებს, უფროსებს, უყვარდათ შვილები, იმედით უყურებდნენ მომავალს. ფარაონებისაგან განსხვავებით, უბრალო ადამიანები ერთცოლიანობის წესს მისდევდნენ. მართალია ფარაონების ეგვიპტე ტიპიურ აღმოსავლურ დესპოტიად წარმოგვიდგენია, მაგრამ აქ კანონი აწესრიგებდა ურთიერთობას ყველა ეგვიპტელს შორის. სასამართლოებში აღინუსხებოდა საჩივრები და მათზე სათანადო სახის რეაგირება ხდებოდა. კულტურის აღმავლობას ქვეყანაში, როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, დიდად შეუწყო ხელი სწავლა-განათლების პროგრესულმა სისტემამ. ნიჭიერ ახალგაზრდებს გზა ხსნილი ჰქონდა საზოგადოების კულტურულ ცხოვრებაში. ეგვიპტეში სახალხო-რელიგიურ დღესასწაულებზე ჩაისახა თეატრალური სანახაობები, რომლებმაც შემდგომში განვითარება ჰპოვა ანტიკური ხანის ეგვიპტის ხელოვნებაში. ეგვიპტურმა ცივილიზაციამ საბოლოოდ შეწყვიტა არსებობა არაბების შემოსევის შემდეგ ახ.წ. VI საუკუნეში. მათი შორეული მემკვიდრეები კოპტებია, რომლებმაც XX საუკუნემდე გარკვეული ცვლილებებით მაინც მოიტანეს წინაპრების ენა. რელიგიის მიხედვით დღეს ისინი ქრისტიანებია.

ძველი ეგვიპტის ისტორიის ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია არქაული, დინასტიებამდელი, ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურული ადრეული სამეფოს ეპოქა. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისი – ძვ.წ. 2649 წ.

I დინასტია. ფარაონები - ახამენესი

II დინასტია, ფარაონები - ხოტეპსეხემუნ, ნები

ძველი სამეფოს ეპოქა. ძვ.წ. 2700 წ. - 2160 წ.

III - VIII დინასტიები

პირველი გარდამავალი პერიოდი. ძვ.წ. 2160 წ. - 2185 წ.

IX - X დინასტიები

შუა სამეფოს ეპოქა. ძვ.წ. 2065 წ. - 1785 წ.

XI - XII დინასტიები

მეორე გარდამავალი პერიოდი. ძვ.წ. 1785 წ. - 1580 წ.

XIII - XVII დინასტიები

ახალი სამეფოს ეპოქა. ძვ.წ. 1580 წ. - 1200 წ.

XVIII - XX დინასტიები

მესამე გარდამავალი პერიოდი. ძვ.წ. 1085 წ. - 332 წ.

XXI - XXX დინასტიები

9. გვიანი ეპოქა. ძვ.წ. 332 წ. - 30 წ.

XXVI - XXX დინასტიები

(პტოლემეაიოსების დინასტია. ძველი ეგვიპტის სამეფოს დასასრული; ეგვიპტე რომის იმპერიის შემადგენლობაში).

მინათმოქმედების პირველ კერებში მდ. ინდის ველე-
ბიც უნდა მოვიხსენიოთ. ძველი ინდური დიდი მდინარეუ-
ლი ცივილიზაცია ჩამოყალიბდა ინდოსტანის ნახევარკუნ-
ძულის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. დღეს აქ ორი სახ-
ელმწიფო პაკისტანი (მუსულმანური) და ინდოეთი (ინდუ-
ისტური) მდებარეობს. ძვ.წ. III ათასწლეულში მდ. ინდისა
და მისი ხუთი შენაკადის ნაყოფიერ ველებში აღმოცენდა
მინათმოქმედთა მსხვილი სასოფლო თემები და შემდეგ
დიდი ქალაქები. ინდის ზედა წელში მას ოთხი შენაკადი:
სეტლეჯი, რავა, ჰენაბი და ჯელუმი ერთვის. მდ. რავის ნა-
პირზე მდებარეობს ინდური კულტურის უდიდესი ქალაქი
ჰარაპი (დღ. პენჯაბის პროვინცია).

თავად ინდოელები დღევანდელ „ინდოეთის რესპუბ-
ლიკას“ ოფიციალურად „ბჰარტას“¹ უწოდებენ. ისტორი-
ული ტრადიციის თანახმად პირველი სახელმწიფოები მათ
მინა-წყალზე მთვარისა და მზის დინასტიებს შეუქმნიათ
მდ. განგის ზედა წელში. ინდოელი ხალხის ბელადი ჯავახ-
არლალ ნერუ (1899-1964) აღნიშნავდა „ისტორია განგისა,
მისი სათავეებიდან შესართავამდე, უძველესი დროიდან
დღემდე, არის ინდური ცივილიზაციისა და კულტურის,
მისი აღზევებისა და დაცემის ისტორია“. ინდოელები ინდა
და განგს, ღვთაებრივ, წმინდა მდინარეებად მიიჩნევენ.

ამ მდინარეულ ველებში ჩასახულ ადრესამინათმო-
ქმედო ტომების კულტურას „ქალაქურ ცივილიზაციებად“
მოიხსენიებენ. უცნობია, იყო ეს ცალკეული ქალაქ-სახ-
ელმწიფოები თუ ერთიანი მძლავრი პოლიტიკური გაერ-
თიანება. ამ კულტურის არეალი ბევრად სცდება მდ. ინ-
დისა და განგის ველებს. მდ. ინდმა მისცა სახელწოდება

¹ ლეგენდარული მეფე ბჰარტას სახელის მიხედვით, ისევე როგორც
ქართლოსის, ლეგენდარული მეფის სახელიდან არის ნაწარმოები -
საქართველო.

თანამედროვე ინდოეთს, ხოლო ხუთმა მდინარემ – ისტორიულ პროვინცია პენჯაბს, ანუ ხუთმდინარეთს. მდ. ინდის აუზის ფართობი 960 ათასი კვ. კმ-ია. ადრესამინათმოქმედო ხანის კულტურებს, რომლებიც მდ. განგის ზედა დინების ველებსაც მოიცავდა, არქეოლოგებმა „ჰარაპის კულტურა“ უწოდეს. ეს იმის გამო, რომ გასული საუკუნის ოციან წლებში ჰარაპთან აღმოჩნდა ძველ მინათმოქმედთა ქალაქური ტიპის დიდი დასახლება. ამ კულტურის ძეგლები ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 1100 კმ-ზეა გავრცელებული, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით 1600 კმ-ზე. ტერიტორიულად ინდისა და განგის ორმდინარეთი ოთხჯერ მაინც აღემატებოდა შუმერს, რომელთანაც მას საზღვაო და სახმელეთო გზების მეშვეობით, გაცხოველებული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია. შუმერელები ინდის ველის მცხოვრებლებს „დილმუნის ქვეყანას“ ეძახდნენ აქედან შემოჰქონდათ ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობანი, ლაზურიტი, ძვირფასი ხის ჯიშები, სპილოს ძვალი, ბამბის ყვავილები და სხვ.

ძველი ინდური ცივილიზაცია გამოირჩევა თავისი თვითმყოფადობით. მისი კულტურის თავისებურებები ბუნებრივი მრავალფეროვნებით, მათ შორის ფლორისა და ფაუნის სიმდიდრითაც ჩანს განპირობებული. დიდი შრომის შედეგად, უკვე ახალი ქვის ხანის მიწურულში (ნეოლითი), ჯერ სპილენძისა და შემდგომ ბრინჯაოს სამუშაო იარაღების გამოყენებით ხარაპელებმა ჯუნგლებს გამოსტაცეს ვრცელი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები. ისწავლეს სარწყავი არხების მეშვეობით მდინარის წყლების რეგულირება. გუთნური მიწათმოქმედება იძლეოდა საშუალებას პარკოსნებისა თუ მარცვლეულის, ხორბლისა და ქერის უხვი მოსავალი მოეყვანათ. ძველ ინდოელებს ეგვიპტელებთან ერთად ეკუთვნით პრიორიტეტი მეცხოველეობის ისეთი დარგის განვითარებაში,

როგორიცაა მეფუტკრეობა. ჰარაპელებმა მოიპინაურეს სპილო, ძაღლი, ცხვარი, ღორი, კამეჩი, კუზიანი ხარი ზებუ (ბოს ინდიუს). ხარებს იყენებდნენ გამწვევ ძალად ბორბლიან ურმებში და გუთნებში. გასაოცარია, რომ კატა მათთვის არ ყოფილა ცნობილი. მათ პირველებმა აითვისეს ბრინჯის, ბამბის, შაქრის ლერწმის კულტურები. („შაქარი“ ევროპულ ენებში ძვ. ინდურიდან შევიდა. მაგ. ინგლისური „შუგარ“). მოჰყავდათ რა წელიწადში ორი მოსავალი, მათ მარცვლეულის სტრატეგიული მარაგი გააჩნდათ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, III-II ათასწლეულის ისეთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრებში, როგორიცაა ქალაქები ჰარაპი და მოჰენჯო-დარო არაერთი მარცვლეულის საცავი, ბელღებია აღმოჩენილი. სპეციალისტების ვარაუდით ეგვიპტისა და შუმერისაგან განსხვავებით ძველ ინდურ ცივილიზაციაში მოსახლეობის საშუალო ფენა ბევრად უფრო შეძლებული ჩანს. აღნიშნულ ვითარებას ადასტურებს ქალაქ მოჰენჯო-დაროს (ადგილობრივი ინდური სახელწოდება – „მკედართა ქალაქი“) არქეოლოგიური გათხრები. ის ჰარაპისაგან სამხრეთ-დასავლეთით 640 კმ დაშორებით მდებარეობს. მისი სავაჭრო პორტი თანამედროვე ლოტხალი უნდა ყოფილიყო, სადაც მსგავსი ნაგებობებია აღმოჩენილი. გათხრილი ფართობი – 260 ჰექტარს აღწევს. აგებულია ერთიანი გეგმით, თითქოს ერთდროულად. ქალაქი შედგება ორი ძირითადი ნაწილისაგან. „ზედა ქალაქი“, რომლის ფართობი 2,5 ჰ-ია, ამალლებულ ბორცვზე დგას (სურ.25), შიდა ციხე, ანუ ციტადელი, ისევე როგორც „ქვედა ქალაქი“, გამომწვარი აგურის მტკიცე გალავნით არის დაცული.

შუმერისაგან განსხვავებით აქ ალიზს არ იყენებდნენ. კლიმატური პირობები, ხშირი მუსონური წვიმები მას უბრალოდ გამოუსადეგარს ხდიდა. შესაბამისად გამოგონებული იქნა აგურის დამზადების სხვა ტექნოლოგია.

ჰარაპი, მოჰენჯო-დარო, ინდოეთის ოკეანის ბენგალის ჯამპის ყურეში III ათასწლეულის ნაქალაქარი ლოტხალი არქიტექტურული თვალსაზრისით ისეთ გენეტიკურ სიახლოვეს იჩენენ ერთმანეთისადმი, რომ ერთიანი სახელმწიფოს შემადგენლობაში გაიაზრებიან. ფართე 10-12 მ-ის სიგანის მოკირწყლული ქუჩები, ზუსტად არის ორიენტირებული ქვეყნის მხარეების მიხედვით. დიდი თუ პატარა (2-3 მ-ის სიგანის) ქუჩები სწორი კუთხით კვეთენ ერთმანეთს, ისინი მთელ ქალაქს ჰყოფენ სიმეტრიულ უბნებად (სურ. 26), კეთილმოწყობილ კვარტალებად. სახლებში აგურიით ამოყვანილი გეგმაში მრგვალი ღრმა ჭები, ძველი აღმოსავლეთის ქალაქებისათვის ესოდენ დამახასიათებელი უნესრიგო, ქაოტური, უგეგმო მშენებლობის კვალი აქ არ ჩანს. ყოველი, დიდი თუ პატარა ნაგებობა არ არღვევს სიმეტრიულ კანონზომიერებას. ყველა ქუჩა გამჭოლია ყოველგვარი ჩიხებისა და მიხვეულ-მოხვეული ქუჩაბანდების გარეშე.

თუ მოვიშველიებთ ჰარაპის მხატვრული კულტურის ძეგლებს, აქ შუმერ-ეგვიპტესგან განსხვავებით საერთოდ არ გვხვდება ტომის განდიდებული ბელადებისა და მეფე-დედოფლების სკულპტურები. ხელოვნების ეს დარგი აქ წარმოდგენილია მხოლოდ მცირე პლასტიკით. სულ 10 სმ სიმაღლისაა მოცეკვავის ბრინჯაოს ქანდაკი ჰარაპიდან, ქვაშია გამოკვეთილი მამაკაცის ტანი, რაც მეტყველებს მოქანდაკეთა პროფესიონალურ დონეზე. ხშირია გამომწვარი თიხისგან გამოძერწილი (ტერაკოტა) გამოსახულებები. ვარაუდობენ, რომ აქ ქურუშია გამოსახული. მას ძვირფასი ქსოვილი, რელიეფურზედაპირიანი სამოსი მოსავს (სურ. 27). ფერწერის ნიმუშები ჰარაპის კულტურაში აღმოჩენილი არ არის, თუმცა ქსოვილების ლებვა მეტად განვითარებული ყოფილა.

სახლები ძირითადად ერთსართულიანი ან ორსართულებიანია. იშვიათად გვხვდება სამსართულიანი, მრავალბინიანი ნაგებობები. ყოველი მათგანი სარკმლებით შიდა ეზოებისკენ არის მიმართული 18X16მ, დიდი სახლები ქუჩისაგან ყრუ კედლებით არის გამოყოფილი. ჩვეულებრივი საცხოვრებელი ბინები მრავალთახიანია, თუმცა გვხვდება ერთ და ორთახიანი სახლებიც 8X9მ მოცულობისა. მათი უმეტესობა კეთილმოწყობილია, აქვთ სააბაზანოები, აუზები, კეთილმოწყობილი საპირფარეშოები. საკანალიზაციო და სანიადვრე არხები ეზოს კედლის ქვეშ გადიოდა, უერთდებოდა რა ქუჩის გადახურული კოლექტორების ქსელს. ამისთვის, ქუჩის ორივე მხარეს, აგურის იზოლირებული, გადახურული არხებია მოწყობილი. ისინი აგებულია საერთო გეგმით, სანიტარულ ჰიგიენური ნორმების სრული გათვალისწინებით. სახლებს ბანური გადახურვა ჰქონდათ, სადაც მოჰენჯოდაროელები ზაფხულის ცხელ საღამოებს ატარებდნენ. სახლებში მოწყობილი ჰქონიათ კედლის განჯინები, ღრმა ნიშები თახჩებით. მათ კარადების დანიშნულება ჰქონდათ. ქვეყნის მთავარი სიმდიდრე ხორბალი ინახებოდა სპეციალურ დიდ საცავებში, ბელლებში, სათანადო პირობების დაცვით.

ჰარაპში გამოვლენილია ტიხრებიანი „დიდი ბელე-ლი“ ფართობით 45მX17მ. სპეციალისტების აზრით ის არ ეკუთვნის სამეფო კარის, თუკი საერთოდ ასეთი არსებობდა, მოხელეს, უფრო შეძლებულ მოქალაქეს, დიდვაჭარს უნდა ეკუთვნოდეს. უნდა ვივარაუდოთ ისიც, რომ აქ დაცული უზარაზარი მარაგი გათვლილია მოუსავლიანობის პერიოდზე. ძველი ინდური ცივილიზაციის ეკონომიკურ საფუძველს გუთნური მიწათმოქმედება, მემარცვლეობა და ვაჭრობა-ხელოსნობა წარმოადგენდა. როგორც ეს ბერძნული წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება მდ.

ინდი და განგი სანაოსნოდ ძველთაგანვე ყოფილა ათვისებული, რაც კარგად იცოდნენ ბერძენ-რომაელმა მოგზაურებმა.

მოჰენჯო-დაროში გზაჯვარედინებზე განლაგებულ სახლებს კუთხეები, როგორც წესი, მომრგვალებული აქვთ, ეს იმისთვის რათა არ გართულებულიყო სატრანსპორტო-საჭაპანო მოძრაობა ქალაქის ცენტრში. მოძრაობას აწესრიგებდნენ, ამ მიზნით სპეციალურად გამოყოფილი, პოლიციის ფუნქციების მქონე ქალაქის მოხელეები. ვარაუდობენ, რომ მათ უკავშირდება გზაჯვარედინზე განლაგებული ერთოთახიანი ნაგებობები. ვაჭრებსა და ხელოსნებს ცალკე უბნები, თავისი რიგები ეკავათ. სპილენძისა და ბრინჯაოს ნაწარმთან ერთად ხმარებაში კვლავ რჩებოდა ქვის ცულები, შუბის პირები, დანები. ისინი ბევრად იაფი ღირდა. ეს საერთო ნიშანია IV - III ათასწლეულების ე.წ. „ჰიდრავლიკური ცივილიზაციებისათვის“. მოჰენჯო-დაროელი ოსტატები ფლობდნენ ლითონის დნობის მაღალ ტექნოლოგიებს, ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის დამუშავების ტექნიკას. ადგილობრივი მადნიდან ამზადებდნენ მაღალმხატვრულ სამკაულებს, აკეთებდნენ ლითონის ჭურჭელს, საბრძოლო და შრომის იარაღებს. ჰარაპის კერამიკა სამეთუნეო ჩარხზე, სწრაფმბრუნავ მორგვზეა დამზადებული. მას სასაქონლო ხასიათი აქვს, ანუ გასასყიდად ამზადებდნენ. მათ შორის მოზრდილი დერგები და ქვევრებია. სუფრის ჭურჭელი ნატიფია, მაღალ ტემპერატურაზეა კარგად გამომწვარი. გვხვდება მოხატული, მცენარეული და გეომეტრიული ორნამენტით შემკული კერამიკა. ქალაქის გარეუბნებში, გალავნის კედლებს მიღმა სახლები ნაკლებად კეთილმოწყობილია. ძირითადად აქ ქოხის ტიპის ნაგებობებში ცხოვრობდნენ ღარიბი მეთევზეები, მწყემსები, გლეხები. შესაძლოა მათთვის არის განკუთვნილი ის დიდი საზოგა-

დოებრივი დანიშნულების აბანოები, რომლებიც მოხენჯო-დაროშია აღმოჩენილი. ზოგიერთი მკვლევარი მათ სანესო განბანის, რელიგიური დანიშნულების, საკულტო ნაგებობად მიიჩნევს (სურ. 28).

თანამედროვე ინდოეთში „წმინდა მდინარეებში“ ინდსა და განგში რიტუალური განბანვისათვის ათიათასობით მორწმუნე ინდუისტი იყრის თავს. თვლიან რა, რომ ამ მღვრიე მოყვითალო წყალს სასწაულმოქმედი ძალა გააჩნია. რადგან ჰარაპისა და მოჰენჯო-დაროს სამაროვნები არ არის აღმოჩენილი, თვლიან, მიცვალებულებს კი არ მარხავდნენ, არამედ წვავდნენ. ისევე როგორც კრემაციას იყენებენ დღევანდელი ინდოელები. კრემირებული გვამის ფერფლს მდინარეებს, ინდსა და განგს ატანდნენ. ძველი ინდური მითოლოგიის თანახმად ეს მდინარეები ციური წარმოშობისაა, ღვთაებრივი საწყისის მქონენი. ვარაუდობენ, რომ ჰარაპელები ცეცხლთაყვანისმცემლები იყვნენ. ამაზე მიუთითებენ კალობანგანის და განგანაგარის პროვინციებში აღმოჩენილი ცეცხლის საგზებლები, ქვის საკურთხევლები, ტაძრისა და სასახლის ნანგრევები.

მდინარე განგის სათავე მაღალმთიან მყინვარში, ჰიმალაის მთებიდან იწყება. ის ყინულოვანი მღვიმედან გამოედინება, რომელსაც „ძროხის ხახას“ უწოდებენ. ინდუისტების თანახმად აქ დაირწა განგის აკვანი. შივამ აქ გაათავისუფლა ლიანებში გახლართული განგა და ახლაც დარაჯობს მას. მისი მარჯვენა შენაკადია ჯამნა. ინდური მითოლოგიით ის მზის ასულია – იამუნა. ვინც მის წმინდა წყლებში განიბანებოდა ცოდვები მიეტევებოდა. ძველ ინდურ კულტურაში რწმენა-წარმოდგენები ბუნების ნაყოფიერების ძალებზე ყოფილა დაფუძნებული.

აღსანიშნავია ძველინდური დამწერლობა. მოჰენჯო-დაროს არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩნდა პიკტოგრაფიული, სურათ-ხატოვანი წარწერები. მიუხედა-

ვად მრავალი ცდისა ისინი ჯერჯერობით გაუშიფრავია. ვარაუდობენ, რომ ძველ ინდურმა დამწერლობამ ძვ. წ. XV საუკუნეში ინდოევროპელების შემოსევის შემდეგ სათავე დაუდო სანსკრიტს.

მოჰენჯო-დაროში აღმოჩენილ წარწერათა დიდი ნაწილი თიხის ბეჭედ- საბეჭდავებზეა დატანილი (სურ. 29), რომლებიც სავაჭრო გარიგებებსა და საქონლის ფასებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ცალკეული სიტყვა-სურათები მათ რწმენა-წარმოდგენებს ასახავენ. ისინი უკავშირდებიან უზენაეს ცისა და მიწის ღმერთებს, მამა-ზეციერსა და დედა-მიწას.

შუმერთან მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობის მაჩვენებელია ერაყში აღმოჩენილი ძვ. წ. III ათასწლეულის ერთი ასეთი ბეჭედ-საბეჭდავიანი თიხის ბუდლის ანაბეჭდიანი ბამბის ქსოვილი. მისი წარმოების ადგილისა და ალბათ საქონლის ხარისხის დამადასტურებელი პლომბი - სერტიფიკატი. ამ საბეჭდავებზე, რომლებიც მარჯვნიდან მარცხნივ იკითხება, ზოგჯერ დატანილია მოკლე ვერტიკალური ხაზები, ჭდეები. მათი რაოდენობა 1 - 4 შორის მერყეობს. თუ მათი რაოდენობა მეტია, მაშინ ისინი ჯგუფებად ერთიანდება. შესაძლოა აქ ციფრებია გადმოცემული. რიცხვ 5-ს ისინი ოვალით აღნიშნავდნენ, რომელიც ბორბალს ჩამოგავდა. თვლის ათობითი სისტემის წარმოშობა ძველ ინდოეთს უკავშირდება. საბეჭდავებს კომერციული დანიშნულება ჰქონდათ. ინდის ველის საბეჭდავები არაერთხელ არის აღმოჩენილი შუამდინარეთის ქალაქებში: ურში, ქიშში. უფრო შორსაც ირანში (სუზი). ყველაზე გასაოცარ აღმოჩენას ადგილი ჰქონდა მადაგასკარზე. ორნიტოლოგებმა იპოვეს განმარხებული ფრინველის ეპიორნისის ძვლები (სირაქლემას გადაშენებული სახეობა). განმარხებულ ფრინველს წვივზე III-II ათასწლეულით დათარიღებული, ინდურ წარწერიანი რგოლი

ეკეთა. ცხადია, ჰარაპის, მოჰენჯო-დაროს, ლოტხალის
ვაჭარ მოგზაურებს ძვ. წ. III-II ათასწლეულში ათვისებუ-
ლი ჰქონიათ საზღვაო კომუნიკაციები. ისინი სარფიანად
ვაჭრობდნენ შორეულ ქვეყნებთან.

ზოგიერთი მკვლევარი არ გამორიცხავს ძველი ინ-
დური დამწერლობის კავშირს შუმერთან. სავარაუდოა,
რომ ძველი ინდურ დამწერლობას თავდაპირველად წმინდა
პრაქტიკული, სავაჭრო დანიშნულება ჰქონდა: საქონ-
ლის, პროდუქციის აღრიცხვა, რაოდენობის და ფასის
დაფიქსირება. მხოლოდ ამის შემდეგ იქნა დამწერლობის
ძველი ინდური, პიქტოგრაფიული ნახატებიანი ანბანი
გამოყენებული, რელიგიური, იურიდიული ტექსტების
ჩასაწერად. ამ დამწერლობის გავრცელებაზე მეტყვე-
ლებს, გარდა ბეჭედ-საბეჭდავებისა, მათი აღმოჩენა
სახლების კედლებზე, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებზე და
ლითონის სხვადასხვა ნივთებზე. პიქტოგრაფების, ანუ
ნახატი ნიშნების მატარებელი სურათების რაოდენობა
400 აღწევს.

არქეოლოგიური მონაცემებით ძვ. წ. II ათასწლეუ-
ლის მეორე ნახევრიდან იწყება ძველი ინდური ცივილიზა-
ციის დაცემა-დაქვეითება. ერთნი ამის მიზეზად არიელი
ტომების დამანგრეველ შემოსევებს მიიჩნევენ, მეორენი
ეკოლოგიურ კატასტროფას. მოჰენჯო-დაროს გათხრები-
სას მიაკვლიეს საცხოვრებელ კომპლექსს. მის ერთ-ერთ
ოთახში აღმოჩნდა 13 ადამიანის, მამაკაცების, ქალებისა
და ბავშვების ჩონჩხი. მათ ძალადობრივი სიკვდილის არა-
ვითარი ნიშანი არ ეტყობოდათ. ზოგიერთ მათგანს ჰქონ-
და ძვირფასი სამკაულები: სამაჯურები, ბეჭდები, მძივები
და სხვ.

მეცნიერებმა დაადგინეს, რომ ისინი მალარიის ეპი-
დემიის მსხვერპლნი გამხდარან. თუმცა არსებობს სხვა
მონაცემებიც. თავისი არსებობის ბოლო პერიოდში მო-

ჰენჯო-დაროელები დიდ ყურადღებას უთმობენ ქვის, თავდაცვითი ნაგებობების, ქალაქის დამცავი კედლების მშენებლობას, კარიბჭეების გამაგრებას. ასეთივე მდგომარეობა დასტურდება ჰარაპაშიც, რომელიც ფართობით ბევრად აღემატებოდა მოჰენჯო-დაროს. აღმოჩენილია ადამიანის ჩონჩხების რამოდენიმე ჯგუფი, რომლებიც არ დაუმარხავთ, მათი ჩონჩხები უნესრიგოდ მიყრილ-მოყრილნი არიან სახლებში. მათ შორის თავმოკვეთილებიც, ქალებიც და ბავშვებიც. არიელთა შემოსევებს უკავშირებენ მოჰენჯო-დაროს ნახანძრალ ფენებს, ისევე როგორც აქ აღმოჩენილ თავისებურ, ძგიდიან შუბისპირებს და სოლისმაგვარ ბრინჯაოს ცულებს. ანთროპოლოგთა მონაცემებით ჰარაპელები მომცრო ტანის უნდა ყოფილიყვნენ. მათი სიმაღლე 1,60 მ. არ აღემატებოდა. ჰქონდათ მუქი ფერის კანი, დაბალი შუბლი, სქელი ტუჩები და მოზრდილი ცხვირი.

ისინი არიან ადგილობრივი წარმოშობის, მონადირე, შემგროვებელი ტომების პირდაპირ მემკვიდრეები. მათ დრავიდულ ან პროტო დრავიდულ ხალხთა ჯგუფს მიაკუთვნებენ.

უდავოდ გარკვეულ ინტერესს იმსახურებს თანამედროვე ინდოელ გენეტიკოსების გამოკვლევების შედეგები. შეისწავლეს რა ინდის ველის, ჯამპის ყურის, ქალაქ ლოტხადის მოსახლეობის სისხლის ჯგუფები, ისინი მივიდნენ ერთ მეტად საყურადღებო დასკვნამდე. მათ დანარჩენი ინდოეთისაგან განსხვავებით სხვა „ვიქტორ კერა“ გააჩნიათ. ამავე დროს ის თანხვდება ბახრეინისა და მადაგასკარის მოსახლეობის სისხლის მახასიათებლებს. „ფაქტორები“ როგორც კი წარმოიქმნებიან აღარ ქრებიან, ისინი თაობიდან თაობას გადაეცემა აბორიგენი მოსახლეობის სისხლში.

არიელი მომთაბარე მესაქონლე ტომები ინდის ველებში შემოიჭრნენ ძვ.წ. XV ს. ჩრდილო აღმოსავლეთ აზიიდან, ირანისა და ავღანეთის მთიანეთიდან. ისინი ინდო-ირანულ, ინდო-ევროპულ ენათა აღმოსავლურ განშტოებას განეკუთვნებოდნენ. მათ პირველებმა მოიშინაურეს ცხენი, გამოიყენეს ორთვლიანი, სწრაფი საბრძოლო ეტლები. ცხენოსანთა ელიტარული რაზმები გამოირჩეოდნენ „დამპყრობლური ინსტიქტით“. მიწათმოქმედებს კულტურული განვითარების დონით ჩამორჩებოდნენ.

უკანასკნელ დროს გაბატონებულია თვალსაზრისი, რომ ინდის ველის ძველი მოსახლეობა დრავიდული წარმოშობისაა. ამ ენობრივ ჯგუფს მიეკუთვნებიან ბრაგუები, რომლებიც დღესაც კომპაქტურად მოსახლეობენ ინდის ველის დასავლეთ ნაწილში (პაკისტანი). გლოტოქრონოლოგიური გათვლებით დრავიდული ენა IV ათასწლეულში უკვე ჩამოყალიბებულია. მათ შექმნეს თავისი დამწერლობა და სახელმწიფო, რომელმაც ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებამდე იარსება. არიელთა მომთაბარე მესაქონლე ტომებმა ბოლო მოუღეს ინდისა და განგის მიწათმოქმედთა ცივილიზაციას, დაანგრეს და გაძარცვეს ქალაქები. მოჰენჯო-დაროს დიდი საზოგადოებრივი ნაგებობების ადგილას პატარა საცხოვრებელი სახლები აშენდა. დაირღვა ქალაქის ქუჩების დაგეგმარების კლასიკური წესი. არავინ ზრუნავდა მათ დასუფთავებაზე, წესრიგზე. ჩაკვდა ვაჭრობა და ხელოსნური წარმოება. ასე დასრულდა ინდისა და განგის უძველესი მდინარეული ცივილიზაცია. თანდათანობით არიელები დამკვიდრდნენ ინდისა და განგის ველებში. მათ დაიმორჩილეს ძველი მიწათმოქმედი მოსახლეობა, ნაწილობრივ აითვისეს ადგილობრივი კულტურული მიღწევები. ცალკეული ტომის ბელადები – („რაჯ“-ი), თანდათან პროვინციების მეფეებად გადაიქცნენ. დანარჩენი მოსახლეობა ოთხ კასტად (ვარნა) დაი-

ყო, რაც მეოცე საუკუნემდე შემორჩა. (კასტა, პორტუგალიურიდან ნიშნავს ტომობრივ სინმიმდეს). ინდის ველის ცივილიზაციისაგან განსხვავებით, არიული პერიოდი ინდოეთის კულტურის ისტორიაში აღნიშნა მკვეთრი სოციალური დანაწევრებით, დიფერენციაციით. ოდესღაც თავისუფალი მიწათმოქმედები, მოსახლეობის საშუალო ფენა, უუფლებოთა კასტად – „შუდრიებად“ იქცა. ამ მკვიდრ ხალხს, ვინც შექმნა ძველი ინდური დამწერლობა, სახელმწიფო, საერთოდ ეკრძალებოდათ ქვეყნის მართვაში მონაწილეობა. მათი აყვავებული ქალაქები დიდ სოფლებად იქცა. პარაპელებს დამპყრობლები „დასიებს“ უწოდებდნენ, რაც მათ ენაზე მონასაც ნიშნავდა. დასიებს – „უცნაური ღმერთების თაყვანისმცემლებს“, „გაუგებარ ენაზე მოსაუბრეებს“ უწოდებდნენ. არიელთა რელიგიურ ტექსტებში (ვედები – სანსკრ. ცოდნა) მათ მიმართ საშინელი სიძულვილი გამოსჭვივის. როგორც აღნიშნავდა ცნობილი ინგლისელი არქეოლოგი ჯონ ჰუბერტ მარშალი (1876-1958), ინდოეთის ცენტრალური არქეოლოგიის სამსახურის გენერალური დირექტორი: ინდისა და განგის ველების IV-III ათასწლეულების სამიწათმოქმედო კულტურა ყველაზე გავრცელებული ყოფილა ბრინჯაოს ხანის აზიაში.

§4. ქველი ჩინეთი

ჩინეთი მდებარეობს ცენტრალურ და აღმოსავლეთ აზიაში. მას ეკვრის წყნარი ოკეანის ყვითელი, აღმოსავლეთ და სამხრეთ ჩინეთის ზღვები. ძველი ჩინური ცივილიზაციის აყვავება ძვ. წ. II ათასწლეულში დაკავშირებულია მდ. ხუანხეს (ჩინ. ყვითელი) ალუვიალურ (დანალექი) ნაყოფიერ ველებთან. არქეოლოგიური მონაცემებით, ბრინჯაოს ხანაში წარმოშობილმა ჩინურ ტომთა გაერთიანებებმა შექმნეს პირველი მძლავრი სახელმწიფო, რომელმაც ჰანის დინასტიის დაცემამდე, ახ.წ. 220 წლამდე იარსება. ბუნებრივმა პირობებმა, ისევე როგორც ყველა ე. წ. „ჰიდრავლიკურ საზოგადოებაზე“, ზეგავლენა მოახდინეს ამ მდინარეულ ცივილიზაციაზეც. ეგვიპტის, შუამდინარეთის და მეზობელი ძველი ინდური კულტურისაგან განსხვავებით სახელმწიფო და დამწერლობა შედარებით გვიან შეიქმნა. ამას თავისი ობიექტური მიზეზები გააჩნდა. აღმოსავლეთ აზიის ეს ნაწილი, მდ. ხუანხესა და მდ. იანძის ჭალები გეოგრაფიულად ერთგვარად იზოლირებული აღმოჩნდა დანარჩენი კულტურული სამყაროსგან. მართალია მისი ათვისება ძვ. წ. V ათასწლეულში ნეოლითში დაიწყო, მაგრამ მინათმოქმედებაზე გადასულ მონადირე-შემგროვებლებს ბევრად მეტი დრო დასჭირდათ ამ ნაყოფიერი ველების ათვისებისათვის. მთავარი ხელისშემშლელი პირობა თავად მდ. ხუანხეს ჭირვეული ბუნება უნდა ყოფილიყო. ის ხშირად იცვლიდა კალაპოტს. წყალუხვობის გამო მისი დინების რეგულირება ჭირდა, მიუხედავად არხებისა და კაშხალების მშენებლობისა, ძველ ჩინურ წყაროებში ხუანხეს „გულისგამხეთქს“ უწოდებენ. განვითარების უკვე მაღალ, ბრინჯაოს ხანაში მათ შექმნეს მეტად თავისთავადი ცივილიზაცია, რომელსაც კულტურის ისტორიაში „მუდმივ

ცივილიზაციად" მოიხსენებენ. სხვა დანარჩენი, ჩვენს მიერ განხილული ქვეყნებისაგან განსხვავებით, მიუხედავად დინასტიების ცვლისა, მომთაბარეთა შემოსევებისა თუ სოციალური კატაკლიზმებისა, მან ჩვენ ეპოქამდე მოაღწია. ჩინელებმა უძველესი ხანიდან დღემდე მოიტანეს თავისი ენა და დამწერლობა, სხვებისგან განსხვავებული, თვითმყოფადი და ტრადიციული კულტურა.

ჩინური ცივილიზაციის სათავეები დაკავშირებულია ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში აღმოჩენილ (ლიაონინის პროვინცია) ჰუნანის კულტურასთან (V ათასწლეული). აქედან დაიწყო ფეტვის მაგვარი მარცვლეულის, ჩუმინას კულტივირება (ლომის ლომი), სამხრეთში კი ბრინჯის. ჩინელების დამსახურებაა აბრეშუმის ჭიის მოშენება, აბრეშუმის ძაფისა და ქსოვილების წარმოება, რაშიც ისინი ძალზე დიდხანს ინარჩუნებდნენ მონოპოლიას. ძვ. წ. III-II ათასწლეულების მიჯნაზე მათ მდ. ხუანხესა და იანცძიხის აუზში შექმნეს ბრინჯაოს მძლავრი, თავისებური ინდუსტრია, მთელი რიგი საქალაქო ცენტრებით. მათ შორის, არ შეიძლება საგანგებოდ არ გამოვყოთ, ქალაქ ანიანის მახლობლად აღმოჩენილი „დიადი ქალაქი შანი“, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

თავად ჩინელები თავიანთ ქვეყანას „ჩუჟან ხუას“ - „აყვავებულ შუა მხარეს“ ეძახიან. ამ ცივილიზაციის წარმატება უპირატესად ჩინელების თაობების, თავდაუზოგავი შრომის შედეგია, რაც რელიგიურ დონემდეა აყვანილი. გარდა ამისა სამშობლოს ისინი „ცისქვეშეთს“ უწოდებენ, უზენაესი ცის ღმერთის საპატივცემულოდ. ცა (ჩინ. „ტან“) ძირითად, მთავარ, წამყვან ელემენტად ითვლებოდა ადამიანის გარემომცველ სამყაროში. ამ ქვეყნის აღმნიშვნელი ქართული სიტყვა „ჩინ“ (გავიხსენოთ შოთა რუსთაველი), მომდინარეობს ძველი ჩინური სამეფოს, „ცინის“ დინასტიის სახელიდან.

ძველი ჩინეთის ცივილიზაციის ტრადიციული ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია მთლიანად ეყრდნობა დინასტიების, მათი იმპერატორების (ჩინ-ჰუან-დი) მმართველობის წლებს. სქემატურად ასეთნაირად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ:

ხუანხე იანძის ორმდინარეთის ნეოლითური ხანის (ძვ.წ. IV-III ათასწლეულები) იაჰშოსა და დანენკოუს კულტურები. დინასტიებამდელი ეპოქა.

III ათასწლეულის ბოლო მეოთხედი – ძვ.წ. 2207-1766 წწ. I ლეგენდარული „სიას“ დინასტია; ბრინჯაოს ხანა.

ძვ.წ. 1766-1112 წ.წ. „შანის“ (ინის). არსებობს სხვა ქრონოლოგიური განსაზღვრებაც: II დინასტია; არქაული ეპოქა.

ძვ.წ. 1112-268 წ.წ. „ჩჰოუს“, III დინასტია; აღმოსავლეთ და დასავლეთ ჩჰოუ (1111 - 770 წწ).

ძვ.წ. 246-207 წწ. „ცინის“ IV დინასტია.

ძვ.წ. 221 წ. ინ ჩჰენმა მიიღო იმპერატორის ტიტული. ინოდა – ცინ-შიჰუან-დი.

ძვ.წ. 206-ახ.წ. 220 წ. „ჰანის“ V დინასტია. ძველი ჩინური ცივილიზაციის დასასრული.

წერილობითი წყაროები ხუანხეს აუზში შექმნილი სახელმწიფოსა და „შანის“ დინასტიის შესახებ ძალზე მწირია. ერთხმადაა მიღებული მისი დაარსების თარიღი – ძვ.წ. XVIII ს. ქვეყანას, მეზობელი ტომები „ინ“-ს უწოდებდნენ. შესაძლოა მძლავრ ქალაქ-სახელმწიფოს, სათავეში ედგა მეფე (ჩინ. „ვან“-ი), რომელიც ითავსებდა მთავარი ქურუმის უფლებებსაც. 1928-1937 წწ. ჩინეთის მეცნიერებათა აკადემიის, ისტორიისა და ფილოსოფიის ინსტიტუტმა ქალაქ ანიანთან (პროვინცია ჰენანი) არქეოლოგიური გათხრების დროს მიაკვლია შანის სამეფოს ერთ-ერთ დედაქალაქს. მოპოვებული იეროგლიფური

წარწერების თანახმად აქ ყოფილა დიადი ქალაქი „შანი“. მისი სახელი, ისევე როგორც მთელი სახელმწიფოსი, სატომო სახელიდან არის წარმომდგარი. მეფე „ცის შვილად“ (ჩინ. „ტიან-ცზი“) და მთელი „ცისქვეშეთის“ (ჩინ. „ტანსია“) მმართველად ითვლებოდა. არქეოლოგებმა აღმოაჩინეს მეფის სასახლე, რომელიც მიწატკეპნილ შემალღებაზე იდგა, სვეტების სამი რიგითა და ორჯერადი სახურავით დამშვენებული. კოლონებს ქვის ან ბრინჯაოს საყრდენები ამაგრებდა. მთელ ქალაქს მტკიცე თიხატკეპნილი გალავანი ერტყა. ამასთანავე, ის ბუნებრივად კარგად იყო გამაგრებული. სამი მხრიდან მდინარე იცავდა, ხოლო მეოთხედან მთის რიგი. საფორტიფიკაციო ნაგებობების სიგრძე 6 კვ. კმ შეადგენდა. ქალაქს ზუსტი დაგეგმარება ჰქონია. მეფე-დიდებულებისა და ტაძრების („პაგოდა“) ქვემოთ სახელოსნო და მოქალაქეთა უბნებია განლაგებული. ძირითადად აქ მიწატკეპნილი, ორსართულიანი სახლებია. კედლები ფერადია, მოთეთრო-მონითალო; ხის ჩუქურთმანი დეტალები და ხის სამშენებლო კონსტრუქციები ფართოდ გამოიყენებოდა მშენებლობაში. ქალაქს ჰქონდა თავისი წყალმომარაგების სისტემა – ხის ღარების მეშვეობით წყალი იქვე მდებარე ტბიდან მოედინებოდა.

სამეფო სასახლის მოზრდილ კომპლექსთან მდებარეობდა დიდი ტაძარი – „ინის ორაკული“ ანუ სამისნო. აქ აღმოჩნდა ათასობით იეროგლიფური წარწერა ცხოველების ძვლებზე და კუს ბაკნებზე, ბრინჯაოს სამსხვერპლო ჭურჭელებზე, ქალაქის განაპირა უბნები ღარიბ მოსახლეობას ეკუთვნოდა, ისინი ცხოვრობდნენ პრიმიტიულ მიწურებში. მათი სიმაღლე მკვიდრთა ზომას შეეფარებოდა. გადახურული ყოფილა კორდოვანი, წვიმაგაუმტარი ფენით, ან ლერწმით.

არქეოლოგიური გათხრების პროცესში აღმოჩნდა მდიდრული სამეფო აკლდამები. მაგალითად, ქალაქ ანი-ანთან გათხრილი „დიდი სამეფო აკლდამის“ ფართობი 340 კვ. მეტრია, ხოლო მისი მოცულობა 1600 კუბ. მ-ს აღემატება. უამრავ ნივთებს შორის (ჭურჭელი, სამკაული, იარაღი და სხვ.), წარმოდგენილი იყო მონა-მხეველთა და მსახურთა სამარხები. სამსხვერპლო ცხოველებისა, მათ შორის ძაღლების ჩონჩხები და დიდებულთა სამარხები, მრავალფეროვანი დასაკრძალავი ინვენტარით. აღმოჩენები მოწმობენ, წინაპართა კულტის არსებობას, რწმენას იმქვეყნიურ ცხოვრებაზე. თავიანთ მეფე-დიდებულებს კრძალავდნენ საგანგებოდ აგებულ მინისქვეშა დიდ აკლდამებში. მათი გეგმარება გადმობრუნებულ წარკვეთილ პირამიდის ფორმისაა. ცენტრალურ დარბაზში სარკოფაგი ყოფილა დასვენებული. ღრმად მიწაში მოწყობილი ვრცელი ოთახის კედლები ხის მორებითაა ამოყვანილი. მიცვალებულის უსაფრთხოებას იცავდა ამ მიზნით მოკლული შეიარაღებული მეომარი და ძაღლი. გარდა ამისა, ათეულობით მონა-მხეველები იმარხებოდნენ პატრონთან ერთად. არქეოლოგიური გათხრების პროცესში აღმოჩენილი იქნა ცხენშებმული საბრძოლო ეტლები, ძვირფასი იარაღი, ჭურჭელი, სამკაულები. სამსხვერპლო ცხოველთა რიცხვი ცალკეულ შემთხვევაში ას ერთეულს აღემატება. როგორც წესი, მიცვალებულებს ატანდნენ ლუდით სავსე ჭურჭელს და ჯამს შემწვარი ხორცი: ჩინელებს სწამდათ სულის უკვდავება და იმ ქვეყნიური ცხოვრებისთვის ამზადებდნენ მიცვალებულებს.

ქალაქს გარს ერტყა ნაყოფიერი, ვრცელი ველები ქვეყნის ეკონომიკურ საფუძველს გუთნური მიწათმოქმედება შეადგენდა. მოჰყავდათ ტრადიციული გაოლიანი-ჩუმისა (ფეტვის სახეობა, ღომის ღომი) ხორბალი, ქერი, ბრინჯი, კანაფი. მოსავლიანობა დამოკიდებული უნდა ყო-

ფილიყო წვიმიან ამინდზე. ამ შემთხვევაში გარანტირებული იყო ორი მოსავალი. დიდი ადგილი ეთმობოდა თუთის ხის გაშენებას და მებარეშუმეობას. განვითარებული ყოფილა მეთუნეობა, რომელსაც სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა. განსაკუთრებით ფასობდა მაღალ ტემპერატურაზე გამომწვარი თეთრი თიხის (კაოლინი) მრავალფეროვანი ჭურჭელი. ისინი შემკულია ნატიფი ორნამენტით. ამ დროს ჩნდება ჭიქურის გამოყენება ჩინურ კერამიკულ წარმართებაში. მაღალი ხარისხით გამოირჩევა ბრინჯაოს ნაკეთობები, საბრძოლო და შრომის იარაღებს სპეციფიკური, მხოლოდ ჩინეთისათვის დამახასიათებელი ფორმები აქვთ. ჩინური ბრინჯაოს ნაწარმი, ჭურჭელი და იარაღი აბაკანსა და ენისეის მიდამოებშია აღმოჩენილი. ბრინჯაოსგან ჩამოსხმულ, ჰორელიეფური სახეებით შემკულ, ნატიფ ჭურჭელს ოსტატები იეროგლიფური წარწერებით ამკობდნენ. მათ შორის, ცალკეულ შემთხვევებში ოსტატების სახელიც გვხვდება. „შანის“ „დიდ სამეფო აკლდამებში“ აღმოჩენილი მაღალმხატვრული, მათ შორის მარმარილოს სკულპტურები ადასტურებენ ხელოვნების აღნიშნული დარგის მაღალპროფესიულ დონეს.

სინოლოგების, ჩინეთმცოდნეთა აზრით „ინის“ ეპოქის ბრინჯაოსა და კერამიკული ნაწარმი ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშებია, რომლებიც მაღალმხატვრული ქმნილებებით ამკობდნენ მეფე-დიდებულების სასახლეებს. მათ შორის ვხვდებით, როგორც ღვთაებათა და ადამიანთა მარმარილოს გამოსახულებებს, ასევე საღვთო ცხოველების (ხარი, ვეფხვი, კუ) და ფრინველების ქანდაკებებს. მაღალ დონეზე ამუშავებდნენ სპილოს ძვალს, რომელზედაც ყოფილი სცენებია ამოკვეთილი. საქონლის ეკვივალენტად ფართოდ იყენებდნენ ნიჟარებს, კერძოდ მის ნაირსახეობას „კაურის“! ისინი არაერთხელ იქნა დაფიქსირებული სამარხეულ ინვენტარში. ეს უდავოდ

საერთაშორისო ვაჭრობის მასშტაბების მაჩვენებელია, სადაც ნატურალურ გაცვლას ჩანს უკვე ნაკლები ადგილი ეჭირა. კაურის ერთ აცმას გარკვეული მატერიალური ღირებულება უნდა ჰქონოდა.

ძვ.წ. XII ს. შანის დინასტიამ შეწყვიტა არსებობა, თუმცა მისი კულტურის განვითარება გრძელდებოდა მომდევნო ეპოქაში. მას „ჩჟანგოს“ პერიოდს უწოდებენ. ისტორიის ასპარეზზე გამოჩნდა სხვა, დასავლური ჩინური ტომი „ჩჟოუ“, რომელმაც 900 წელი იარსება. დედაქალაქმა შანმა დაკარგა თავისი მნიშვნელობა. ძვ.წ. VIII ს. დანინაურდა სატახტო ქალაქი ლოი (თანამედროვე ლოიანი), ხენანის პროვინციაში, აღმოსავლეთ ჩინეთში. ძვ. წ. VI ს. ვრცელდება ახალი სამონეტო სისტემა. ტრადიციული „კაური“, გასაცვლელი ეკვივალენტი – ნიჟარების ნაცვლად სახელმწიფომ შემოიღო გარკვეული წონის მქონე, ჩამოსხმული ოქროს ზოდები – სპილენძის მონეტამდელი ფორმები, დანების, ნიჩბების სახით. შემდგომ გაჩნდა ლითონის მონეტები, ოთხკუთხა ჭრილებით ცენტრში, კაურივით ასაცმელად (სურ. 30).

ამ ეპოქაში ჩამოყალიბდა თეორია სამეფო ხელისუფლების ციური წარმოშობის შესახებ, განმტკიცდა რწმენა ცის, უზენაესი ღმერთისა. ჩჟოუს დინასტია ოფიციალურად გამოცხადდა „ცის ძედ“. მის ერთადერთ მიწიერ მემკვიდრედ კი – მეფე (ჩინ. „ვან“-ი). ის გახლდათ შუამავალი ცასა და ადამიანებს შორის. მას ოფიციალურად აღმერთებდნენ და შესაფერ პატივსაც მიაგებდნენ. ზებუნებრივი არსების მმართველობის, ძველი აღმოსავლეთისათვის დამახასიათებელმა ამ ფორმამ, დესპოტური ხასიათი მიიღო. ჩინეთი პრაქტიკულად ცალკეულ პროვინციებად, მცირე სახელმწიფოებად დაიყო. ძველი ტრადიციების ერთგული დარჩა ხუანხეს შუა დინებაზე, დიდ ჩინურ ველებზე განლაგებული სამეფო, რომელმაც

დიდად შეუწყო ხელი ჩინეთის ერთიანობისა და ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებას. ამ პროცესში უმნიშვნელოვანესი როლი ჩინურმა ეროვნულმა დამწერლობამ და ლიტერატურამ ითამაშა.

რკინის ფართო ათვისებამ, ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა წლებში, გამოიწვია ეკონომიკური აღმავლობა, მოხდა ყამირი მიწების ათვისება, ახალი ტექნოლოგიებისა და სარწყავი სისტემების განვითარება.

თავდაპირველად, ისევე როგორც ყველა სხვა მდინარეულ ცივილიზაციებში, ჩინეთშიც დამწერლობის წარმოშობა-გავრცელება კომერციულმა მოთხოვნებმა განაპირობა. საჭირო ხდებოდა დაგროვილი ე.წ. „ჭარბი პროდუქტის“ ზუსტი აღრიცხვა, მისი საბაზრო ღირებულებათა დადგენა, შესაბამისი ინფორმაციის შეგროვება-შენახვა, კონტროლი მთელი ქვეყნის მასშტაბით. ჩინური საისტორიო ტრადიციით ამ „სახვითი იეროგლიფურ-პიქტოგრაფიული“ დამწერლობის შემქმნელი ვინმე ცაი ლუნი (შემოკლ. ლი-სი) ყოფილა (სურ. 31).

პირველი დინასტიის, ძვ. წ. XVIII ს. მეფეთა პერიოდში, არქეოლოგიური მონაცემებით, იეროგლიფური დამწერლობა უკვე საკმაოდ გავრცელებულია. მისი პირველი ნიმუშები ძვლებზეა დაფიქსირებული, ამიტომ ჩინელები მას „ძვლის დამწერლობადაც“ მოიხსენიებენ (ჩინ. „ცზია ჰუ შუ“). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს შემდეგი გარემოება: შანის სახელმწიფოში მართვის სისტემა გამოირჩეოდა ზემძღვარი ბიუროკრატიული ორგანიზაციით, რაც შემდგომ ჩინურ ტრადიციად იქცა. მეფის კარზე ცალკეულ მოხელეებს ებარათ: სწავლა-განათლება, სოფლის მეურნეობა, სარწყავი არხები, წყალსატევები, ჯებირების მშენებლობა, მთელი ცენტრალიზებული საირიგაციო ქსელის გამართული მუშაობა, გზები, გადასახადების ფინანსური კონტროლი, დაზვერვა, რელიგიისა და კულ-

ტის საკითხები, მისნობა და სხვ. საერთოდ, ოცამდე ტიპის მოხელე არსებობდა. მათ პროფესიონალიზმი და ცოდნა-განათლების შესაბამისი დონე მოეთხოვებოდათ, ცხადია პირად ერთგულებასა და პატიოსნებასთან ერთად. იერარქიული თვალსაზრისით მათ, მთელი სახელმწიფოს მასშტაბით, მნიშვნელოვანი სოციალური პიზიციები გააჩნდათ. შერჩევა გამოცდების (ჩინ. კეძიუ) მეშვეობით ხდებოდა, რათა განათლებისა და შესაბამისად თანამდებობის უმაღლესი საფეხურისათვის მიეღწიათ. ამისათვის ოც წელზე მეტი დაძაბული შრომა იყო საჭირო. რთული გახლდათ ჩინური იეროგლიფების დამახსოვრება. მათი რაოდენობა „შან-ინის“ ეპოქაში 50 000 აღწევდა. წერდნენ სვეტისებურად, ზემოდან ქვევით. დიდი ყურადღება ექცეოდა კალიგრაფიას. ჩანანერები კეთდებოდა ხის, ბამბუკის, თიხის, ბრინჯაოს ფირფიტებზე, აბრეშუმის ძვირფას და გამძლე ქსოვილებზე. არქეოლოგიური გათხრებისას ათასობით არის აღმოჩენილი ცხოველთა ძვლებზე, კუს ბაკანზე საღებავით დატანილი წარწერები. ისინი ძვ.წ. XV-XII ს.ს. განეკუთვნებიან. წერდნენ წვერწამხული ბამბუკის ჩხირებით, ბრინჯაოს ნატიფი ღერაკებით, წკირებით. მელნად გამოყენებულია მინერალური და ორგანული, მცენარეული წარმოშობის საღებავები, ლაკითა და ტუშით. ეს უკანასკნელი ვრცელდება ფუნჯის შემოღების შემდეგ ძვ.წ. III საუკუნეში, მის გამოგონებას ტრადიცია ჩინეთის დიდი კედლის მშენებელ მენ ტიანის სახელს უკავშირებს. ფუნჯით წერის ხელოვნება – კალიგრაფია, ჩინეთში დიდად ფასობდა. მათ არანაკლებ პატივს სცემდნენ, ვიდრე მხატვრებსა და პოეტებს. კალიგრაფიის მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაიზარდა მსოფლიო კულტურის ისტორიაში ისეთი დიდი აღმოჩენის შემდეგ, როგორიცაა ქალაქის გამოგონება. ჩინურმა ისტორიულმა მახსოვრობამ შემოგვინახა მისი გამომგონებლის სახელიც – ცაი(ჩაი)-ლუნს და დამზადების თარიღი

– 105 წელი. გადმოცემით ის ხის მერქნის, ქერქისა და ძონძისაგან მზადდებოდა. 1957 წელს პროვინცია შენსში ძვ.წ. I საუკუნის აკლდამის გათხრებისას აღმოჩენილმა 10 სმ-ის სიგრძის ქალღმრთლის ფურცელმა საუკუნის სიღრმეში გადაიტანა ეს თარიღი. აღმოჩნდა რომ, ის კანაფის ბოჭკოსგან ყოფილა დამზადებული. დამწერლობის გამარტივების შემდეგ, წერისას პრაქტიკულად ექვსასიდან ათასამდე იეროგლიფი გამოიყენებოდა. ჩინურში ბევრია ომონიმები, ერთნაირი სიტყვები. მათ შინაარსობრივად ტონალობით განასხვავებენ. ცალკეული იეროგლიფი ზოგჯერ რამოდენიმე გრაფიკული ნიშნისაგან შედგებოდა, რაც ერთმარცვლოვან სიტყვას ანუ მორფემას ქმნიდა. ასეთ მორფემათა რაოდენობა 450 ყოფილა. იეროგლიფების ერთი ნაწილი ნახატი-სიმბოლოებია, ჩვენთვის ნაცნობი პიქტოგრამები. ისინი ერთ კონკრეტულ საგანს, მაგალითად ცის მნათობებს: მზეს, მთვარეს, ვარსკვლავებს, ცხოველს, მცენარეს, ადამიანს გამოხატავდნენ. ეს ყველასათვის გასაგები ნიშნების ჯგუფია. განყენებული ცნებების გადმოსაცემად, როგორიცაა სიყვარული, სიძულვილი, ავადმყოფობა და სხვ. უკვე იეროგლიფების რთული კომბინაცია გამოიყენებოდა. მათ გამოსახულებებს მექანიკურად იმახსოვრებდნენ, რათა მკითხველისთვის გასაგები გამხდარიყო. ასეთ ასო-ნიშნებს დამატებითი ელემენტები ემატებოდათ. ამ რთული საწერი სისტემის ათვისება მხოლოდ კარგი, მცოდნე მასწავლებლების დახმარებით და ბევრთი შრომით შეიძლებოდა. სამაგიეროდ, ასეთ განათლებულ ადამიანს შეეძლო თავისი სოციალური სტატუსის შეცვლა, მისი ამაღლება. ჰანის დინასტიის დროს, ძველი და ახალი საუკუნეების მიჯნაზე იეროგლიფების რაოდენობა 18 ათასს აღწევდა. შედგენილი ყოფილა საგანგებო ცნობარები, რათა საჭირო იეროგლიფები მოეძებნათ.

ქალაქის წარმოებაში მნიშვნელოვან მასშტაბებს მიაღწია. მისი დამზადების ტექნოლოგია, ისევე როგორც აბრეშუმის ქსოვილების დამზადებისა, გასაიდუმლოებული ყოფილა. დასავლეთ ევროპაში ის მხოლოდ XI ს. გახდა ცნობილი. იმთავითვე ქალაქებზე იქნა გადატანილი მანამდე იმპერატორ ხუან-დის მიერ ძვ.წ. III ს. ბოლოს შერისხული, დიდი ჩინელი-მოაზროვნის კუ-ფუ-ცი (კონფუცი), „მასწავლებელ კუნის“ (ძვ.წ. 551-479 წ.წ.) თიხისა და ბამბუკის ფირფიტებზე და აბრეშუმის ქსოვილებზე ჩანერილი თხზულებები, ისევე როგორც სხვა მრავალრიცხოვანი ლიტერატურული, საისტორიო თუ სამეცნიერო თხზულებები, ძველი კლასიკური მემკვიდრეობა. მათ გარეშე წარმოუდგენელია ძველი ჩინური განათლების სისტემა. სასწავლო-სახელმძღვანელო ლიტერატურის საუკეთესო ნიმუშები თავმოყრილია ხუთ წიგნში (ჩინ. „ძინ“-ი), რომელიც ჩინური და არა მარტო მისი კულტურის უდიდესი მონაპოვარია. მის შექმნაში დიდი წვლილი კონფუციის მიუძღვის, მის რედაქტორ-შემადგენელსა და ერთ-ერთ ავტორს. ამ წიგნის ზეპირად ცოდნა აუცილებელი გახლდათ განათლებული ჩინელისათვის. მათზე ჩინელთა მთელი თაობები აღიზარდა და მისი პირველი ნაწილი „ი-ძინი“ „გარდაქმნათა წიგნი“, ჰანის დინასტიის ეპოქაში, ძვ.წ. XVI-XII ს.ს. უნდა იყოს შექმნილი. მიუხედავად ამისა, თანამედროვე განათლებული ჩინელისთვის, რომელიც ფლობს ტრადიციულ იეროგლიფურ, ლოგოგრაფიულ-სილაბურ ნახატ-მარცვლოვან დამწერლობას, მათი ნაკითხვა არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ჩინურმა შემოინახა ძველი ლექსიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი, არქაული გრამატიკული კატეგორიები. არ არსებობს არავითარი წყვეტილი ძველ და ახალ ჩინურ მწერლობას შორის, მიუხედავად იმისა, რომ ჩინური სიტყვაკაზმული მწერლობა 3500 წელზე მეტს ითვლის. ჩინური

დამწერლობა გადაიღეს იაპონელებმა, კორეელებმა და ვიეტნამელებმა. ჩინელებმა შექმნეს წიგნის ბეჭდვის წინამძღვრები – დაამზადეს ხის კლიშეები.

„გარდაქმნათა წიგნში“ დიდი სიბრძნე, თაობათა გამოცდილებაა თავმოყრილი. მასში რელიგიის, წინაპართა კულტის, მსხვერპლთშენიერვის, გლოვისა თუ დაკრძალვის საკითხებია განხილული. ყურადღების გარეშე არც სამეფო კარის გარიგება, ცერემონიალი და ყოველდღიური ქცევის ნორმებია დატოვებული.

მეორე „შუ“ (წიგნი) ეძღვნება ფოლკლორულ შედეგებს. მისი სათაური „სიმღერათა წიგნი“ (ჩინ. „ში-ძინი“) თავად მეტყველებს მის შინაარსზე. ძველი ჩინური გადმოცემების თანახმად ჯოუს დინასტიის სამეფო არქივში ძვ.წ. XI-III ს.ს. ინახებოდა 3000 სიმღერა, გადაწერილი ბამბუკის ფირფიტებზე. არსებობდა ხალხური შემოქმედების შემკობათა სახელო-თანამდებობა. კონფუციმ „სიმღერათა წიგნში“ შეიტანა ხალხური პოეზიის 350 საუკეთესო ნიმუში. მასში ასახულია, უბრალო მდაბიო ხალხის ცხოვრების ამსახველი სურათები, მათი ჭირვარამი, სევდა თუ სიხარული. ღვთაებებსა და გამოჩენილ მეფეებს ეძღვნება ორმოცამდე ჰიმნი, დიდი და პატარა ოდები. სპეციალისტების აზრით ისინი მაღალი პოეზიის შესანიშნავი ნიმუშებია. ხასიათდებიან მაღალმხატვრული უბრალოებით და სისადავით, მუსიკალობით. ისინი მუსიკალური ინსტრუმენტების თანმხლებით სრულდებოდა. უკვე ბრინჯაოს ხანაში ჩინეთში ცნობილი ყოფილა დასარტყამი (დოლი, დაირა, წინწილები), ჩასაბერი (სალამური და სხვ.) და სიმებიანი, ხემიანი (ქნარი, ჩანგი და სხვ.) ინსტრუმენტები. მათი რაოდენობა 20-ს აჭარბებდა. მუსიკის შესწავლას გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ეს კარგად ჩანს „ხუთწიგნულში“ შეტანილი სპეციალური ნარკვევიდანაც, რომელიც მუსიკალურ ხე-

ლოვნებას ეძღვნებოდა. შეკრებილი ფოლკლორული მასალების საფუძველზე სამეფო კარი ეცნობოდა უბრალო მშრომელი ხალხის ყოფა-ცხოვრებას, მათ მისწრაფებებს. ჩინელი პროფესიონალი პოეტები მეტად იყვნენ დაფასებული საზოგადოებაში. ისინი გამოირჩეოდნენ განათლების დონით. ფილოსოფიის, ისტორიის ცოდნით. ოსტატურად გადმოსცემდნენ ადამიანის შინაგან სამყაროს, განცდებს, სულიერ ტკივილს, განწყობას. ლაკონურად აღწერდნენ ბუნებას, რომლის შემადგენელ ნაწილად მიაჩნდათ თავი. არ შეიძლება არ აგაღელვოთ „გზის პირას განმარტობით, ეულად მდგარმა მსხლის ხემ“, ისევე როგორც ვაჟას „ხმელმა წიფელმა“, მეტაფორებმა „ვარდისფერმა თოვლმა“, თუ „იისფერმა კვამლმა“ (გავიხსენოთ გალაკტიონის „იისფერი თოვლი“). ჩვეულებრივი ყოფითი სურათების გვერდით წარმოდგენილია ბრძოლის სცენები. ფსიქოლოგიური განცდები. ჩინური პოეზიის ფუძემდებლად, კლასიკოსად იუან-მინი ითვლება (ძვ.წ. IV-III ს.ს.) ის დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ხალხში, რადგან მათთვის გასაგებ ენაზე და საჭირობოროტო საკითხებზე წერდა. ხუთნიგნეულის მესამე და მეოთხე წიგნები, „ლი ძინი“ და „შუ ძინი“ საისტორიო ხასიათის თხზულებებია. აქ წარმოდგენილია უძველესი ისტორიული ქრონიკები, სამეფო საკანონმდებლო აქტები, გამოჩენილი მეფეების სიტყვები და გამონათქვამები, გეოგრაფიული ნარკვევები. მისი ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძვ. წ. XI-III ს.ს. არის შემოსაზღვრული. ჩჯოუს დინასტიის ამ წყარომ ჩვენამდე ნაკლული სახით მოაღწია.

მეხუთე წიგნი „ჩუნ-ციუ“ „გაზაფხული და შემოდგომა“ შეიძლება ითქვას, კონფუციის სამშობლო მინა-წყლის „ლუს“ მატიაწეა. ის მოიცავს ძვ.წ. 722-788 წლებს. „ხუთნიგნეულის“ თანამედროვის, ცნობილ ფილოსოფოს იან-ჯი-ტაოს შეფასების თანახმად მთელი

დღემდე არსებული მწერლობა ამ ხუთი კანონიკური წიგნიდან იღებს დასაბამს. განკარგულებები და დეკრეტები „საისტორიო წიგნიდან“ მომდინარეობს, აღწერილობანი და საუბრები „გარდაქმნათა წიგნიდან“, ლექსები და მოთხრობები „სიმღერათა წიგნიდან“. სანესო ტექსტები „დადგენილებათა წიგნიდან“, მოგონებები, აფორიზმები და „შეგონებანი გაზაფხულისა და შემოდგომის წიგნიდან“.

ჩინური ისტორიოგრაფიის შესანიშნავი წარმომადგენელია სინ-ციანი (ძვ.წ. 145-86 წ.წ.)რომელიც უძველესი წყაროებით, მათ შორის ძვ. წ. IV ს. ქრონიკით „ჩენციუ“ სარგებლობდა. მისი მრავალტომიანი „ისტორიული ჩანაწერები“ (ჩინ. ში-ძინ-ი“) „ცისქვეშეთის“ წარსულს შეეხებოდა. აღნიშნული ნაშრომი განათლებული საზოგადოების სამაგიდო, ყოველდღიურ საკითხავ წიგნად იქცა. ავტორი აღიარებულია ჩინური ისტორიოგრაფიის მამად – „ჩინელ ჰეროდოტედ“. ჩინური საისტორიო მეცნიერების დანინაურების მაჩვენებელია ახ.წ. I ს. შექმნილი ტრაქტატი – „ჰანის პირველი დინასტიის ისტორია“. ის დანერგილია მამა-შვილის ბან-ბიოსა და ბან-გუმის მიერ. ამ მატრიანის შედგენაში მონაწილეობა მიუღია ქალიშვილსაც ბან-ჩუოს. ეს უკანასკნელი პირველი ქალი ისტორიკოსია მთელ ძველ აღმოსავლურ ცივილიზაციებში. ამ პოლიტიკური ისტორიის ვრცელ ნაშრომში განხილულია სახალხო გამოსვლები, მონათა აჯანყებები, რითაც აღინიშნა ძველი ჩინური ცივილიზაციის დასასრული. ახ.წ. I-II ს.ს. ახალი და ძველი საუკუნეების მიჯნაზე იმპერატორმა შან-დიმ თავისი ბიბლიოთეკის შესავსებად ძველი ხელნაწერების შეგროვება დაიწყო მთელ ჩინეთში, მათ შორის „კუნ ძის“, „მასწავლებელ კუნის (კონფუცი) ნაშრომებისაც. ახ.წ. 136 წელს მისი მოძღვრება „კონფუციანელობა“ სახელმწიფო იდეოლოგიად, ქვეყნის დოქტრინად გამოცხადდა.

უკვე ორი ათასი წელია „კონფუციანიზმი“ განსაზღვრავს მილიარდნახევრიანი ერის სულიერი კულტურის, განათლების, სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობების, ყოფა-ცხოვრების ყველა მხარეს. მას 3000 მოწაფე ჰყავდა, რომელთა შორის 70-ია გამორჩეული. მათ შორის იყვნენ დიდებულნი და მდაბიონი, ღარიბები თუ მდიდრები. მათ თავი მოუყარეს კონფუცის მრავალრიცხოვან შრომებს, მოახდინეს მისი ფილოსოფიური მოძღვრების სისტემატიზაცია. გამოსცეს მისი წიგნი – „საუბრები და მსჯელობანი“ (ჩინ. „ლუნ იუ“). ჩინელებმა, ისევე როგორც ჩვენ რუსთაველის ნააზრვეი, შეისისხლხორცეს ეს მოძღვრება. მისი შეგონებები თანამედროვე ჩინეთში დღესაც უაღრესად პოპულარულია. რად ღირს მარტო მისი სიტყვები: „ისწავლე წარსული, თუ გინდა იცოდე მომავალი“. წარსულისადმი უაღრესად სათუთი დამოკიდებულება, ტრადიციებისა და წინაპართა პატივისცემა ჩინური კულტურის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებებია დღემდე. კონფუცის სახელზე იგებოდა ტაძრები, ხოლო საფლავთან მომლოცველების ნაკადი დღესაც არ წყდება.

ადამიანის მთავარ თვისებად კონფუცი „კაცთმოყვარეობას“ (ჩინ. „ჟენ“) მიიჩნევდა, რომელიც ქვეცნობიერი ვნებების, ინსტიქტების დასათრგუნად უნდა მიემართათ. ქცევის რეგულირება საზოგადოებაში საუკუნეთა განმავლობაში შემუშავებული წესების (ჩინ. „ლი“) მეშვეობით უნდა ხდებოდეს. „კაცთმოყვარეობა“ ფილოსოფოსის განმარტებით მაშინ მჟღავნდება, როცა სახლს გარეთ ისე მოექცევი ადამიანებს, თითქოს ძვირფასი სტუმარია. ისე მოეპყარი მას, თითქოს მნიშვნელოვან მსხვერპლშენირვის რიტუალს აღასრულებდე. ნუ უსურვებ სხვას იმას, რაც შენთვის არ გინდა, „მაშინ შინ და გარეთ არ გეყოლება მომდურავი“. ყოველ ჩინელს თავის კუთვნილი სოციალური ფუნქცია, თავისი ადგილი აქვს მიჩენილი. კონფუცი

თვლიდა: ყოველგვარი უბედურება იწყება პასუხისმგებლობის გრძნობის დაკარგვასთან ერთად. ზნეობრივი დაცემა მისი შედეგია. ზნეობის თვისებებია: მორჩილება მმართველისა, უფროს-უმცროსობა, მშობლების პატივისცემა. ის ამბობდა: „მშობლების დაფასება და უფროსების პატივისცემა შეადგენს ცხოვრების არსს. ქვეყანაში უზენაესი ძალა-უფლება უნდა ეკუთვნოდეს მეფეს – „ცის ძეს“. მეფე ხალხის მამაა, ხალხი კი მისი შვილები. ის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სწავლა-განათლებას. კონფუცი ამბობდა: „თუ კი ადამიანები შეძლებენ შეისწავლონ საკუთარი გრძნობების მართვა, დაიცვან თანაცხოვრების წესები, რიტუალი, მაშინ მთელი ცისქვეშეთი კაცთმოყვარეობაში მოექცევა“, ანუ ჰუმანურები გახდებიან. ჩვენს მიერ განხილული მისი ხუთი ცნება (ყენ, ი, ლი, ჩაუი და სინ-ი), მათ შორის უმთავრესი „ყენ“-ის – კაცთმოვარეობის ცნება მიიღწეოდა ეტიკეტის ანუ „ლის“ დაცვის, ადამიანის თვითსრულყოფის გზით. ადამიანთა შორის უნდა არსებობდეს კეთილშობილი ურთიერთობები. ის ამბობდა: „ჩემი მოძღვრებაა – გქონდეთ წრფელი გული“. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კონფუცი იღწვოდა ქვეყანაში მართლწესრიგის, სოციალური ჰარმონიის და საყოველთაო მშვიდობისათვის. კონფუციანელობამ, შეიძლება გადაჭრით ითქვას, მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ჩინური კულტურის განვითარებაში, ისევე როგორც დაოიზმმა. მისი დამაარსებელია ძვ. წ. VI-V სს. ფილოსოფოსი ლაო ძი (ძვ.წ. 604-5). ის გამოხატავდა სიმდიდრე-ფუფუნებას, მმართველთა სისასტიკეს და ხალხს ურჩევდა „ბუნების გზაზე“ სიარულს. ამ გზის, „დაოს“ კანონებით ცხოვრება, მას სიცოცხლის არსად მიაჩნდა, დანარჩენი ამაოებად. მის მოძღვრებას – „დაო დე ძინი“ – „წიგნი გზისა და სათნოებისა“, ბევრი მიმდევარი, თანამოაზრე გაუჩნდა. აღსანიშნა-

ვია ისიც, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ქრისტიანობისა და დაოიზმის საერთო შეხების წერტილებს იძიებს.

მომდევნო ეპოქის ფილოსოფიურ სკოლათა შორის გამოირჩევა „მო-ძის“ (ძვ.წ. 475-395 წ.წ.) მოძღვრება. ის ეყრდნობა „ზოგადსაკაცობრიო სიყვარულის“ პრინციპებს. ისინი არ ცნობდნენ ფუფუნებას, წოდების მემკვიდრეობითობას, თანამდებობას. შესაძლოა ამ ფილოსოფიურ-რელიგიურმა, ეთიკურმა მიმდინარეობამ ერთგვარად შეუწყო ხელი ინდოეთიდან შემოსული მოძღვრების – ბუდიზმის გავრცელებას. ახ.წ. I-II საუკუნეში ძველი ჩინური ცივილიზაციის დასასრულის შემდგომი ხანა ჩინეთში დაგვირგვინდა ბუდიზმის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხდებით ახ.წ. IV საუკუნეში. პირველი ბუდისტური ტაძარი ახ.წ. I საუკუნეში აიგო ქალაქ ლოიანში. ეს იყო კლასიკური, ბუდისტური „პაგოდა“, კოშკისმაგვარი, მონუმენტური, იარუსებიანი და გუმბათოვანი არქიტექტურულად სრულყოფილი ნაგებობა.

როგორც ეს საერთოდ ახასიათებს „მდინარეულ ცივილიზაციებს“, ჩინეთშიც განსაკუთრებით დაწინაურდა მათემატიკა, ასტრონომია. ჩინელებმა დააფიქსირეს ძვ.წ. 611 წელს კომეტა „გალეა“, რომელიც დღესაც აღელვებს კაცობრიობას. მათ შექმნეს სრულყოფილი კალენდარული სისტემები, რომლებიც მეზობელმა ხალხებმაც გადაიღეს. მათ ადრიდანვე დაყვეს წელი 365, 1/4 დღედ. განსაზღვრეს სეზონები. დააფიქსირეს მზისა და მთვარის დაბნელების პერიოდულობა. შექმნეს მსოფლიოში პირველი სეისმოგრაფი, რომელიც უჩვენებდა მიწისძვრის ეპიცენტრის მიმართულებას. ცნობილია მისი გამომგონებელი ასტრონომის სახელი – ჩუან ხენი და ხელსაწყოს დამზადების დროც – 132 წ. ძვ.წ. III-II ს. მიჯნაზე ჩინელებმა პირველად გამოიყენეს კომპასი, რომელიც მა-ძეიუნმა დაამზადა, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიაკვლიეს ძვ.წ. II-

ის. სპილენძის დანაყოფებიან ფირფიტას, ცენტრში დამაგრებული ბუნებრივი მაგნეტიტის ისრით. პირველად ძველი ათასწლეულის მიწურულს, 4 წელს ში-შენმა შექმნა იმ დროისათვის უნიკალური ციურ მნათობთა კატალოგი. აქ 800 ვარსკვლავია აღნუსხული. დაახლოებით იმავე ეპოქაში –ძვ.წ. 28 წელს ჩინელმა ასტრონომებმა მზეზელაქები შენიშნეს. ახ.წ. I-II სს. ჩუენ სენმა დაამზადა ცის გლობუსი, აჩვენა რა პლანეტების მოძრაობის გზები.

ძვ.წ. II ს, ჩუან ცანმა ძველი ნერილობითი წყაროების გამოყენების საფუძველზე, შექმნა სახელმძღვანელო წიგნი – მათემატიკა 9 თავად. განხილული აქვს კვადრატული და კუბური ფესვების ამოხსნის ხერხები. განსაკუთრებულ, მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს ჩინელებმა ფარმაკოლოგიაში (წამალთმცოდნეობა) და მედიცინაში. ისინი წარმატებით იყენებდნენ მკურნალობის ხალხურ საშუალებებს და აღწერეს მთელი რიგი დაავადებები.

ასეთი თვალსაჩინო პროგრესი შესაძლებელი გახდა მხოლოდ სწავლა-განათლების მაღალი დონის წყალობით, რასაც ძველ ჩინურ ცივილიზაციაში სახელმწიფოებრივი ყურადღება ექცეოდა.

ქვეყნის კულტურულ განვითარებას ხელს უშლიდა შინააშლილობა, სახელმწიფოს დაშლა მცირე სამეფო-სამთავროებად. ეს ეპოქა ჩინურ ისტორიოგრაფიაში ძვ.წ. V-III ს.ს., „ჩჰანგოს“ ანუ „მეომარი სამეფოების“ სახელით არის ცნობილი. ქვეყნის გაერთიანების პროცესი დასავლეთი პროვინციებიდან დაიწყო. მას ცინის სამეფო ედგა სათავეში. ახალმა ცინის დინასტიამ, პროფესიონალური არმიის მეშვეობით, საგრძნობლად გააფართოვა თავისი სამფლობელოები სამხრეთ-აღმოსავლეთი მიმართულებით, მდ. იანძის ვრცელი და ნაყოფიერი ველების ჩათვლით. ჩინეთი გაერთიანდა საბოლოოდ იმ ჩუენის მეფობის დროს. მან პირველმა ჩინეთის ისტორიაში ძვ.წ.

221 წელს მიიღო იმპერატორის (ჩინ-ჰუან-დის) ტიტული. ის იწოდებოდა „ცინ ში-ჰუან-დიდ“. ცინ – დინასტიის აღმნიშვნელია, ჰუან (ხუან) ყვითელს ნიშნავს, დი – ცის ძეს. ცინის პირველმა იმპერატორმა შესძლო მსოფლიოში ერთ-ერთი მძლავრი იმპერიის, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს, ტირანიის ჩამოყალიბება. მან ამ ახალი სამეფოს სიმბოლოდ, გერბად დრაკონი გახადა, ჩინური მითოლოგიით – სამეფო დინასტიების მფარველი, ნაყოფიერების, წყლისა და მოსავლიანობის ღვთაება. ში-ჰუან-დიმ დედაქალაქად ჩინანი (სიანი) – „მუდმივი იდუმალების ქალაქი“ გამოაცხადა. აიგო კოლოსალური საიმპერატორო რეზიდენცია, მრავალსართულიანი სახურავით. წითელი აგურით შენდებოდა სამეფო სასახლის კომპლექსები, ყვითელი აგურით – სახელმწიფო-ადმინისტრაციული, საზოგადოებრივი ნაგებობები. მრავლად აშენდა მრავალსართულიანი ტაძრები – პაგოდები. ქალაქის სამეფო სასახლის გათხრებისას აღმოჩნდა ცინის დინასტიის (ძვ.წ. 221-202 წ.წ.) ბრწყინვალე რეზიდენცია, მისი კედლები შესანიშნავი ფრესკებით ყოფილა დაფარული. მათ შორის არის ოთხცხენიანი და ოთხთვლიანი ჩარდახიანი ეტლის – „ოთხთვალა“ გამოსახულება. მის ნანგრევებზეა აშენებული პროვინცია შანსის ცენტრი. ძველად ის მსოფლიოს ერთ-ერთ უდიდეს ქალაქად ითვლებოდა. მდებარეობდა დიდ სავაჭრო ე.წ. „აბრეშუმის გზაზე“.

ჩრდილოეთი საზღვრის უსაფრთხოების უზრუნველსაყოფად და მომთაბარე ტომების შემოსევების შესაჩერებლად, დაწყებული იქნა ჩინეთის დიდი კედელის მშენებლობა (სურ. 32). ისტორიამ შემოგვინახა ხუროთმოძღვრის მენ ტა - ნიუს სახელი. მისი მშენებლობა ძვ.წ. 215 წელს დაიწყო და დასრულდა ჰანის დინასტიის (ძვ.წ. 206 - ახ.წ. 220 წ.) ეპოქაში, ძველი ჩინური ცივილიზაციის ბოლო ეტაპთან ერთად. მშენებლობას ასეულობით ათასი

ჩინელის სიცოცხლე შეენირა. კედლის სიგრძე 4828 კმ-ია, სიმაღლე 6 მ, ხოლო სიგანე 4.8 მეტრიანი ფართო გზატკეცილისა აქვს. (ორ საბრძოლო ეტლს რბოლისას ერთმანეთისთვის გვერდის აქცევა უნდა შესძლებოდა). ყოველ 100-150 მეტრში ორსართულიანი კოშკებია დატანებული, მათი რაოდენობა რამოდენიმე ათასს აღწევს. კოშკებზე სასიგნალო მოწყობილობები იდგა, საგანგაშო კოცონი ერთ საათში ამცნობდა დედაქალაქს საშიშროების შესახებ. კედელს 3-4 მეტრის სიგანის ალაყაფის კარებები ჰქონდა დატანებული, არა მარტო მტერზე იერიშის მისატანად, არამედ მშვიდობიანობის დროს მეზობლებთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირებისათვის. გალავანი იწყებოდა კონტინენტის სიღრმიდან, ჩუენშის მთიანეთიდან ჩრდილო კორეაში და მთავრდებოდა დასავლეთში ლინშაოსთან. ჩინეთის ჩრდილოეთი საზღვარი 6435 კმ-ია. დიდი სამუშაოები საჭიროებდა იქ არსებული სასაზღვრო-საფორტიფიკაციო ნაგებობების გაერთიანებას. კედელი კვეთდა უდაბნოებს, ჭაობიან ადგილებს, მთის მწვერვალებსა და გადასასვლელებს – ცალკეულ მონაკვეთებზე 2438 ზღვის დონიდან მ სიმაღლეზე ადიოდა. ჭეშმარიტად ეს იყო ჩინური საამშენებლო ხელოვნების, საინჟინრო აზრის ტრიუმფი. ეს არის მსოფლიო კულტურის ისტორიაში ყველაზე გრძელი გალავნის კედელი. დღესაც მას მრავალი ათასი დამთვალიერებელი ჰყავს. კედელი აგებულია ადგილობრივი საამშენებლო მასალებით: თიხატკეპნილი ბლოკებით და ქვის კვადრებით. ის იყო ბარბაროსული, მომთაბარეთა და მინათმოქმედთა, ცივილიზებული სამყაროების გამიჯვნის სიმბოლო.

„ჩინეთის დიდი კედლის“, ასევე გზების, სარწყავი არხების და სასახლეების მშენებლობა უზარმაზარ თანხებს მოითხოვდა. ში-ჰუან-დიმ შემოიღო ერთიანი სამონეტო სისტემა და ზომა-წონის ერთეულები, გაზ-

არდა გადასახადები. გაძლიერდა სახელმწიფოს ზეწოლა ხალხის მასებზე. მათ ხარჯზე იზრდებოდა სახელმწიფო მონების რაოდენობა. ისინი საშინელ პირობებში ცხოვრობდნენ. ტერორი შეეხოთ მასწავლებლებს და განათლებულ ადამიანებს. მძვინვარებდა სასამართლოები. ვინც საჯარო უკმაყოფილებას გამოთქვამდა, აწამებდნენ და სიკვდილით სჯიდნენ. წერილობითი წყაროების მიხედვით, ში-ჰუან-დიმ მარტო 460 სწავლული-ბრძენი „ოპოზიციონერი“ გამოასალმა სიცოცხლეს. მოიშორა ყველა ის, ვინც კონფუციის ჰუმანიზმს იზიარებდა. მისი ბრძანებით დასაწვავად შეაგროვეს „შუ-ძინის“ ეგზემპლარები, კონფუციისა და სხვა მოაზროვნეების ნაშრომები. ვინც გაბედავდა „შუ-ძინის“ და „ში-ძინის“ კომენტირებას, სიკვდილით ისჯებოდა. ამავე დროს იმპერატორი მოითხოვდა იეროგლიფური დამწერლობის უნიფიცირება-გამარტივებას. ძვ.წ. 210 წელს, 48 წლის ასაკში ცინ-ში-ხუან-დი მოულოდნელად გარდაიცვალა. მან „წიგნების მწველის“, „სწავლულთა გამანადგურებლის“ სახელი დაიმკვიდრა. თავისი ცხოვრების დიდი ნაწილი, ისევე როგორც ფარაონებმა, საკუთარი საუკუნო განსასვენებლის, მიწისქვეშა გრანდიოზული ქალაქის მშენებლობას მოანდომა. მას საკუთარი აჩრდილისაც ეშინოდა და უკვდავების ჟინით ყოფილა გამსჭვალული.

1974 წელს პროვინციის ცენტრ სიანიდან 35 კმ-ის დაშორებით, აღმოსავლეთ შემოგარენში, გლეხები ჭის თხრისას წააწყდნენ იმპერატორის შინ-ჰუან-დის აკლდამის ადგილსამყოფელს. არქეოლოგებმა პროფ. იუან ჯუნგუს ხელმძღვანელობით დაადგინეს, რომ იმპერატორის მიწისქვეშა სამარხის ფართობი 56 კვ. კილომეტრს აღწევდა. სპეციალისტთა გათვლით ამ მიწისქვეშა ქალაქის მშენებლობაში 10 წლის განმავლობაში 700 000 კაცს უნდა მიეღო მონაწილეობა. სამარხი გაუმართავთ 76 მ-ის სიმაღ-

ლის ყორღანის ქვეშ. მისი წრენირი 1250 მეტრს უდრიდა. ყორღანს გარშემო კედელი უვლიდა, მასში დატანებული ოთხი შესასვლელი კარით. ყორღანიდან ჩრდილოეთით გამოვლენილია ტაძრის ნანგრევები. მისგან დასავლეთით, მიწისქვეშა კამერაში არქეოლოგები წააწყდნენ ბრინჯაოს ცხენებით შეკაზმულ საბრძოლო ორ ეტლს, იქვე შორიახლოს აღმოჩნდა შესანიერი ცხოველებისა და ფრინველების ჩონჩხები. დიდი მრავალფეროვნების გამო ამ უბანს არქეოლოგებმა „ზოოპარკიც“ კი შეარქვეს. აქვე აღმოჩნდა ბორკილდადებული ადამიანების 11 ჩონჩხი. ყორღანის ცენტრში ისტორიკოს სიმა ციანის (ძვ.წ. II-I ს.ს.) ცნობის თანახმად უნდა მდებარეობდეს ვერცხლისწყლის გუბით გადაფარული, ცენტრალური დიდი დასაკრძალავი დარბაზი ბრინჯაოს სარკოფაგით. ამგვარად ში-ჰუან-დის სამარხი თავისებური პირამიდაა. აქაც იმპერატორის სამარხი ორიენტირებულია „ოსირის ორიონზე“, „ირმის ნახტომის“ თანავარსკვლავედზე. მასთან ყოფილა გაიგივებული შინ ჰუან დი. ყორღანიდან 1,5 კმ აღმოსავლეთით, ხის მორებით გამაგრებულ ტრანშეებში აღმოჩნდა 8 ათასამდე ტერაკოტის (გამომწვარი თიხის) ჯარისკაცის სკულპტურა. თითოეული რაზმელის სიმაღლე – 1,75 მეტრიდან – 1,85 მეტრამდეა. მათი მეთაურები გამოირჩეოდნენ სიმაღლით და აღჭურვილობით. ქვეითების წინ ბრინჯაოს საბრძოლო ეტლებია ჩამწკრივებული, რომლებიც ექსპერტების დასკვნით საინჟინერო ხელოვნების შედეგებად არის მიჩნეული. მათი ცხენები და ეკიპაჟი ხისგან გამოუთლიათ. თითოეული მათგანი პორტრეტული, ინდივიდუალური ნაკვთების მატარებელია. როგორც ჩანს, მათი მოდელირება ნატურიდან ხდებოდა. კერამიკული ჯარისკაცის წონა ნახევარ ტონას აღწევდა. თითოეულ მწკრივში ჯარისკაცის 68 ფიგურაა განთავსებული, სახით აღმოსავლეთისაკენ. ცენტრალურ N1 კამერაში 7029 ჯარისკაცის ფიგურა აღმოჩნდა (სურ. 33).

მწყობრის მიღმა ცალკე იდგა სარდლის სკულპტურა. №2 კამერაში ჩამწკრივებულია 999 მებრძოლი და მათი, განცალკევებით მდგარი ორი მეთაური. გარდა ამისა აღმოჩნდა 110 თიხის ცხენი და ხის ეტლები – 89 ცალი. მათ იცავს 48 მოისარისაგან შემდგარი ორი რაზმი. ცალკეა განლაგებული მუხლმოყრილი, საბრძოლო მზადყოფნაში მყოფი მოისართა 40 კაციანი ქვედანაყოფი. 3, შედარებით მომცრო კამერაში, 68 ჯარისკაცის კერამიკული გამოსახულება აღმოჩნდა. არქეოლოგების მიერ განმენდილ 4 კამერა ცარიელი იყო. „თიხის არმიასთან“ ერთად აღმოჩენილია ათეულობით ბრინჯაოს იარაღი, ისრები და ისრის პირები, რამოდენიმე მახვილი. მათი შენადნობის 75% სპილენძია, დანარჩენი ოცდახუთი პროცენტი კალა. მახვილებზე დატანილია, ოსტატის სახელის აღმნიშვნელი იეროგლიფები, ზოგიერთზე იკითხება იმპერატორის სახელი – ში-ჰუან-დი. ჩინური არმიის აღჭურვილობაში ყოფილა ისეთი სრულყოფილი სატყორცნი იარაღი როგორიცაა არბალეტი. მისი რკინის ისრები მზადდებოდა ჩამოსხმის წესით, რაც მანამდე არნახული მოვლენა გახლდათ. (რკინის ჩამოსხმა ევროპაში მხოლოდ IX-XI სს ისწავლეს). ტერაკოტული მეომრების თავდაცვითი საჭურველი დამოკიდებული ყოფილა იმაზე თუ ჯარის რომელ სახეობას განეკუთვნებოდნენ. მათი ბექთარი ძირითადად ლითონის ფირფიტებისაგან შედგებოდა. საბრძოლო ეტლები ჩინური არმიის მთავარი დამრტყმელი ძალა იყო. მეეტლეს გარდა შიგ მშვილდოსანი და ხელშუბოსანი თავსდებოდა. ჯარის შეიარაღება შედგებოდა: მშვილდ-ისრების, ხელშუბების, შუბებისა და შუბნაჯახებისაგან. ისინი მაღალი ხარისხის რკინისგან იყო დამზადებული. სიმა ციანის გადმოცემის თანახმად იმპერატორ ში-ხუან-დის ცხედარი, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, ვერცხლისწყლით დაფარულ ხელოვნურ კუნძულზე დაუკრძალა-

ვთ ყორღანის ცენტრში. ყორღანის ცენტრში 8 მ ის სიღრმიდან ამოღებულმა მიწის სინჯების ანალიზმა აჩვენა. მართლაც, ვერცხლისწყლის შემცველობა 1000-ჯერ აღემატება ნორმას. დადგენილია ცენტრალური დასაკრძალავი დარბაზის ადგილმდებარეობა. მისი შესწავლა სპეციალური მეთოდებისა და ტექნოლოგიების შექმნასთან ერთად ახლო მომავლისთვის იგეგმება.

ტირანის გარდაცვალების შემდეგ ქვეყანაში დაიწყო გლეხთა აჯანყებები, რომლებსაც მონებიც შეუერთდნენ. ძვ.წ. 207 წელს სოფლის მამასახლისის ლუ-ბან-ის რაზმებმა ტახტიდან ჩამოაგდეს ცინის დინასტიის მემკვიდრე. დაარსდა ახალი ჰანის პირველი, ანუ უფროსი დინასტია, რომელმაც ძველ ჩინურ ცივილიზაციასთან ერთად თავისი არსებობა შეწყვიტა ახ.წ. 220 წელს. მას დასაველურ ჰანის I დინასტიასაც უწოდებენ. ჰანის დინასტიამ ძვ.წ. 25 წლიდან ახ.წ. 220 წლამდე იარსება. ეს ეპოქა ჩინური პოეზიის ოქროს ხანად არის მიჩნეული. იქმნება მხატვრული პროზის შედევრები, გამოდის ჩინური ზღაპრების, თქმულებების კრებულები. ამ დინასტიის იმპერატორები ცდილობდნენ აღედგინათ წინა ეპოქაში განადგურებული წიგნების ფონდები. სამეფო კარზე ინვეზდნენ გამოჩენილ სწავლულებს, პოეტებს, მხატვრებს. ზრუნავდნენ მოსწავლეთა ცოდნისა და კვალიფიკაციის ამაღლებაზე, სკოლების ქსელის გაფართოებაზე. ყველაფერმა ამან განაპირობა ჩინური კულტურის, განათლების აღორძინება, რასაც ნოყიერი ნიადაგი ძველმა ჩინურმა ცივილიზაციამ მოუმზადა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით აღსანიშნავია შემდეგი გარემოება: ძველი ჩინური ტომების კონსოლიდაცია, ეროვნული თვითშეგნების ფორმირება ჰანის (ხანის) ეპოქაში მომხდრა ძვ.წ. 202-ახ.წ. 220წწ. ამაზე მეტყველებს ჩინელების თვით სახელწოდება – ხანელი (ჰანელი).

ძვირფასო მკითხველო! აღნიშნული წიგნის პირველ ნაწილში წარმოდგენილი გახლდათ კულტურის თეორიის აქტუალური საკითხები. გავეცანით კულტუროგენეზისა და სოციოგენეზის ხანგრძლივ პროცესებს. დავრწმუნდით თუ რა დიდი გზა განვლეს ჩვენმა შორეულმა წინაპრებმა კულტურული განვითარების თვალსაზრისით, პირველყოფილი (პრეისტორიული) ეპოქიდან პირველი ცივილიზაციების (მუმერი, ძველი ეგვიპტე, ძველი ინდოეთი და ძველი ჩინეთი) ჩამოყალიბებამდე. მიუხედავად ამ ე. წ. „მდინარეული ცივილიზაციების“ ოიკუმენეს სხვადასხვა გეოგრაფიულ გარემოში განვითარებისა, აღნიშნული ქვეყნები ხასიათდება გარკვეული სტადიალური ერთიანობით. უპირველეს ყოვლისა ეს გამოიხატება სახელმწიფოებრივი, საზოგადოების მართვის ინსტიტუტების, პირველი სამეფოების წარმოშობით, დამწერლობისა და განათლების ჩამოყალიბებით. ამ მნიშვნელოვანი კულტურულ-ისტორიული ეპოქის (ძვ.წ. IV-III ათასწლეულები) ეკონომიკურ საფუძველს სარწყავი მიწათმოქმედების აღმავლობა წარმოადგენდა. გარანტირებული საკვები მარაგის შექმნამ, შესაბამისმა ხელსაყრელმა კლიმატმა და ჰავამ უზრუნველყო ადამიანის მომავალი, მისი თვითგადარჩენა. ადამიანმა დაიმორჩილა გარემომცველი სამყარო, გადავიდა რა მომხმარებლობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე. ძვ.წ. IV ათასწლეულში საფუძველი ჩაეყარა ინფორმაციის მიღება-გადაცემის მანამდე უცნობ სისტემას, დამწერლობის შექმნას. არსებობისათვის ბრძოლაში, სამყაროს შემეცნებაში, ახალი ტექნოლოგიების (ლითონის ათვისება) და იარაღების, ხელსაწყოების შექმნაში უზარმაზარი როლი ითამაშა განათლებამ. მდინარეული ანუ ჰიდრავლიკური ცივილიზაციები არ იყვნენ ერთმანეთისაგან აბსოლუტურ იზოლაციაში. კულტურის მიღწევები, იდეები უკვალოდ როდი იკარგებოდა. ამ პროცესში ძვ.წ. IV-II ათასწლეულებში მნიშვნელოვანი

ადგილი სავაჭრო-საზღვაო კომუნიკაციებსაც ეკავა. აღნიშნული ცივილიზაციები ნაოსნობისა და ვაჭრობა-ხელოსნობის დანიშნულებითაც აღინიშნა.

ფრიდრიხ ნიცშე (1844-1900) თვლიდა, რომ კაცობრიობამ კულტურის წყალობით შესძლო ბაგირის გაჭიმვა უფსკრულზე და სამშვიდობო მეორე ნაპირზე გასვლა. ეს თვითგადარჩენა მან თავისი კუჭის გამო გააკეთა. ამიტომ, კულტურა მისი სიკვდილგადამრჩენი ხელობაა. კაცობრიობას ამოძრავებს თავდაცვის ინსტინქტი, ზრუნვა საკვებზე და თავშესაფარზე, რაზეც ზემოქმედებს კლიმატური პირობები. ასე „ხდება ადამიანი ის, რაც ის არის“. შესაბამისად კულტურა „შემთხვევითობას კი არა, აუცილებლობას წარმოადგენს“.¹ კულტუროლოგიის საგანი, ამგვარად ადამიანია. მისი სულიერი და მატერიალური კულტურით. მისი ინტერესები არ უნდა შეიზღუდოს მხოლოდ „პურით ჩვენი არსობისა“. სოკრატემ (ძვ.წ. Vს.) სიამაყით აღნიშნა: „მე ვიკვებები რათა ვიარსებო, სხვები კი ცხოვრობენ რათა იკვებონ“. მისივე აზრით ადამიანი არ უნდა იქცეს მის მიერ შექმნილი ნივთების მძევლად. XXI საუკუნე ახალი გამოწვევების წინაშე აყენებს ადამიანს. არსებობისათვის ბრძოლა გრძელდება.

1 ნაწილის დასასრული

¹ ფრიდრიხ ნიცშე. როგორ ხდება ადამიანი ის, რაც არის. გერმანულიდან თარგმნა გიორგი თავაძემ. თბ. 2011. გვ. 39, 48 გამომცემლობა „ნეკერი“

რეკომენდირებული ლიტერატურა:

1. ავალიანი ე., ეგვიპტის ძველადმოსავლური მეგაიმპერიის ფორმირება., თბილისი სახ. უნივერსიტეტის ასირიოლოგიის, ბიბლიათმცოდნეობისა და კავკასიოლოგიის საზოგადოება (SABC); შრომები, 3; თბ. 2009
2. ავალიშვილი გ., ადამიანის გარიჟრაჟზე., თბ. 1987 გამომ. „ნაკადული“
3. ბერდიაევი ნ., ადამიანის ბედი თანამედროვე სამყაროში; თარგმანი ბაჩანა ბრეგვაძისა., თბ. 2001; გამომც. „ლოგოს პრესი“
4. გეგეჭკორი ა., ადამიანის ევოლუცია; გაუჩინარებული და ტრაიბალური ცივილიზაციები., თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2004
5. გიორგაძე გ., კიკნაძე ზ., ინანა და დემუზი. კადეშის ომი., ქუთაისი, 2001., გამომც. „ავტოგრაფი“
6. კასირერი ე., რა არის ადამიანი? ცდა ადამიანის კულტურის ფილოსოფიის აგებისა. გამომც. „განათლება“, თბ. 1983
7. კერამი კ., ღმერთები, აკლდამები, მეცნიერები; თბ. 1972
8. კიკნაძე ზ., გილგამეშისანი., აქადურიდან და შუმერულიდან თარგმნა ზ. კიკნაძემ., თბ. 1984., გამომც. „ნაკადული“
9. კიკნაძე ზ., თამუზის სიზმარი. ძველი შუამდინარული პოეზია., შუმერულიდან და აქადურიდან თარგმნა ზ. კიკნაძემ., თბ. 1969; გამომც. „ნაკადული“
10. კიკნაძე ზ., შუამდინარული მითოლოგია., თბ. 1988; გამომც. „მეცნიერება“

11. კიკნაძე ზ., შუამდინარული მითოლოგიური ლექსიკონი., თბ. 1984; გამომც. „მეცნიერება“
12. კრამერი ს., ისტორია იწყება შუმერიდან., თბ. 1988; გამომც. „ნაკადული“
13. კულტუროლოგია., თბ. 2001; თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
14. ლებანიძე მ., ძველევგიპტური ლირიკა.; თარგმანები; თბ. 1969; გამომც. „საბჭოთა საქართველო“
15. ლორთქიფანიძე დ., და სხვ. საქართველო - პირველი ევროპელის სამშობლო; გამოფენის კატალოგი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კატალოგი; თბ. 2000
16. მელიქიშვილი გ., როგორ ამეტყველდნენ ლურსმნული წარწერები., თბ. 2004; გამომც. „საქართველოს მაცნე“
17. მელიქიშვილი გ., და სხვ. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია; მეორე გადამუშავებული გამოცემა., თბ. 1988; გამომც. „მეცნიერება“
18. მიქაუტაძე რ., გოგიბერიშვილი თ., ხვედელიძე მ., კულტუროლოგიურ ტერმინთა ლექსიკონი; ქუთაისი 2008; გამომც. „ლამპარი“
19. ნოდია გ., თამაშის ცნება კულტურის ფილოსოფიაში., თბ. 1992; გამომც. „მეცნიერება“
20. ქავთარია გ., მსოფლიოს შვიდი საოცრება., თბ. 1997; თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა
21. ჩიქოვანი ნ., კულტუროლოგია: ფორმირებადი დისციპლინის ზოგიერთი პრობლემა., თბ. 1998; გამომც. „ცოდნა“

22. ყარალაშვილი რ., ჩინეთის დიდი კედლის მიღმა.
საუბრები ძველი ჩინეთის კულტურაზე., თბ. 1989;
გამომც. „ნაკადული“
23. შარაშენიძე ჯ., შუმერები და მათი კულტურა., თბ.
1983; გამომც. „ნაკადული“
24. შპენგლერი ო., ევროპის დაისი; თარგმანი ნ. კუ-
ჭუხიძისა; ქუთაისი 2005
25. ძველი ჩინური პოეზია; სერია - მსოფლიო პოეზიის
საგანძური; თბ. 1985
26. ხოჭოლავა ვ., პოლიტიკური კულტურის აქტუალ-
ური საკითხები., თბ. 1999; გამომც. „მეცნიერება“
27. ჯოლბორდი მ., ჯოლბორდი ვ., და სხვ. ძველი
მსოფლიოს კულტურის ისტორია., ნარკვ. I (ძველი
აღმოსავლეთი); გორის სახ. უნივერსიტეტის გა-
მომცემლობა 2002;
28. ჰანთინგტონი ს., ცივილიზაციათა შეჯახება?; თბ.
1997
29. ყულიჯანაშვილი აკ., კულტურის თეორია., თბ.
2010, გამომც. „უნივერსალი“.
30. კორტელი ლ., ანტიკურობის საოცრებები, ინგლი-
სურიდან თარგმნა ზ. გამსახურდიამ, თბ., 1987,
გამომც. „განათლება“.